

Ա. Կ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ա. ԱՆՇԱՆԻՐԵՐՅԱՆ

ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ
ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ

Ս. Կ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ս. Ա. ՇԱԽԻՐՅԱՆ

ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ

Թույլատրված է ՀՍՍՀ լուսավորության մինիստրության
կողմից որպես ուսումնական ձեռնարկ մանկավարժական
բուհերի ուսանողների համար

Կրթիչները: հոգերան. գիտ. ղոկտոր, պրոֆեսոր է. Ա. Ալեխանդրյան
Կենս. գիտ. թեկ. Ռ. Ա. Հառուրյունյան

Կարապետյան Ա. Կ., Շախրերյան Ա. Ա.

Կ294 Տարիքային ֆիզիոլոգիա: Ուս. ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար: Եր.: Լույս: 1981.— 264 էջ:

«Տարիքային ֆիզիոլոգիա» ուսումնական ձեռնարկը հեղինակների երկամյա մանկավարժական փորձի և ուսումնասիրության արդյունքն է: Նրանում շարադրված են մարդու անհատական զարգացման տարբեր ժամանակաշրջանների աճի, բարձրագույն նյարդային գործունեության, վերլուծիչների, ներզատիչ գեղձերի և վեգետատիվ գործառնությունների կարգավորման տարիքային առանձնահատկությունները:

Ձեռնարկի յուրաքանչյուր գլուխ լուսաբանվում է համապատասխան նկարներով, որոնք ավելի մատչելի են զարձնում նյութի յուրացումը:

Ձեռնարկը նախատեսված է բուհերի կենսաբանական ֆակուլտետների ուսանողների համար: Ձեռնարկից կարող են օգտվել նաև մանկավարժության և առողջապահության բնագավառի աշխատողները:

Կ 2702000000. (4).153.1981

702 (01).1981

5A 2.2

ԳՄԴ 28.903 ց 73

137 404
2802 542367

С. К. Карапетян, С. А. Шахерян
ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
Учебное пособие для студентов вузов
(на армянском языке)
Издательство «Луйс»
Ереван 1981

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Տարիքային ֆիզիոլոգիան (բնախոսությունը) պատկանում է կենսաբանական գիտությունների շարքին: Այն ուսումնասիրում է մարդու օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական գործառությունների (ֆունկցիաների) կազմավորման ու վարգացման օրինաչափությունները նրա անհատական զարգացման ամբողջ ուղու ընթացքում՝ բեղմնավորումից մինչև կյանքի վերջը: Մանկավարժական բուհերի ուսումնական ծրագրի մեջ մտցված տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացը պարունակում է ժա՛մանակակից հիմնական գիտելիքներ երեխաների ու դեռահասների կազմաբանական ու ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների մասին: Դասընթացն ընդգրկում է հիմնականում նախադպրոցական ու դպրոցական ժամանակաշրջանի երեխաների կազմաբանաֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացում նախատեսված գիտելիքներն անհրաժեշտ են հատկապես մանկավարժության, նախադպրոցական ու դպրոցական մեթոդիկայի, հոգեբանության և կենսաբանական ֆակուլտետների ուսանողներին: Այդ գիտելիքները հնարավորություն են տալիս սովորողներին իմաստիտուտն ավարտելուց հետո ռացիոնալ կերպով կազմակերպել ուսուցումն ու դաստիարակությունը նախադրարոցական հիմնարկում, դպրոցում և ընտանիքում:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացում ներկայացված գիտելիքները շատ անհրաժեշտ են նաև մանկավարժության ու հոգեբանության խոր ուսումնասիրության համար:

Երեխաների ու դեռահասների տարիքային ֆիզիոլոգիան իրավացիորեն համարվում է մանկավարժահոգեբանական գիտությունների հիմքը, քանի որ ուսումնասիրում է մանկավարժության օբյեկտը, նրա կառուցվածքն ու գործառությունը: Ինքնըստիներքյան հասկանալի է, որ մանկավարժական գիտության ուսումնասիրությունն առանց նրա օբյեկտի շատ թերի է: Ն. Կ. Կրուպսկայան նշել է, որ ուսուցիչն ան-

պայմանորեն պետք է ուսումնասիրի մանկավարժութեան օրյեկտը և այդ առթիվ ասել է, որ ինչպես արտադրանք տվող, թողարկող ֆաբրիկայում պարտադիր է հումքի հետազոտությունը, այնպես էլ մանկավարժի համար պարտադիր է երեխայի տարիքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը:

Մանկավարժության ու հոգեբանության առջև արդի ժամանակաշրջանում դրված շատ խնդիրներ հնարավոր չէ հաջողությամբ լուծել առանց տարիքային ֆիզիոլոգիայի ու տարիքային հոգեբանության: Երեխաների ու դեռահասների տարիքային կազմաբանաֆիզիոլոգիական ու հոգեկան առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն առավել արդյունավետ է դարձնում աճող սերնդի ուսուցումը, դաստիարակությունը և բազմակողմանի զարգացումը: Տարիքային մանկավարժությունը և հոգեբանությունը կարող են արդյունավետ կերպով զարգանալ այն դեպքում, երբ հենվում են երեխաների ու դեռահասաների տարիքային առանձնահատկությունների կազմաբանության ու ֆիզիոլոգիայի վրա:

Երեխաների ու դեռահասաների ֆիզիկական դաստիարակությունը, սպորտային վաղ մասնագիտացման իրականացումը պահանջում են օրգանիզմի զարգացման տարիքային օրինաչափությունների համակողմանի ուսումնասիրություն, քանի որ երեխայի ֆիզիկական գերժանրաբեռնվածությունը կարող է վնասել նրա առողջությունը:

Մեծ է երեխաների ու դեռահասաների ֆիզիոլոգիայի և առողջապահության դերն աճող ու զարգացող օրգանիզմի ֆիզիկական ու մտավոր ունակությունների զարգացման մեջ: Ֆիզիկապես առողջ երեխան, որն իր տարիքին համապատասխան զբաղվում է ֆիզիկական աշխատանքով, ֆիզկուլտուրայով և սպորտով, ունի բավարար չափով զարգացած բանականություն: Ուսուցման ու գեղագիտական դաստիարակության շնորհիվ կանարելագործվում են նրա և՛ աշխատանքային, և՛ մտավոր ունակությունները: Ներդաշնակորեն զարգացած անձնավորության դաստիարակումն ու ուսուցումը հիմնված է տարիքային կազմաբանական ու ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության, մանկան ֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական առանձնահատկությունների զարգացման ճիշտ օգտագործման վրա:

Երեխաների ու դեռահասաների տարիքային ֆիզիոլոգիան բացահայտում է բոլոր տարիքի երեխաների և դեռահասաների ամբողջական օրգանիզմի, նրա համակարգերի ու առանձին օրգանների կառուցվածքի և գործառության զարգացման օրինաչափությունները: Այդ օրինաչափությունները գիտենալն անհրաժեշտ է երեխայի և դեռահասի օր-

գանիզմի կատարելագործման համար՝ նրանց ուսուցման ու բազմակողմանի դաստիարակության պրոցեսում:

Ծրեխաների ու դեռահասաների տարիքային ֆիզիոլոգիայի ուսումնասիրությունը ապագա ուսուցչին տալիս է բնագիտական, մասնավորապես, ֆիզիոլոգիական խոր նախապատրաստում:

Բացի դրանից, երեխաների և դեռահասաների տարիքային ֆիզիոլոգիան ունի նաև մի այլ կարևոր նշանակություն. դպրոցական առողջապահության հետ համատեղ այն կատարում է կանխարգելիչ պրոֆիլակտիկ բժշկական գիտության դեր:

**ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԴԵՐԸ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Սովետական մանկավարժությունը հետևողականորեն մշակում է աճող սերնդի կոմունիստական դաստիարակության այն կարևոր խնդիրները, որոնք կապված են աշխատանքի և շրջապատի մարդկանց նկատմամբ ունեցած նրանց վերաբերմունքի, պարտականությունների ու իրավունքների ճիշտ ըմբռնման հետ: Մանկավարժության հիմնական խնդիրներից բացի երեխաների ու պատանիների առողջության պահպանման հարցերը դեռ վաղ ժամանակներում զբաղեցրել են մանկավարժական գիտությունը՝ դպրոցական հիգիենայի հետ միասին:

Ինչպես մանկավարժությունը, այնպես էլ դպրոցական հիգիենան իրենց որոնումների մեջ ելնում են երեխաների ու դեռահասաների կազմաբանության և ֆիզիոլոգիայի տվյալներից, որոնք մինչև վերջին տարիները, ցավոք, շատ սակավաթիվ էին: Տարբեր տարիքի երեխաների օրգանիզմի գործառույթյան վերաբերյալ վերջին ժամանակներս կուտակված գիտելիքները հիմք հանդիսացան ստեղծելու հատուկ գիտություն՝ «Մարդու տարիքային ֆիզիոլոգիա» անվան տակ, որը դասվում է բժշկականաբանական գիտությունների շարքին և ուսումնասիրում է մարդու օրգանիզմի ձևավորման և զարգացման ֆիզիոլոգիական գործառույթյունների օրինաչափությունները նրա կյանքի ամբողջ ընթացքում: Տարիքային ֆիզիոլոգիան կարեղի է բնորոշել նաև որպես ընդհանուր ֆիզիոլոգիայի ճյուղ կամ որպես մասնավոր ֆիզիոլոգիա: Մսուրային, մանկապարտեզային և դպրոցական տարիքի երեխաների ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների իմացությունը պնդում էր, որպեսզի դպրոցական բժշկ-հիգիենիստներին և մանկավարժական բուհերում, ու ֆիզիկական կուլտուրայի ինստիտուտներում սովորողներին: Երեխաների ու դեռահասաների տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացն անհրաժեշտ գիտելիքներ է տալիս նշված բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանա-

վարտներին՝ Հճիշտ կազմակերպելու դաստիարակութիւնը և ուսուցումը մանկամասերում, մանկապարտեզում, դպրոցում։

Մանկավարժութեան հիմնական խնդիրներին ճիշտ լուծման համար հատկապես պարտադիր է ֆիզիոլոգիական այն տվյալների խոր ուսումնասիրումը, որոնք անհրաժեշտ են աշխատանքի ճիշտ կազմակերպման և աճող օրգանիզմի վրա արտաքին ու ներքին միջավայրերի բազմաթիվ գործոնների ազդեցութիւնը ճիշտ ըմբռնելու համար։

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի նշանակութիւնն այն է, որ լուրջ դեր է խաղում հիգիենիկ գիտութեան տեսական հիմքերի ամրապնդման համար, որի գլխավոր խնդիրն է մարդու աշխատունակ կյանքի երկարացումը և անժամանակ ծերանալու կանխումը։

Եւրոպայի մարդու տարիքային ֆիզիոլոգիայի, որը ստեղծվել է զարգանում է գլխավորապես հայրենական գիտնականների ջանքերով, փորձարարական ճանապարհով ապացուցվում է, որ աճող և զարգացող օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկութիւններն ավելի ակնհայտորեն են դրսևորվում մարդու կյանքի վաղ ժամանակաշրջաններում։ Եւրոպայի առանձնահատկութիւններ կարող են հասկանալի դառնալ միայն ֆիզիոլոգիական ուսումնասիրութիւնների ընթացքում, ընդ որում, մանկան օրգանիզմի գործառային տեղաշարժերը գիտութեան կողմից քննարկվում են ոչ թե մեկուսացված, այլ մեծահասակ օրգանիզմի համեմատութեամբ (այստեղից էլ առարկայի ընդունված անվանումը՝ «Տարիքային ֆիզիոլոգիա»)։

Ինչպես հայտնի է, այդ առարկան ընդամենը տասը տարի է, ինչ մտցված է մեր երկրի մանկավարժական ինստիտուտների բոլոր ֆակուլտետների ուսումնական պլանների մեջ։ Դա պայմանավորված է հիմնականում նրանով, որ մանկավարժական կրթութեան մեջ նկատելի են դարձել մի շարք թերութիւններ, որոնք հետևանք են մարդու աճող օրգանիզմի առանձնահատկութիւնների թերի ուսումնասիրութեան։ Վերջինս բացասաբար էր ազդում ինչպես մանկավարժական գիտութեան զարգացման, այնպես էլ ուսուցչի կամ դաստիարակի գործունեութեան վրա, որոնց բնագիտական պատրաստութիւնն անբավարար էր։ Բայց միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ տարիքային ֆիզիոլոգիայի նոր դասընթացը մտցվել է ամենից առաջ մանկավարժութեան և հոգեբանութեան դասընթացների ավելի խոր ըմբռնման համար։

Հայտնի է, որ ուսուցումը և դաստիարակութիւնը հոգեբանական և ֆիզիոլոգիական այն շարժիչ ուժերն են, որոնք երեխայի անձի վրա թողնում են ձևավորող ազդեցութիւն, բայց ոչ թե անմիջականորեն, այլ ներքին ֆիզիոլոգիական գործոնների միջոցով։ Համակողմանի հաշվի առնելով տարիքային զարգացման առանձնահատկութիւնները, տարիքային ֆիզիոլոգիան անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցում

մանկավարժական գիտութեանը, բացահայտելով աճող և զարգացող մարդու օրգանիզմի ֆիզիկական և մտավոր զարգացման մեխանիզմները:

Տարիքային առանձնահատկությունները, անշուշտ, ուղղակի կապ ունեն մտավոր և ֆիզիկական կարողությունների հետ: Տարիքային ֆիզիոլոգիան քննարկում է մարդու ֆիզիկական և հոգեբանական զարգացումը տարիքայինի և անհատականի փոխադարձ կապի տեսանկյունից: Գիտութեան կողմից ձեռք բերված ճշգրիտ ֆիզիոլոգիական տրվյալները, որոնք բազմակողմանիորեն բնութագրում են տարիքային և անհատական զարգացումը, հնարավորություն են ընձեռում գաղափար կազմելու թե՛ նույն տարիքի, թե՛ տարբեր տարիքի երեխաների միջև եղած տարբերությունների աստիճանի մասին, ինչպես նաև ուսումնասիրելու ֆիզիկական և մտավոր ծանրաբեռնվածության պայմանների ազդեցությունն օրգանիզմի աճի, զարգացման և ձևագոյացման պրոցեսների վրա: Այդ տվյալները մեծ կարևորություն են ներկայացնում ոչ միայն մանկավարժների ու հոգեբանների, այլև բժիշկների և կենսաբանների համար, որովհետև նրանց համար հիմք են հանդիսանում ուսումնասիրելու ինչպես կենդանական աշխարհի, այնպես էլ մարդու զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները էվոլյուցիոն ուսմունքի տեսանկյունից: Դրա հետ մեկտեղ մարդու ֆիլո-և օնտոգենեզի (պատմաանհատական) զարգացման դիալեկտիկամատերիալիստական ըմբռնման համար կարևոր նշանակություն ունեն տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացում բերվող տվյալները կենդանի օրգանիզմի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների վերաբերյալ, որոնք բացահայտում են աշխատանքի և խոսքի հասարակական-պատմական դերը մարդու մորֆոֆիզիոլոգիական ձևավորման ընթացքում:

Տարիքային ֆիզիոլոգիան ապացուցում է, որ մի քանի հիմնական ֆիզիկական ու մտավոր կարողությունները ու հնարավորությունները տարիքային զարգացման տարբեր ժամանակահատվածներում աճում և նահանջում են, իսկ մյուսները մշտական են և սերտորեն կապված են որոշակի տարիքային փուլերի հետ: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում տարիքային ֆիզիոլոգիայի մասնագետների այն դիտարկումները, որոնք ցույց են տվել, որ որոշակի տարիքային զարգացման հետ առնչվող ֆիզիոլոգիական հատկությունները կարող են երեխաների որոշակի խմբավորումում ժամանակավոր բնույթ կրել, իսկ մյուսների մեջ, շատ թե քիչ ամրապնդվելով, դառնալ անձի սեփականություն: Այլ կերպ ասած, տարիքային ֆիզիոլոգիան բացահայտում է տարիքային և անհատական զարգացման փոխադարձ կապը երեխաների աճող ֆիզիկական ու մտավոր կարողություններում: Տարիքային

առանձնահատկություններին նվիրված ֆիզիոլոգիական գիտությունը լուծում է նաև հասարակական-մանկավարժական բնույթի պրոբլեմներ: Հայտնի է, որ ֆիզիկական ու հոգեկան զարգացումը տարբեր է տարբեր հասարակական-պատմական պայմաններում: ընդամին, այդ զարգացումը, ինչպես բացահայտում է գիտությունը, կախված է ինչպես դաստիարակումից և ուսուցումից, այնպես էլ կենսափորձից: Միաժամանակ բացահայտելով անհատական տեղաշարժերն օրգանիզմի զարգացման ժամանակամիջոցում և ապացուցելով տարիքային սահմանների շարժունակության փաստը, տարիքային ֆիզիոլոգիան սահմանում է տարբեր տարիքի երեխաների ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման տարբերությունը, ապացուցելով, որ տարիքային առանձնահատկությունները վաղ, առաջին և երկրորդ մանկության, պատանեկության և երիտասարդության տարիներին մշակվում են ոչ միայն մանկավարժական ներգործության, այլ նաև ընտանեկան դաստիարակության պայմաններում: Այդ տարիքային, ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններն առնչվում են ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ մտավոր ոլորտների, այդ թվում՝ հույզերի և դրդապատճառների հետ: Հատկապես կարևոր է տարիքային ֆիզիոլոգիայի դերը կրթության և դաստիարակության պրոբլեմների ճիշտ լուծման համար: Զիմանալով երեխայի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները կարելի է սխալ ենթադրություններ անել այն մասին, որ տարիքի հետ ստեղծվում են բացարձակ բարենպաստ պայմաններ ֆիզիկական և մտավոր կարողությունների զարգացման համար:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացից պարզ է դառնում, որ երեխայի ուղեղը առաջին և երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում զգալիորեն ավելի է ենթակա շրջապատող միջավայրի ազդեցություններին, քան պատանեկան, երիտասարդական կամ ավելի մեծ տարիքում: Ելնելով այս փաստից, կարելի է պնդել, որ շատ հատկությունների մշակումը դաստիարակման և կրթման ընթացքում առաջինների մոտ ավելի հաջող է ընթանում, քան երկրորդների: Բացի այդ, ապացուցված է, որ ամեն մի տարիքային ժամանակաշրջան ֆիզիոլոգիական պարբերացման մեջ ունի իր շուրահատուկ անկրկնելի հատկությունը և մի տարիքային փուլից մյուսին անցնելը կապված չէ միայն մանկավարժական ազդեցության ընկալման հետ: Դրա հետ մեկտեղ ֆիզիոլոգիական գիտության կողմից սահմանված տարիքային օրինաչափությունները ցույց են տալիս, որ ֆիզիկական և մտավոր կարողությունները դրսևորվում են խիստ որոշակի տարիքային ժամանակամիջոցներում, երբ ֆիզիկական և մտավոր զարգացման այս կամ այն նախադրյալներն անպայմանորեն ուժեղանում և ակտիվանում են: Ֆիզիկա-

կան և մտավոր կարողությունները, նրանց նախադրյալների ու արտահայտությունների ծագումն ու զարգացումը, ինչպես հայտնի է, մեր դարաշրջանի վերջին տասնամյակներում զգալիորեն ավելացել են: Աճի, զարգացման ակսելերացիայի (արագացման) պատճառները տարիքային ֆիզիոլոգիան տեսնում է կանկրետ արտաքին և ներքին գործոնների մեջ: Տարիքային ֆիզիոլոգիան միաժամանակ լուծում է մանկավարժության համար շատ կարևոր այն հարցը, թե ինչ հարաբերությունն է գտնվում ֆիզիկական և մտավոր զարգացման ակսելերացիան զարգացման ընդհանուր հնարավորությունների նկատմամբ, բազմակողմանիորեն գնահատելով երեխաների աճի և զարգացման թափի արագացման նշանակությունը և կենսաբանական էությունը: Տարիքային ֆիզիոլոգիայի փորձագիտական տվյալները ցույց են տալիս երեխաների ֆիզիկական և մտավոր զարգացման որակական և քանակական փոփոխությունների բնույթը կոնկրետ տարիքային փուլերում և, այդպիսով, հնարավորություն են ընձեռում մշակելու ուսուցման և դաստիարակության առավել արդյունավետ միջոցներ:

• Նոր դասընթացի հիմնական նպատակն է ուսանողին՝ անպագա մանկավարժին, զինել երեխայի, դեռահասի կազմաբանական և ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների վերաբերյալ անհրաժեշտ գիտելիքներով, որը պետք է հիմք ծառայի մանկավարժության, հոդերանության և դպրոցական հիգիենայի մի շարք հարցեր ճիշտ ըմբռնելու համար: Այդ կապակցությամբ տարիքային ֆիզիոլոգիայի դասընթացում գլխավոր ուշադրությունը բեռնվում է նյարդային համակարգի ֆիզիոլոգիայի, բարձրագույն նյարդային գործունեության, վերլուծիչների և հերքատական (էնդոկրին) գեղձերի համակարգի ֆիզիոլոգիայի հարցերին: Ֆիզիոլոգիայի այս բաժինները շահագանց կարևոր են այն պատճառով, որ դրանք ունեն նաև խոր մեթոդաբանական նշանակություն: Քանի որ դասընթացի ծրագրով նախատեսված ժամաբանակը մեծ չէ (ընդամենը 50 ժամ, որից դպրոցական հիգիենային 20 ժամ), հնարավոր չէ ֆիզիոլոգիայի մնացած բոլոր բաժինները շատ թե քիչ մանրամասն շարադրել, անհրաժեշտ է հատուկ ուշադրություն դարձնել հենաշարժողական սարքին, սիրտանոթային համակարգին և շնչառության անատոմաֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններին, որոնց իմանալը էական նշանակություն ունի երեխային ներկայացվող հիգիենիկ պահանջների և ֆիզիկական դաստիարակության գիտական հիմունքների համար: Նոր դասընթացում ֆիզիոլոգիային հատկացված է 30 ժամ, որը, ըստ թեմաների, բաժանվում է հետևյալ կերպ.

1. Ներածություն՝ 1 ժամ

2. Երեխաների և պատանիների աճի և զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները՝ 2 ժամ

3. Ժառանգականություն և զարգացում՝ 3 ժամ
4. Նյարդային համակարգի ֆիզիոլոգիա՝ 4 ժամ
5. Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերը և բարձրագույն նյարդային գործունեությունը՝ 5 ժամ
6. Վերլուծիչների ֆիզիոլոգիա՝ 3 ժամ
7. Հենաշարժողական սարքի ֆիզիոլոգիա՝ 3 ժամ
8. Ներզատական գեղձեր՝ 2 ժամ
9. Արյան և նրա շրջանառության տարիքային առանձնահատկությունները՝ 2 ժամ
10. Շնչառության տարիքային առանձնահատկությունները՝ 1 ժամ
11. Մարսողության տարիքային առանձնահատկությունները՝ 1 ժամ
12. Նյութերի և էներգիայի փոխանակության տարիքային առանձնահատկությունները՝ 1 ժամ
13. Արտազատության տարիքային առանձնահատկությունները՝ 1 ժամ
14. Տարիքային զարգացման փուլերի բնութագրումը՝ 1 ժամ:

ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ԵՎ ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի հայրենիքը Ռուսաստանն է: Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Զաբելինը 1910 թ. առաջինը խոսեց մանկության ճիշտ դաստիարակության մասին: Այդ դաստիարակության մեջ կարևոր նշանակություն էր տալիս մանկական կազմաբանագործառական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությանը:

1912 թվականին Կազանի համալսարանի պրոֆ. Ամենակին ծավալուն դասախոսություն կարգաց հրեխանների և դեռահասաների ֆիզիկական և մտավոր ռացիոնալ դաստիարակության մասին, ընդգծելով ֆիզիկական դաստիարակության մեծ ազդեցությունն աճող սերնդի մտավոր ու բարոյական զարգացման վրա: Այդ զարգացման մեջ, ինչպես ջշել է Ամենակին, շատ մեծ նշանակություն ունի հուզական վիճակը: Դուրեկան հույզերը՝ ուրախությունը, հույսը, կիրքը առաջ են բերում լիարյունություն, հոգու ուրախ վիճակ, երկարացնում են կյանքը, իսկ անդուր հույզերը՝ վախը, տխրությունը, նախանձն ու խանդը հիվանդագին են ազդում:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի զարգացման մեջ կարևոր ներդրում էր պրոֆ. Խոտովիցկու «Մանկավարժություն» («Педагогика») աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1847 թվականին: Այդ աշխատանքում հեղինակը նշում է մանկան օրգանիզմում կատարվող յուրահատուկ քանակական ու որակական փոփոխությունները, երեխայի ու դեռա-

հասի օրգանիզմի տարբերությունները հասուն տարիքի մարդու օրգանիզմից:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի զարգացման վրա նախահեղափոխական Ռուսաստանում զգալի ազդեցություն թողեցին ռուս մատերիալիստ-փիլիսոփաներ Ա. Ի. Հերցենը, Ն. Ա. Դորբոլյուբովը, Գ. Ի. Պիսարևը, Ն. Գ. Չերնիշևսկին: Ա. Ի. Հերցենի և Ն. Գ. Չերնիշևսկու գաղափարների ազդեցության տակ «ռուսական ֆիզիոլոգիայի հայր» Ի. Մ. Սեչենովը մշակեց մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական սկզբունքները: Ի. Մ. Սեչենովն ու Ի. Պ. Պավլովը մշակեցին ռեֆլեկտոր տեսության հիմնական սկզբունքները: Նրանք մատերիալիստորեն էին բացատրում մարդու հոգեկան գործունեության մեջ շրջապատող աշխարհի արտացոլումը գլխուղեղի կողմից:

Ի. Մ. Սեչենովը, Ի. Պ. Պավլովը, Ն. Ե. Վվեդենսկին, Լ. Ա. Օրբելին ֆիզիոլոգիայում զարգացնում էին Չ. Դարվինի էվոլյուցիոն տեսությունը: Նրանց հիմնած ֆիզիոլոգիական դպրոցները մեծ դեր խաղացին նյարդային համակարգի, ալյան շրջանառության, մարսողական և հենարանաշարժողական համակարգերի գործունեության ուսումնասիրության բնագավառում:

Ի. Մ. Սեչենովն իր «Մտքի տարրեր», «Ո՞ւմ և ինչպե՞ս մշակել հոգեբանությունը» և «Գլխուղեղի ռեֆլեքսները» աշխատություններում շարադրեց երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության ձևավորումը: Նա, մասնավորապես, սահմանեց, որ երեխայի նյարդաֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները պարզ ձևով երևան են գալիս նրանց կյանքի դեռ վաղ ժամանակաշրջանում: Այդ միտքը զարգացրին Ի. Պ. Պավլովը, Ա. Գ. Իվանով-Սմոլենսկին, Ն. Ս. Կրասնոգորսկին, Ն. Պ. Գունդորֆերը և ուրիշներ:

Երեխաների տարիքային կազմաբանության և ֆիզիոլոգիայի վերաբերյալ հիմնական հետազոտությունները կատարեց Ն. Պ. Գունդորֆերը: Այդ հետազոտություններն ամփոփվեցին 1906 թ. նրա հրատարակած «Մանկական տարիքի առանձնահատկությունները» մեծածավալ աշխատության մեջ:

Տարիքային կազմաբանության ու ֆիզիոլոգիայի հետագա զարգացման գործում էական ներդրում էին Պ. Յ. Լեսգաֆտի աշխատանքները, որոնցում մշակվեցին մանկական կազմաբանության ու ֆիզիոլոգիայի կարևորագույն հարցերը ֆիզիկական դաստիարակության մեջ: Պ. Յ. Լեսգաֆտն ընդգծում էր ֆիզիկական դաստիարակության ու սպորտի դրական, կարևոր դերը երեխաների ու դեռահասաների հոգեկան զարգացման մեջ, հաստատում էր մտավոր, բարոյական ու ֆիզիկական դաստիարակության փոխադարձ կապն ու միասնությունը:

Հայտնի մանկավարժ Կ. Գ. Ուշինսկին պնդում էր, որ մանկա-

վարժներն ու դաստիարակները պարտավոր են մանրամասնորեն ուսումնասիրել երեխաների կազմաբանություն, ֆիզիոլոգիայի և հոգեբանության հիմունքները, որպեսզի նպատակասլաց կերպով կարողանան զարգացնել աճող սերնդի մտավոր ու ֆիզիկական ունակությունները:

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԵՎ ԳԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՆ ՍՍՀՄ-ՈՒՄ

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել երեխաների խնամքին ու առողջությանը: Դեռևս քաղաքացիական պատերազմի ու երկրի ժողովրդական տնտեսության ծանր տարիներին Վ. Ի. Լենինի ստորագրությամբ հրապարակվեցին մանկության ու մայրության պահպանության, երեխաների սննդի բարելավման մասին հատուկ դեկրետներ, իսկ առողջապահության ու լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատների կողմից մշակվեցին երեխաների ու դեռահասաների առողջության պահպանության, ուսուցման և դաստիարակության վերաբերյալ մի շարք գործնական միջոցառումներ:

Երեխաների ու դեռահասաների տարիքային ֆիզիոլոգիայի հիմնական հարցերի մշակումը մեր երկրում ներկայումս կատարվում է ֆիզիոլոգիական, բժշկական, մանկավարժական և ֆիզկուլտուրայի մտավորապես 250 գիտահետազոտական ինստիտուտներում և մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Գիտահետազոտական աշխատանքները ղեկավարվում են ՍՍՀՄ մանկավարժական գիտությունների ակադեմիայի տարիքային ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի կողմից, որը հիմնվել է 1951 թվականին: 1952 թ. կայացավ տարիքային ֆիզիոլոգիայի հարցերին նվիրված համամիութենական առաջին կոնֆերանսը, իսկ 1970 թ. տեղի ունեցավ տասներորդ կոնֆերանսը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ե Բ Կ Ը Ր Ր Գ

ՄԱՐԳՈՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ Ժառանգականություն և զարգացում

Զարգացումը սովորաբար դիտվում է որպես ընդհանուր ու ներդաշնակ պրոցես, որը միաժամանակ իր մեջ ունի շատ անհավասարաչափություններ: Մասնավորապես, անհատական զարգացման որոշակի տարիքային ժամանակաշրջանում օրգանիզմի այս կամ այն համա-

կարգի զարգացումն առաջ է անցնում մյուսներից: Այլ խոսքով, զարգացումը տարածամ է: Ընդ որում, զարգացման ամեն մի առանձին ժամանակաշրջան իր մեջ կրում է անցյալի մնացորդներ, ներկայի յուրահատուկ առանձնահատկություններ և ապագայի սաղմեր: Այդպիսի հակասությունների միասնությունը զարգացման համար ծառայում է որպես խթանիչ ուժ:

Անհատական զարգացման ուսումնասիրության ընթացքը որոշ գիտնականների մոտ ստեղծեց մի վնասակար կարծիք, ըստ որի մարդկային կյանքի որոշակի ժամանակաշրջան լիարժեք է, իսկ այլ, որոշակի ժամանակաշրջան՝ ոչ լիարժեք: (Որպես վերջինիս օրինակ բերվում էր դեռահասության ժամանակաշրջանը:)

Այս ենթադրությունը, անշուշտ, զուրկ պետք է համարել գիտական հիմքից:

Միաժամանակ շատ պայմանական պետք է համարել նաև անհատական զարգացման բաժանումը տարիքային առանձին ժամանակաշրջանների, քանի որ դժվար է ասել, որ օրն է սկսվել և որ օրն անցել տվյալ տարիքային ժամանակաշրջանը:

Անհատական զարգացման տեսության պրոբլեմների մշակումը սկսվել է դեռ անցյալ դարի սկզբին: Այդ ասպարեզում կատարված առաջին աշխատանքների մեջ աչքի էր ընկնում Ֆրիտշ Մյուլլերի (1812—1897) զարգացման տեսության սկզբունքը: Իր «Հանուն դարձվինիզմի» աշխատության մեջ ծավալուն փաստական նյութի հիման վրա նա եզրակացնում էր, որ մարդու սաղմնային զարգացման ընթացքում լիովին արտացոլվում է նրա պատմական զարգացումը:

Ավելի ուշ խոշորագույն բնախույզ է. Հեկկելը (1834—1914) ձևակերպեց այսպես կոչված բիոգենետիկական օրենքը. «Զարգացող մարդկային պտուղը համառոտակիորեն կրկնում է մարդկային զարգացման միլիոնավոր տարիների պատմությունը»: Հենց այս գիտնականի կողմից առաջին անգամ տարբերակվեց ու օգտագործվեց «Օնտոգենեզ» (անհատական զարգացում) և «Ֆիլոգենեզ» (պատմական զարգացում) տերմինները:

Հեկկելի զարգացման հայացքների համակարգը խստորեն քնննադատվեց ռուս ականավոր գիտնական Ա. Ն. Սևերցովի կողմից: Չնայած դրան, մի շարք ամերիկյան հետազոտողներ փորձում էին տարածել Հեկկելի օրենքը երեխայի հտծննդյան զարգացման վրա: Ս. Հոլլը և Ռ. Հետչինսոնը եկան այն սխալ եզրակացության, որ երեխայի հտծննդյան ժամանակաշրջաններում կրկնվում է մարդկային զարգացման պատմությունը:

Այս գիտնականները փորձեցին դասակարգել հտծննդյան զարգացումն ըստ տարիքային ժամանակաշրջանների. առաջինը (մինչև 5

տարեկան)՝ վայրենություն, երկրորդը (5—12 տարեկան)՝ որսի ու ավարի ձեռք բերժան, երրորդը (12—14 տարեկան)՝ հովվական, չորրորդը (14—16 տարեկան)՝ հողագործություն, հինգերորդը (16—20 տարեկան)՝ առևտրաարդյունաբերական ժամանակաշրջան:

Այս դասակարգումը, անշուշտ, չի արտացոլում իրականությունը և անընդունելի է, չնայած վերջին ժամանակներս Արևմուտքում երևան եկան շուլի ու Հետշինսոնի անհատական զարգացման տեսությունը վերականգելու նոր փորձեր:

Մեր երկրում հաջողություններ մշակվում է ՍՍՀՄ մանկավարժական գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Հ. Ա. Մարկոսյանի առաջ քաշած օնտոգենետիկական զարգացման սկզբունքը, ըստ որի անհատական զարգացումն իրենից ներկայացնում է մի միասնական պրոցես: Ըստ այդ սկզբունքի, մարդկային օնտոգենեզին բնորոշ է կենսաբանական համակարգերի հուսալիությունը: Ըստ Հ. Ա. Մարկոսյանի աճող ու զարգացող մարդն օժտված է կենսաբանական համակարգերի բարձրաստիճան հուսալիության, բազմացման հատկանիշների ժառանգաբար փոխանցման և նյութափոխանակության ունակությամբ:

Կենսաբանական համակարգի հուսալիությունը օնտոգենեզում իրականացվում է համակարգը կազմող տարրերի ավելցուկի, կրկնօրինակման և համակարգի առանձին օղակների շարժուն փոխազդեցության սկզբունքով:

Կենսաբանական համակարգի հուսալիությունը կազմում է ֆիլոօնտոգենետիկ զարգացման հիմքը, որն ամրապնդված է դենետիկորեն և երևան է գալիս արտաքին միջավայրի կոնկրետ պայմաններում:

Սաղմի առաջացումը և զարգացումը

Կենդանի բնության մեջ գոյություն ունի բազմացման երկու ուղի՝ սեռական ու անսեռ: Սեռական բազմացումն իրենից ներկայացնում է նոր օրգանիզմի զարգացում, որը կատարվում է արական ու իգական սեռական բջիջների ձուլումից հետո: Սեռական բջիջներն ունեն շատ ընդհանրություններ: Ե՛վ սերմնաբջիջը (սպերմատոզոիդը), և՛ ձվաբջիջը (օվոցիտը) օժտված են քջաթաղանթով ու պլազմայով: Վերջինս իր մեջ պարունակում է օրգանոիդներ, կորիզ և կորիզակ, որոնք լավ են երևում էլեկտրոնային մանրադիտակով: Բջջաթաղանթն ընտրողաբար թափանցելի է տարբեր իոնների համար: Օրգանոիդներից կաբևոր են միտոքոնդրիոմները, ներթին թաղանթները, լիզոսոմները, Գոլջիի սարքը, ռիբոսոմները, ցենտրոսոմները (ձվաբջջում) և կինետոսոմները (սերմնաբջջում): Միտոքոնդրիոմներում սինթեզվում են ադենոզին-եռաֆոսֆորական թթու, որը ծառայում է բջջի համար որպես էներ-

գիայի աղբյուր, այդ իսկ պատճառով միտոքոնդրիումներին հաճախ անվանում են «ուժային կայաններ»։ Բջիջը պարունակում է 50-ից մինչև 5000 միտոքոնդրիում, որոնց երկարությունը 3—4 միկրոն է։ Լիզոսոմներում պարունակվում են սպիտակուցալուծիչ ֆերմենտներ։ Գուլջի սարքը ծառայում է որպես սննդանյութերի պահեստարան։ Ռիբոսոմներում սինթեզվում են սպիտակուցներ։ Զվաբջջի տրոհման պրոցեսում հանդես են գալիս երկու ցենտրոսոմներ, որոնք միտոքոնդրիումների հետ կազմում են իլիկաձև գոյացություն։

Սեռական բջիջների կորիզներում սինթեզվում է ԴՆԹ-ի ու ՌՆԹ-ի մեծ մասը։ ՌՆԹ-ն անցնում է պլազմայի մեջ, փոխանցելով գենետիկական տեղեկությունը՝ ինֆորմացիան բջջապլազմային։ Կրկնակի պարուրաձև ԴՆԹ-ի մոլեկուլն իր մեջ պարունակում է նուկլեոիդներ, որոնց որոշակի խմբավորումը կազմում է ժառանգակիրը։ ԴՆԹ-ն կազմվում է մուտացիայի և ընտրության հետևանքով։ Ժառանգակրության ընդհատությունը պայմանավորված է ԴՆԹ-ի մոլեկուլի ինքնաստեղծումով՝ յուրահատուկ ֆերմենտի պոլիմերազի ազդեցության տակ։

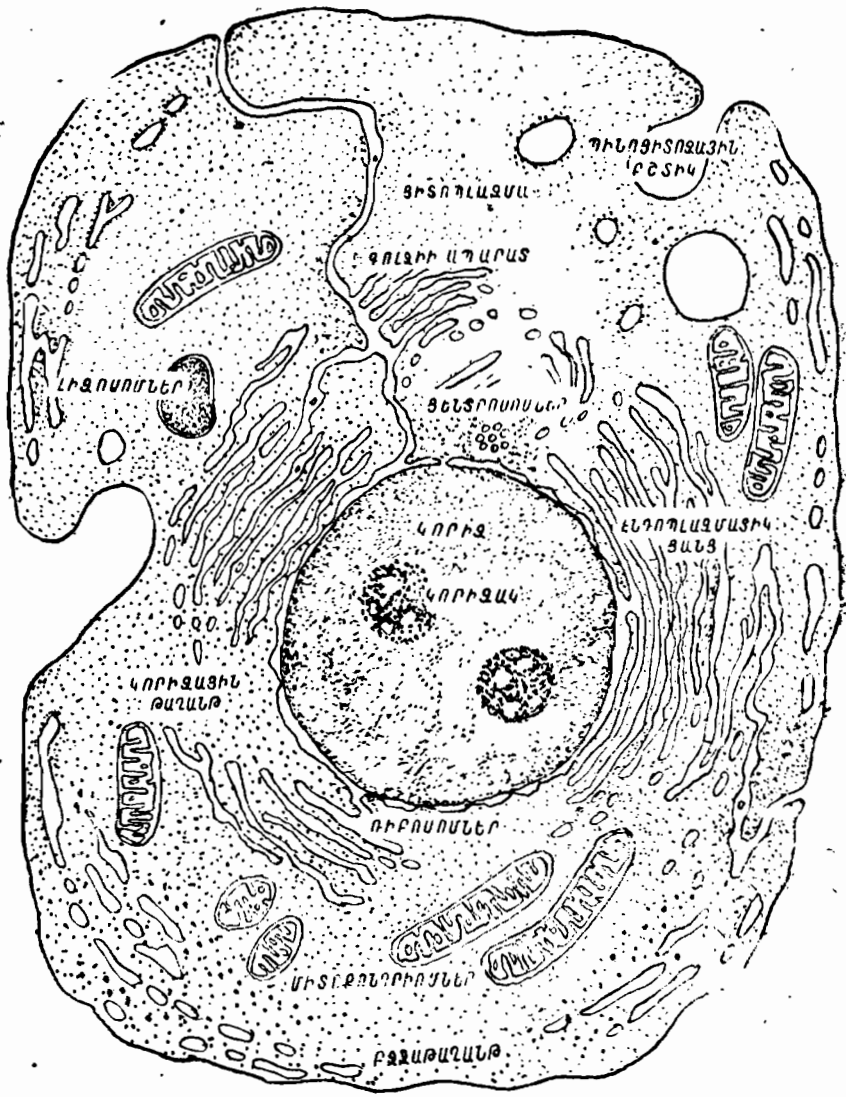
Սերմնաբջիջն իրենից ներկայացնում է բարձրաստիճան տարբերակման հասած շարժուն բջիջ (50 միկրոն երկարությամբ)։ Կազմված է երեք բաժնից՝ գլխիկից, մարմնից և պոչից։ Սերմնահեղուկի 1 մլ-ում պարունակվում է մոտ 6000 սերմնաբջիջ։ Բջջի կորիզը պարունակում է քրոմոսոմների հապլոիդ (կենտ) հավաքածու, որը ստեղծվում է սերմնաբջջի զարգացման պրոցեսում։

Սերմնաբջջի առաջային բևեռի շրջանում գոյնվում են ունի պայանիկ, որը պարունակում է աքրոսոմա (բեղմնավորման սարք)։ Վերջինս կազմված է հիալուրոնիդազա ֆերմենտից։

Սերմնահեղուկի միջանկյալ մասով անցնում է 9 զույգ թելիկներից ու մեկ զույգ ցենտրիոլներից կազմված առանցքաթելը։ Պոչը կազմված է առանցքային թելիկներից, բջջի միջանկյալ մասը զբաղեցված է միտոքոնդրիումներով։

Իգական սեռական բջիջը՝ ձվաբջիջը ստեղծվում է օվոգոնիաներից, որոնք ունեն բշտիկային բջիջների ձև։ Բշտիկի մեջ ձվաբջիջը սնվում, աճում ու զարգանում է։ Նորածին աղջկա ձվաբանը պարունակում է բազմաթիվ հոծ դասավորված բշտիկներ։ Սեռահասունացման հետ ստեղծվում են առաջային բշտիկները, որոնց քանակությունը հասնում է 4000-ի։ Կյանքի ընթացքում զարգանում ու հասունանում են դրանցից մոտ 500-ը, որոնք ենթակա են բեղմնավորման։

137404

Նկ. 1. Կենդանական բջի ժամանակակից բնօրինակի սխեմայի էնկառնային մանրադիտակի տակ:

Սերմնաբջի շարժումը դեպի ձվաբջիջը կատարվում է դրական քեմոտաքսիսի եղանակով, որը մշակվել է պատմական վաղ զարգացման այն ժամանակաշրջանում, երբ բեղմնավորումը կատարվում էր օրգանիզմից դուրս՝ արտաքին միջավայրում:

ՀԱՅ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Չվաբջիջն արտադրում է քիմիական ակտիվ նյութեր, որոնք պայմանավորում են սերմնաբջիջների շարժումը: Սերմնաբջիջների էներգետիկան՝ գլիկոգենային պաշարը լիովին բավականացնում է նրանց 24 ժամվա կենսագործունեությանը: Սերմնաբջջի բեղմնավորման ունակությունը հասնում է 36 ժամի: Բեղմնավորման համար սերմնաբջիջն անցնում է ֆալուպյան փողի մեջ, ձուլվում ձվաբջջին, որն ընկնում է արգանդը և այստեղ զարգանում: Ներքին միջավայրում կատարվող բեղմնավորման պրոցեսում կարևոր նշանակություն ունի ռեպտաքսիսը՝ հոսքը իգականի ներքին սեռական օրգաններից դեպի արտաքին օրգանները:

Սերմնաբջջի ջերմությունը 1—2 աստիճանով ցածր է մարմնի ջերմությանից, իսկ ձվաբջջինը՝ հավասար է մարմնի ջերմության: Սերմնաբջջից շատ ավելի բարդ կազմակերպված ձվաբջիջը պարունակում է սննդանյութի որոշակի պաշար: Տարբեր կենդանիների ձվաբջիջները տարբեր են. նշտարիկինը սակավադեղնուցային են, երկկենցաղներինը՝ շափավոր դեղնուցային, թռչուններինն ու ձկներինը՝ բազմադեղնուցային:

Կաթնասունների տեսական սաղմնազոյացման համար անհրաժեշտ է դեղնուցի պաշար: Շրջափոխության՝ էվոլյուցիայի պրոցեսում մարդկային սաղմի զարգացումը դարձել է ներարգանդային, ձվաբջիջը՝ սակավադեղնուցային:

Մինչև բեղմնավորվելը ձվաբջիջը ընկճված վիճակում է, ընդ որում, թթվածնի կլանումը սակավ է, իսկ ֆերմենտատիվ ակտիվությունը՝ ցածրաստիճան: Բեղմնավորումից հետո ձվաբջիջն անցնում է ակտիվ վիճակի. երևան են գալիս կեղևային հատիկները, ձվաբջջի մակերեսը ծածկվում է ամուր պոլիսախարիդային թաղանթով, և ձվաբջիջը սկսվում է տրոհվել:

Սաղմնային զարգացման առաջին փուլում ձվաբջիջը բեղմնավորվում է, որի հետևանքով առաջանում է միաբջիջ սաղմ՝ զիգոտա:

Սաղմնազոյացման երկրորդ փուլում զիգոտան տրոհվում է: Սակայն, դեռևս չտրոհված ձվաբջջում հնարավոր է տարբերել համակարգերի տարբեր մասեր: 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128 և այլ շարունակվող կարգի տրոհման հետևանքով ստեղծվում է բջջային մեկ կույտ՝ մորուլա, իսկ սաղմը դառնում է բազմաբջիջ օրգանիզմ:

Երրորդ, բլաստուլային փուլում գոյանում է բուշտ: Զորրորդ, գառտրուլյացիայի և առանցքային օրգանների գոյացման փուլում տեղի է ունենում համակարգերի առաջնային տարբերակում, ստեղծվում են երեք հիմնական սաղմնային թերթիկներ՝ էկտո (արտաքին), մեզո (միջին) և էնդոդերման (ներքին), որոնցից սկսվում է հյուսվածքների ու օրգանների սաղմնադրումը:

Սաղմնագոյացման հինգերորդ փուլն իրենից ներկայացնում է հիստո-և օրգանոգենեզի ժամանակաշրջանը, որը տևում է մոտ 3 ամիս:

Ինչպէս տեսնում ենք, սաղմնային զարգացումը սկսվում է բեղմնավորման մոմենտից: Այդ մոմենտից ձվաբջջում ստեղծվում է քրոմոսոմների դիպլոիդային (զույգ) հավաքածու, քանի որ հայրական ու մայրական կենս հավաքածու քրոմոսոմները ձուլվում են:

Ներկայումս անվիճելիորեն հաստատված է, որ արական (Y) և իգական (X) սեռական բջիջները պարունակում են 22-ական զույգ մարմնական (սոմատիկ) բջիջներ և մեկական զույգ սեռական բջիջներ: Կնոջ մոտ դրանք բաղկացած են երկու միանման X (իքս) քրոմոսոմներից, իսկ տղամարդու մոտ՝ երկու տարբեր քրոմոսոմներից՝ X և Y (իգրեկ): Այդ պատճառով էլ տղամարդու քրոմոսոմային համալիրը նշվում է XY ֆորմուլով, իսկ կանանցը՝ XX ֆորմուլով: Միաժամանակ պարզված է, որ սեռական բջիջների գոյացման ժամանակ սերմնաբջջի և ձվաբջջի մեջ թափանցում են յուրաքանչյուր զույգից մեկական քրոմոսոմ: Կնոջ մոտ բոլոր դեպքերում դա կլինի X քրոմոսոմը, իսկ տղամարդու մոտ կամ X, կամ Y քրոմոսոմը, քանի որ սերմնաբջիջների մի մասը պարունակում է X քրոմոսոմ, իսկ մյուս մասը՝ Y քրոմոսոմ: Եվ եթե ձվաբջջին բեղմնավորում է X քրոմոսոմ կրող սերմնաբջիջը, ապա ծնվում է աղջիկ և նշվում է XX ֆորմուլով, իսկ երբ ձվաբջիջը բեղմնավորվում է Y քրոմոսոմով, ապա ծնվում է տղա և նշվում է XY ֆորմուլով: Այնպիսով, ապագա մարդու սեռը կանխորոշվում է դեռ բեղմնավորման, և զիգոտի գոյացման մոմենտից:

Հետագոտութլուններով հաստատված է, որ բեղմնավորման որոշ պայմաններում սաղմնադրված օրգանիզմում հայտնաբերվում են սեռական ու մարմնական քրոմոսոմների ոչ թե զույգ՝ նորմալ, այլ երեքական քրոմոսոմներ, որի հետևանքն է Գաունի հիվանդութլունը՝ ապուլուութլուն, ծայրաստիճան թուլամտութլուն արտահայտութլամբ, կամ հեմոֆիլիան՝ արյան մակարդունակութլան խիստ նվազումը:

Բեղմնավորման ամենասկզբնական փուլում ձվաբջջի թափանցիկ թաղանթը լուծվում է սերմնաբջջի հիալուրոնիդազա ֆերմենտի ազդեցութլան տակ: Հաջորդ փուլերում ստեղծվում է պրոնուկլեոս-սինկարին, և բեղմնավորված ձվաբջիջը սկսում է տրոհվել:

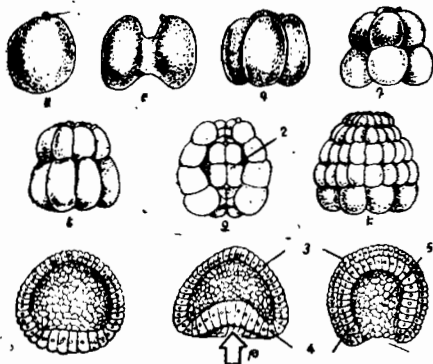
Բեղմնավորված ու տրոհված ձվաբջիջը՝ մորուկան, վերածվում է բլաստոմերների, բլաստուլայի և հետո՝ գաստրուլայի: Գաստրուլայի սաղմնային փուլում ստեղծվում են արտաքին, միջին ու ներքին սաղմնաթերթիկները: Սաղմնահյուսվածքային բջիջները դեռևս խոր տարբերակված չեն, սակայն նկատվում է արտահայտված նյութափոխանակութլուն ու միտոտիկ ակտիվութլուն: Հյուսվածքաբջջային տարբերակ-

ման հետեանքով, սաղմնային կյանքի երրորդ շաբաթից, արտաքին սաղմնաթերթիկում ստեղծվում են զգացողական նյարդաբջիջներ ու սոմիտներ, իսկ միջին սաղմնաթերթիկում՝ սպլանխնոտոմներ:

Էկտոդերմալ հյուսվածքից, սոմիտներից ու զգացողական նյարդաբջիջներից զարգանում են մաշկային էպիթելն ու նյարդային համակարգը, միջին սաղմնային թերթիկից՝ կմախքը, մկանուկները, արյունատար համակարգը և միզասեռային օրգանները, իսկ ներքին սաղմնային թերթիկից՝ ներզատական գեղձերը, թոքամիզը, մարսողական խողովակի էպիթելի զգալի մասը, լյարդն ու ենթաստամոքսային գեղձը:

Հատկանշական է, որ սաղմնային կյանքի երրորդ շաբաթվա ընթացքում հիմնադրվում է կենտրոնական նյարդային համակարգն ու մաշկային ծածկույթը, չորրորդ շաբաթում՝ թոքերը, լյարդն ու վահանագեղձը, իսկ 5—8-րդ շաբաթում՝ հենարանաշարժողական սարքը:

Այսպիսով, տարբեր օրգանները հիմնադրվում ու զարգանում են տարբեր ժամանակաշրջաններում, ընդ սրում, ետծննդյան կյանքում նրանց զարգացումը՝ տարբերակումը շարունակվում է:

Երեխայի օրգանիզմն ու միջավայրը

Երեխայի աճի ու զարգացման համար շատ կարևոր նշանակություն ունեն թե՛ միջավայրը, թե՛ ժառանգականությունը: Միջավայրը լայն հասկացողություն է: Այն ընդգրկում է ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին ազդեցությունը երեխայի վրա: Մարդու օրգանիզմի կառուցվածքաչորժառանգական զարգացման համար վճռական է սոցիալական միջավայրի գերը, որը պայմանավորում է երեխայի

Նկ. 2. Նշտարիկի ձվաբջիջ արտադրումը և գաստրուլյացիան.

ա—հասուն ձվաբջիջ բեկոային մարմնիկով, բ—երկբջջային փուլ, գ—չորսբջջային փուլ, զ—ութբջջային փուլ, հ—տասնվեցբջջային փուլ, զ—երեսուներկուբջջային փուլ, է—բլաստուլա, Ը—բլաստուլայի կտրվածք, Թ—վաղ գաստրուլյացիա, վեգետատիվ զագաթում սկսվել է ներփթում, ժ—վերջնական գաստրուլա, ներփթումը վերացել է և գոյացել է բլաստոպոր: 1—բեկոային մարմնիկ, 2—բլաստոցել, 3—էկտոդերմա, 4—էնդոդերմա, 5—առաջային աղբի խողովակ, 6—բլաստոպոր:

դաստիարակությունը՝ ակտիվ, համակարգված, նպատակադրված ազդեցությունը հոգեկան ու ֆիզիկական զարգացման վրա:

Նրբխայի օրգանիզմը մշտապես ենթարկվում է արտաքին ու ներքին միջավայրի գործոններին՝ օդի, ջերմության, լուսավորության, աննդի և արյան հորմոնների ազդեցությանը: Այս պայմանները զգալիորեն ազդում են երեխայի մտավոր ու ֆիզիկական զարգացման ընթացքի վրա: Կյանքի բնականոն պայմաններն անմիջական ազդեցություն են թողնում նյութափոխանակության, շնչառության, արյան շրջանառության ու մարսողության վրա: Նյութափոխանակության քանակական ու որակական այն փոփոխությունները, որոնք առաջ են գալիս կյանքի բնականոն պայմաններում, մեծապես ազդում են օրգանիզմի աճի, ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման ու կառուցվածքի վրա: Այնպես որ, փոխելով կյանքի պայմանները, հնարավոր է ազդել երեխաների ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման ընթացքի վրա:

Աշխատանքային դաստիարակության, ֆիզիկական վարժությունների, ուսուցման, անուցման և կենցաղի ճիշտ կազմակերպման միջոցով հնարավոր է խթանել երեխաների մտավոր ու ֆիզիկական զարգացումը: Հետևողական ֆիզիկական աշխատանքը, ֆիզիկուլտուրան ու սպորտը կատարելագործում և նյարդային համակարգի ու զգացողության օրգանների գործառությունը, բարձրացնում ֆիզիկական ու մտավոր աշխատունակությունը, վերափոխում են օրգանիզմի կառուցվածքն ու հակազդեցությունը:

Հակազդեցությունը օրգանիզմի հատկությունն է արտաքին միջավայրի ազդեցության տակ՝ փոխելու իր ֆիզիոլոգիական գործառությունը: Այն մասնավորապես արտահայտվում է արտաքին միջավայրի վնասակար գործոններին պաշտպանական հակազդմամբ, ինչպես նաև ամբողջական օրգանիզմի կենսագործունեության փոփոխություններով: Հակազդեցությունը տարիքի հետ աստիճանաբար բարձրանում է, որը զգալի չափով պայմանավորված է նյարդային համակարգի ու ներզատական գեղձերի զարգացմամբ: Նորածին երեխայի հակազդեցությունը շատ թույլ է և կատարելագործվում է տարիքի հետ: Մերության ժամանակաշրջանում նյարդային համակարգի գործառությունը նվազում է մեծ չափով, և հակազդեցությունն ընկնում է:

Պլաստիկականությունը՝ օրգանիզմի հարմարվողականությունը կազմագործառական խախտման հանդեպ մեծ է կրտսեր տարիքում և արտահայտվում է գործառության փոխադարձմամբ՝ համակշռմամբ որևէ օրգանի վնասման դեպքում: Պլաստիկականությունն արտահայտվում է այնպիսի պայմանական ռեֆլեքսների զոյացման մեջ, որոնք ապահովում են վնասված օրգանի մասնակի կամ լրիվ փոխարինումը մյուս օրգանների կողմից:

Երեխաների դաստիարակության մեջ մեծ դեր է խաղում ծառանգականությունը՝ օրգանիզմի հատկությունը պահելու ծառանգական տե-

ղեկութիւնը, հաղորդելով այն մեկ սերունդից մյուսին: Ժառանգականութիւնն իրենից ներկայացնում է օրգանիզմի ունակութիւնը պահպանելու նմանութիւնը սերունդների ժառանգական շարքում:

Արտաքին, ներքին միջավայրի և ժառանգականութեան ազդեցութեան պայմաններում մարդկային օրգանիզմն իրականացնում է ժառանգականութիւնը միջավայրի կոնկրետ պայմաններում:

Ժառանգականութիւնը ենթարկվում է Գ. Մենդելի կողմից սահմանված հիբրիդների առաջին սերնդի միատեսակութեան և ժառանգական հատկութիւնների բաշխման անկախութեան օրենքներին: Ժառանգական տեղեկութիւնը կարող է պահպանվել ու փոխանցվել մի սերունդից մյուսին բջջային պրոտոպլազմայի ու կորիզային քրոմոսոմների միջոցով: Առաջին դեպքում ժառանգական հատկանիշների փոխանցումը պայմանավորված է ձվաբջջի պրոտոպլազմատիկ առանձնահատկութիւններով, երկրորդ դեպքում՝ սերմնաբջջի ու ձվաբջջի կորիզային առանձնահատկութիւններով: Ժառանգական տեսակային ու անհատական ամբողջ ինֆորմացիան՝ տեղեկութիւնը, հիմնականում պահպանվում է դեզօքսիռիբոնուկլեինաթթվի մոլեկուլայր՝ որոշակի հավաքածուի՝ ժառանգակրի (գենի) մեջ:

Հայտնի են ժառանգական հիվանդութիւններ ու կառուցվածքագործառական ժառանգական խանգարումներ՝ հեմոֆիլիան, բնածին խուլ-համրութեան ժառանգաբար անցնող ձևերը, գաճաճութիւնը: Գոյութիւն ունի հիվանդութիւնների ժառանգական նախահակվածութիւն օրգանիզմի կառուցվածքի ու գործառութեան խախտման նկատմամբ: Ժառանգական նախահակվածութիւն ունի կարճատեսութիւնը, հիպերտոնիան (զարկերակային ճնշման կայուն բարձրացումը), շաքարախտը, տուբերկուլյոզը, քաղցկեղը:

Կարճատես ծնողներից երեխան կարող է ժառանգել տեսողական համակարգի կառուցվածքը, իսկ կարճատեսութիւնը զարգանում է հետագայում, մեծ մասամբ այնպիսի պայմաններում, որոնք առաջացնում են տեսողական գերլարվածութիւն: Հայտնի է, որ կրտսեր դպրոցական ժամանակաշրջանում կարճատես երեխաները զգալիորեն ավելի քիչ են և նրանց կարճատեսութիւնը քիչ է արտահայտված, քան միջին ու ավագ դպրոցական ժամանակաշրջանում: Կախված աչքի բնածին տաքքեր կառուցվածքից ու ժառանգական նախահակվածութիւնից, արտաքին միջավայրի միկենուլյն անբարենպաստ պայմանը, որն առաջացնում է տեսողութեան գերլարվածութիւն, որոշ դեպքերում առաջ է բերում կարճատեսութիւն:

Այն երեխան, որ հիպերտոնիայով հիվանդ ծնողներից ժառանգել է հիպերտոնիկ կառուցվածք՝ մարմնամասերի լայնակի տրամագծերի գերիշխումով, շատ ավելի հեշտ է հիվանդանում այդ հիվանդութեամբ,

քան ասթենիկ՝ երկայնակի շափերի գերիշխումով ու նորմոսթենիկ կառուցվածք ունեցող երեխան: Հիպերտոնիկ նախահակվածության ֆոնի վրա նյարդային համակարգի ամենօրյա գերլարումը, գերհոգնածությունը, բացասական հույզերը, ընդհարումները դպրոցում կամ ընտանիքում շատ շուտ առաջ են բերում զարկերակային ճնշման կայուն բարձրացում:

Երեխայի մտավոր ու ֆիզիկական դաստիարակության անբարենպաստ պայմաններում շատ հաճախ երևան են գալիս ժառանգականության ու ժառանգական նախահակվածության դրական ու բացասական հատկությունները: Մանկավարժը պետք է հաշվի առնի դաստիարակության և ուսուցման մեջ արտաքին միջավայրի անբարենպաստ պայմանների, ինչպես նաև ժառանգական գործոնների ազդեցությունը երեխայի զարգացման, առողջության, վարքի և ուսուցման վրա:

Դրական կամ բացասական ժառանգական հատկանիշների զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեն սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև տեղական (կլիմայական, աշխարհագրական) պայմանները, որոնք ազդում են երեխայի ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման շափի վրա: Բացի այդ, պետք է հաշվի առնել սեռային ու անհատական այն տարբերությունները, որոնք ազդում են ժառանգականության դրական ու բացասական հատկանիշների զարգացման վրա: Ժառանգականության նշված հատկանիշները երևան են գալիս տարբեր ժառանգակիրների քրոմոսոմային մուտացիաների հետևանքով՝ անկախ ու շղթայակցված ժառանգման ֆոնի վրա:

Ժառանգատիպը՝ գենոտիպը, պատկերացվում է սովորաբար հեղուկով լիքը լցված անոթի ձևով. խորքում, հատակի մոտ տեղադրված մասնիկները հին, նոսներվատիվ, դժվար վերափոխվող ժառանգակիրներ (ռասայական, ազգային պատկանելիությունը որոշող), մակերեսին մոտ գտնվող մասնիկները՝ նոր, մեծ մասամբ ձեռքբերովի ու համեմատաբար հեշտ վերափոխվող ժառանգակիրներ են (ժարմնակազմական, ընտանեկան պատկանելիության գեններ):

Ներկայումս ընդունված բազմակիության օրենքի համաձայն՝ տարբեր մակարդակների ժառանգակիրները փոխադարձ ազդում են միմյանց վրա, օրինակ, ռասայական պատկանելիությունը բնորոշող ժառանգակիրները զգալիորեն ազդում են աճող ու վարզացող օրգանիզմի և ֆիզիկական, և հոգեկան աճի ու զարգացման վրա:

**ՄԱՆԿԱՆ ՕՐԳԱՆԻԶՄԻ ԱՃՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆՆԵՐՈՒՄ**

**Հյուսվածքների և օրգանների աճն ու զարգացումը և կառուցվածքային
ձևազոյացումը**

Աճը, օրգանիզմի չափերի մեծացումը՝ մարմնի բջիջների բազմացման, նրանց ծավալի մեծացման ու կենդանի նյութի զանգվածի ավելացման հետևանքն է: Ընդհանուր աճը բնութագրվում է գլխավորապես մարմնի երկարության մեծացմամբ: Մարմնի երկարությունը կապված է կմախքի աճի ու զարգացման հետ: Այն երեխայի առողջության և ֆիզիկական զարգացման գլխավոր ցուցանիշներից մեկն է:

Աճի հետ միաժամանակ տեղի է ունենում նաև զարգացում, այսինքն՝ կառուցվածքի բարդացում: Ընդամին, հյուսվածքները, օրգանները, օրգան-համակարգերը ենթարկվում են կազմաբանական շերտավորման: Այս ընթացքում փոխվում է օրգանների ձևը, կատարելագործվում, բարդանում է օրգանիզմի գործառույթյունը:

Օրգանիզմի աճն ու զարգացումը իրար կապված են փոխադարձ օրինաչափ կարգով: Դրանք մի միասնական պրոցեսի տարբեր փուլերն են: Աճի պրոցեսում կատարվում է քանակական փոփոխություն, որը հանգեցնում է նոր որակի:

Վերլուծելով մարմնի չափերի՝ երկարության, քաշի, կրծքավանդակի շրջագծի փոփոխությունները ծնվելուց մինչև կյանքի վերջը, հայտնի ռուս գիտնական Վ. Վ. Բունինը սահմանել է աճի երեք ժամանակաշրջան՝ առաջադիմական, կայունացման և հտրոնթաց:

Առաջին ժամանակաշրջանը համապատասխանում է մարդու արագ աճի ժամանակամիջոցին: Այն սահմանվում է 0-ից մինչև 17 տարեկանը՝ աղջիկների, իսկ 0-ից մինչև 19-ը տարեկանը՝ պատանիների համար: Սակայն, առաջին ժամանակաշրջանում մարմնի աճի արագությունն ընթանում է անհավասարաչափ: Այդ պատճառով էլ առաջադիմական ժամանակաշրջանը բաժանում են մի քանի փուլի: Առաջին փուլում, 0-ից մինչև 1 տարեկանը, երեխայի մարմնի երկարության աճի արագությունը բարձր է: Երկրորդ փուլում, 1-ից մինչև 3 տարեկանը, այդ արագությունը պակասում է և գերիշխում է զարգացումը, ապա 3-ից մինչև 7 տարեկանը, նորից արագանում է աճի տեմպը, հատկապես կյանքի 6-ից 7-րդ տարում (ընդ որում այդ ժամանակ դադարում է զարգացման տեմպը), 7-ից մինչև 10—11 տարեկանը աճը դադարում է և նորից արագանում սեռահասունացման ժամանակամիջոցում՝ 11—12-ից մինչև 15—16 տարեկանը (տե՛ս աղյուսակ 1):

Յածր դասարանների աշակերտների մարմնի
չափերի միջին ինտենսիվությունը

Տարիքը	Տ ա ռ ե կ ա ն ա ճ ր		
	Մարմնի երկարու- թյունը (սմ)	Մարմնի զանգ- վածքը (կգ)	Կրծքավանդակի շեր- չազծի (չափը) (սմ)
Տ զ ա ն ե ր			
8—9	4,1—6,3	1,6—4,0	1,0—4,0
9—10	3,9—6,5	1,7—4,3	1,1—4,1
10—11	3,9—6,9	2,0—4,6	1,1—4,3
11—12	3,7—7,1	2,0—5,4	1,1—4,3
Ա Ղ Շ Ի Կ Ա Ն Ե Ր			
8—9	3,9—6,3	1,4—3,8	0,9—3,9
9—10	4,0—7,0	1,8—4,7	1,1—4,1
10—11	4,5—8,3	2,0—5,6	1,5—5,1
11—12	4,2—8,2	3,4—7,7	1,8—5,6

Կայունացման ժամանակաշրջանը համապատասխանում է մարդու հասուն տարիքի ժամանակաշրջանին, իսկ ետընթաց ժամանակաշրջանը՝ ծերության ժամանակաշրջանին: Մարմնի առանձին մասերի աճն ու զարգացումը առաջադիմական ժամանակաշրջանում ընթանում են անհամաչափորեն: Նորածնի գլուխը կազմում է մարմնի մեկ քառորդը, մինչդեռ հասուն տարիքում այդ հարաբերությունը կազմում է 1:10:

Երեխայի գլխի չափերը տարիքի հետ հարաբերակցորեն փոքրանում են, իսկ ոտքերի ու ձեռքերի բացարձակ ու հարաբերական երկարությունը ավելանում: Անհավասարաչափ են աճում և զարգանում նույնպես ներքին օրգանները:

Երեխայի ու դեռահասի աճի ու զարգացման մեջ պարզորեն արտահայտված են սեռային տարբերությունները: Մինչև 10—11 տարեկանը տղան ու աղջիկը աճում են նույն արագությամբ, 11—13 տարեկանում աղջիկն արագ է աճում: Տղայի աճի թափն արագանում է 13—14 տարեկանում: 14—15 տարեկանում տղայի ու աղջկա աճը համարյա միատեսակ է, իսկ 15 տարեկանից տղան աճում է ավելի արագ: Տղամարդկանց աճի գերիշխումը պահպանվում է ամբողջ կյանքի ընթացքում: Աղջկա աճի թափը դանդաղում է 15 տարեկանում և հիմնականում ավարտվում է 18—19 տարեկանում, իսկ տղայինը՝ դան-

դադում է 17 տարեկանում և ավարտվում հիմնականում 19—20 տարեկանում: Շատ դանդաղացած աճ, տարվա ընթացքում 0,5—1 սմ, շարունակվում է մինչև 22—23 տարեկանը:

Աճի ու զարգացման թափի տարընթացի պայմանում գոյություն չունի խիստ հարաբերակցական կախվածություն հասակի ու քաշի միջև, բայց, որպես կանոն, որքան բարձր է հասակը (նույն տարիքում), այնքան մեծ է քաշը: Քաշի ավելացման թափն ամենամեծն է կյանքի առաջին տարվա ընթացքում: Առաջին տարվա վերջին այն ավելանում է 3 անգամ: Հետագայում քաշի ավելացումը մեկ տարում կազմում է միջինը 2 կգ:

Տղաների կրծքավանդակի շրջագիծը մեծանում է 6—7 տարեկանում, իսկ աղջիկներինը՝ 11—12 տարեկանում: 13—14 տարեկանում այն համարյա հավասարվում է, իսկ 14—15 տարեկանում տղաների կրծքավանդակի շրջագիծը զգալիորեն ավելանում է, պահպանվելով և հետագայում:

Տղաների ուսերի լայնությունը 6—7 տարեկանում սկսում է գերազանցել կոնքի լայնությանը: Ուսերի լայնությունը տարեցտարի ավելանում է հատկապես 4—7 տարեկանում: Ընդ որում, տղաների ուսերի լայնության ավելացումն ընդհանուր առմամբ գերազանցում է աղջիկներին:

Աճի ու զարգացման արագացումը՝ ակսելերացիան

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Սովետական Միությունում երեխաների խնամքի, նրանց կյանքի պայմանների լավացումը, առողջապահության և հատկապես մայրերի ու երեխաների բժշկական սպասարկման ուղղությամբ ձեռք բերված նվաճումները, ֆիզկուլտուրայի և սպորտի մասսայական տարածումը հանգեցրին մանկական մահացության զգալի նվազման ավելի քան 10 անգամ՝ նախահեղափոխական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած:

Ժողովրդի կյանքի պայմանների արմատական փոփոխությունները Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո արագացրին նաև երեխաների աճն ու զարգացումը: Ընդ որում, ամեն տասնամյակում երեխաների միջին հասակը, ինչպես և միջին քաշը աստիճանաբար ավելանում էր ավելի ու ավելի արագացած տեմպերով: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին երեխաների ու դեռահասների ֆիզիկական զարգացումը որոշ չափով նվազեց, իսկ պատերազմից հետո նորից բարձրացավ: 1955 թվականին զարգացման թափն արդեն գերազանցեց նախպատերազմական ժամանակաշրջանի մակարդակը: 1956 թվականին 13—14 տարեկան տղաների միջին հասակը՝ համեմատած 1885

թվականի հետ, ավելացավ 13—14 սմ-ով, իսկ աղջիկներինը՝ 7—8 սմ-ով: Հատկանշական է, որ Մոսկվայում 18—19 տարեկան պատանիների միջին հասակը 1965 թվականին՝ 1927 թվականի համեմատ, ավելացել է 7 սմ-ով, իսկ միջին քաշը՝ 7 կգ-ով:

Երիտասարդ սերնդի ֆիզիկական, իսկ որոշ շնփով նաև մտավոր զարգացման արագացումն անվանվում է ակսելերացիա: Ակսելերացիան ակնհայտորեն արտահայտվում է հասակի, քաշի ու սեռահասունացման թափի արագացումով, ցայտուն կերպով դրսևորվելով 10—16 տարեկանում:

Մեր երկրում ակսելերացիան արձանագրվում է և՛ քաղաքներում, և՛ գյուղական վայրերում: Երեխաներն ու դեռահասները ներկա ժամանակաշրջանում միջինը 2 տարով արագ են աճում, քան 10 տարի առաջ, իսկ հաջորդ տասնամյակներում սպասվում է էլ ավելի մեծ արագացում:

Ֆիզիկական ակսելերացիայի ընդհանուր հատկանիշներն են ատամների վաղաժամ փոփոխը, արագ աճը երկարութայամբ, վաղ սեռահասունացումը և ոսկրացման արագացումը: Ընդ որում, աճի ու զարգացման արագութունը տարբեր տարիներին տարբեր է: Շատ արագ աճ ու զարգացում դիտվում է ներարգանդային կյանքում: Մեկ ամսական պտղի երկարութունը հազիվ հասնում է 10 մմ-ի, իսկ 9-րդ ամսի վերջին այն կազմում է 470 մմ: Պտղի քաշը ներարգանդային կյանքի 3-րդ ամսվա՝ ընթացքում կազմում է ընդամենը 20 գ, իսկ ծննդյան պահին՝ 3550—4000 գ:

Սակայն, ծնվելուց հետո երեխայի քաշն աճում է համեմատաբար դանդաղ. նորածին երեխայի հասակը կյանքի 10-րդ օրը կազմում է 51 սմ, իսկ քաշը՝ 4—5 կգ:

Հայտնի է, որ կյանքի առաջին 4 օրվա ընթացքում կատարվում է երեխայի քաշի ֆիզիոլոգիական անկում, որը, սակայն, բնականոն պայմաններում հազվադեպ է անցնում 0,5 կգ-ից: Քաշի այս պակասը վերականգնվում է կյանքի երրորդ շաբաթվա վերջերին:

Կյանքի առաջին տարվա ընթացքում երեխայի աճի ու զարգացման արագութունը զգալի է՝ հասակը կազմում է 25 սմ, քաշը՝ 7—9 կգ:

1—2 տարեկանում աճի ու զարգացման արագութունը նվազում է. մարմնի երկարութունը կազմում է 10 սմ, իսկ քաշը՝ 2,5 կգ: 2—3 տարեկանում երեխայի մարմնի երկարութունն ավելանում է 8 սմ-ով, իսկ քաշը՝ 2 կգ-ով:

Նախադպրոցական տարիքի երեխաների (4—6 տարեկանում) մարմնի երկարության տարեկան միջին աճը կազմում է ընդամենը 5—6 սմ, իսկ քաշի ավելացումը 2—2,5 կգ:

Հասակի, քաշի, կրծքավանդակի շրջագծի և այլ մարդաչափական չափանիշների արագ մեծացում դիտվում է 9—12 տարեկանում: Շատ ավելի մեծ չափով այդ չափանիշներն ավելանում են սեռահասունացման ժամանակաշրջանի սկզբին և 16—18 տարեկանում:

50—60 տարի առաջ մարդն իր առավելագույն աճին էր հասնում 25—26 տարեկանում, իսկ ներկայումս պատանիներն իրենց աճն ավարտում են 18—19 տարեկանում, աղջիկները՝ 16—17 տարեկանում:

Սեռահասունացման ժամանակաշրջանում մարդու հասակն ու քաշը վերջին 10 տարվա ընթացքում, անցյալ տասնամյակների հետ համեմատած, համապատասխանաբար ավելանում են 2—2,5 սմ-ով և 0,5—1 կգ-ով: Հատկանշական է նաև սեռահասունացման ժամանակաշրջանի վաղ սկիզբը: Այս շրջանում աճի արագացումն ավելի մեծ չափով է արտահայտվում: Վերջին տարիներին սեռահասունացումը տեղի է ունենում ավելի արագ, քան 2—3 տասնամյակ առաջ: Մասնավորապես աղջիկների դաշտանային ցիկլը ավելի վաղ է սկսվում:

Աղյուսակ 2

Պատանիների մարմնի երկարության չափերը աշխարհի մի քանի երկրներում (սմ-ով)

Երկիրը	1925 թ.	1945 թ.	1970 թ.	Երկիրը	1925 թ.	1945 թ.	1970 թ.
Եվեզիա	172,2	174,5	179,5	Ֆրանսիա	167,0	168,0	173,0
Նորվեգիա	172,2	174,0	179,0	Իտալիա	167,0	168,0	173,0
Դանիա	169,5	172,0	177,0	ՉՍՍՀ	170,0	173,5	178,0
ԳՅՀ	172,0	175,0	180,0				
ՌՍՖՍՀ	167,0	170,0	175,0				

Կանխագուշակվում է, որ յուրաքանչյուր տասնամյակում դրանք երևան են գալու 4 սմ-իս շուտ:

Երեխաների ու դեռահասաների ֆիզիկական ակսելերացիայի հետ դիտվում է նաև մտավոր զարգացման ակսելերացիան: Վերջինս, սակայն, որոշակիորեն ետ է մնում ֆիզիկական աճի ու զարգացման արագացումից:

Ֆիզիկական ու մտավոր ակսելերացիայի հիմնական գործոններն են շրջապատող միջավայրի փոփոխությունները, ընտանիք սպիտակուցավիտամինային սնուցումը, դրական սոցիալական տեղաշարժերը, նյութական բարեկեցության մակարդակի բարձրացումը, աշխատանքի, հանգստի ռեժիմի ռացիոնալ կազմակերպումը, ֆիզկուլտուրան, սպորտը, բուժ-կանխագուշակական միջոցառումները, կենսաբանական

բնույթի ազդեցութիւնները: Նման երևույթներում մեծ նշանակութիւն ունի այսպես կոչված սեկուլյար էվոլյուցիան, որը բնութագրվում է հաջորդ սերունդների մեջ տեղի ունեցող բազմաթիվ հատկանիշների փոփոխութիւններով: Սեկուլյար էվոլյուցիայի երևույթներն անհամասեռ են այդ երևույթն առաջ բերող գործոնների համալիրի տեսակետից: Այստեղ պետք է տարբերել կենսաբանական բնույթի աւելու-վազն երկու խումբ երևույթներ՝ միկրոէվոլյուցիա, ժառանգատիպաբանական և ֆիզիոլոգիական փոփոխութիւններում արտահայտվող հարմարվողականութիւնը, ֆենոտիպաբանական, ոչ ժառանգական ձևափոխութիւնները, մարդաշափական կարգի երկու խումբ երևույթներ, որոնք կապված են մարդկութեան զանգվածային զաղթների հետ:

Միկրոէվոլյուցիայի երևույթների մեջ մեծ դեր ունեն տվյալ որոշակի հատկանիշը կանխորոշող ժառանգակիրների հաճախականութեան փոփոխութիւնները հաջորդական սերունդներում, ինչպես նաև տրամախաչման, հիբրիդացման երևույթները:

Ֆիզիկական ու մտավոր ակտիւնների երևույթները զգալի շափով պայմանավորված են ֆիզիկական ու մտավոր աճի ու զարգացման որոշակի ժառանգակիրներով: Մեծ է հիբրիդային ուժի՝ հետերոզիսի դրական և իներիդիւզի՝ նեղ ազգակցական բազմացման բացասական դերը: Հետերոզիգոտային ժառանգակիրների զգալի տարամիտման և տարամիտված ժառանգակիրների հանդիպման սակավ հնարավորութեան հետևանքով դիտվում է հիբրիդների ֆիզիկական ու մտավոր դրական հատկանիշների դրսևորում:

Իներիդիւզի՝ նեղ ազգակցական ամուսնութիւնների հետևանքով սերունդներում մեծանում է համանման նույնազիգոտային հատկանիշների հնարավորութիւնը, ընդ որում սերունդը մեծ մասամբ քիչ կենսունակ է, աճում ու զարգանում է դանդաղ:

Արտաքին միջավայրից աճի ու զարգացման արագացման վրա լավագույն ձևով ազդող գործոնները լիարժեք սնուցումը, ակտիվ շարժումները, աշխատանքը, սպորտը, կլիման, արևային ճառագայթումը, համատեղ կյանքը, լավ հոգեվիճակը և սոցիալական բարենպաստ պայմանները պատկանում են ֆիզիոլոգիական հարմարվողականութեան խմբին:

Մարդագրական բնույթի երևույթների մեջ աճի ու զարգացման համար հիմնականն ու որոշիչն է մշտաբնակութիւնը և ազգագրական խմբերի քանակական ու որակական որոշակի փոխհարաբերութիւնները:

Տարիքային համադրման, մարմնի երկարութեան ու տարիքի փոխադարձ կապի համահարաբերակցութեան՝ կորելացման և հուսալիութեան աստիճանի որոշման միջոցով աճի վերաբերյալ հնարավոր է դատողութիւններ անել որոշակի տարիքային ժամանակաշրջանում:

Մարմնի երկարության աճի հարաբերական արագությունը հաշվարկվում է հիշելով 18 տարեկանի մարմնի երկարությունից, ընդ որում 18 տարեկանի հասակը (167 սմ) ընդունվում է որպես 100%: Ամեն տարվա պճը համարելով 7 սմ, հնարավոր է գտնել որոշակի տարիքի երեխայի ու դեռահասի զարգացման արագությունն ըստ հետևյալ բանաձևի.

$$\frac{7 \cdot 100}{167} = 4,19,$$

7—12 տարեկան աղջիկների ու տղաների աճի արագությունը հավասար է: Սեռահասունացման ժամանակաշրջանում՝ 12—15 տարեկանում տղաների մարմնի աճի արագությունը բարձր է (20—25 սմ), իսկ 16-ից մինչև 19 տարեկան ժամանակաշրջանում գտնվում է ցածր ու կայուն մակարդակի վրա (1—3 սմ-ի սահմաններում):

Աղջիկների հասակի աճը մեծ է 10—12 տարեկանում, բայց զգալիորեն ընկնում է 13—15 տարեկանում (1—2 սմ մարմնի աճ):

Նման օջիհաչափությունների է ենթարկվում նաև քաշը, կրծքավանդակի շրջագիծը, ուսերի ու կոնքի լայնությունը: Յուրահատուկ է ընթանում երեխայի գլխի շրջագծի չափերի մեծացումը: Կյանքի պռաջին 2—3 ամիսների ընթացքում այն գերազանցում է կրծքավանդակի շրջագծին, իսկ 6—7 տարեկանում այդ հարաբերակցությունն արդեն շատ մոտ է հասուն մարդու չափակցությանը:

Մարդկային օրգանիզմը զգալի փոփոխություններ է կրում կյանքի ընթացքում: Այդ փոփոխությունները նկատելի են մինչև 19—20 տարեկանը: 20 տարեկանից հետո օրգանիզմում կատարվող և՛ քանակական, և՛ որակական փոփոխություններն անշա՛ն են: Այդ փոփոխությունները, համեմայն դեպս, համեմատելի չեն սաղմնային, պտղային, մանկական ու դեռահասության ժամանակաշրջանում կատարվող արագ փոփոխությունների հետ: Մեկ սերմնաբջջով բեղմնավորված ձվաբջից զարմանալիորեն արագ է՝ զարգանում մարդկային պտուղն իր բարդ օրգաններով՝ կմախքով, մկաններով, սրտով, ուղեղով և այլն: Կարծես բնության արագացած կինոնկարում մարդկային սաղմն իր աճի ու զարգացման ընթացքում արագորեն կրկնում է միլիոն տարիներ տևած կենդանական աշխարհի էվոլյուցիան:

Սնվելուց երեխան արդեն ունի պատրաստի մեխանիզմներ և՛ վիզնտատիվ գործառության, և՛ հույզերի արտահայտության համար: Ծիշտ է, նոր ծնված երեխան չի կարողանում տեղաշարժվել, նույնիսկ սողալ, բայց կյանքի մի քանի ամիսների ընթացքում նա և՛ սողում է, և՛ կանգնում ոտքերի վրա, իսկ մեկ տարի շանցած, քայլում է: Այդ ընթացքում արագորեն զարգանում են գլխուղեղային գործառությունները, ընդ որում 6 տարեկանում գլխուղեղը ձևակերպվում է համարյա

լիովին: Ապա սկսվում է նախաարժույթային ժամանակաշրջանը, որն անցնելուց հետո օրգանիզմը դառնում է լրիվ հասուն:

Ճշգրիտ ձևաբանական ու ֆիզիոլոգիական բնութագիրն իր մեջ ընդգրկում է ինչպես որակական, այնպես էլ քանակական հատկանիշներ: Աճող ու զարգացող օրգանիզմի արագացած ֆիզիկական ու մտավոր աճի և զարգացման ֆոնի վրա չափազանց կարևոր է, չնայած և դժվար, տարբերել զարգացման առանձին աստիճանները, տարիքային ժամանակաշրջանները:

Երեխայի ու դեռահասի օրգանիզմի տարբեր համակարգերի աճն ու զարգացումը բնութանում է տարածամորեն և տարբրնթացորեն, հասնելով իրենց առավելագույն չափերին ոչ միաժամանակ:

Հատկանշական է, որ դեռևս երարգանդային ժամանակաշրջանում գոյութուն ունեն անհատական շատ տարբերություններ: Մնվելուց հետո տարիքին զուգընթաց տեղի են ունենում օնտոգենետիկական զգալի վերափոխություններ, որոնց լայնաչափն աստիճանաբար մեծանում է, սակայն անհատական փոփոխությունները որոշակի՝ տարիքային փուլերում վերածածկում են իրար:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ մարդկային օրգանիզմի զարգացման մեջ առկա են տվյալ, որոշակի տարիքի համար տիպական ու քիչ թվով հատկանիշներ: Մարդու անձնագրային ու կենսաբանական տարիքի մեջ գոյութուն ունի զգալի տարբերություն: Անշուշտ՝ որոշակի չափանիշ պետք է գոյութուն ունենա մարդու որոշակի տարիքային պարբերացման համար և այս չափանիշը պետք է բնութագրվի ինչպես ձևաբանական, այնպես էլ ֆիզիոլոգիական, կենսաքիմիական և հոգեբանաֆիզիոլոգիական չափանիշներով:

Երեխաների տարիքային պարբերացումը

Որակական փոփոխությունները երեխաների աճի ու զարգացման պրոցեսում առաջին անգամ ուսումնասիրեցին Ն. Գունդոբինը և Ն. Մասլովը, որոնք մարդկային զարգացող օրգանիզմի կառուցվածքային կենսաբանական առանձնահատկությունների հիման վրա առաջարկեցին առաջին տարիքային պարբերացումը: Նրանց առաջարկած պարբերացման մեջ որպես հիմք էին ընդունվում կենսաբանական առանձնահատկությունները: Ն. Մասլովը տարիքային պարբերացումն առաջարկում էր սկսել ներարգանդային մանկութունից՝ սաղմնային ժամանակաշրջանի սկզբից մինչև ծննդյան օրը, ապա նորածնության ժամանակաշրջան՝ 2—4 շաբաթ տևողությամբ, կրծքային՝ 8—18 ամիս տևողությամբ և «կաթնամթերքների» ժամանակաշրջան՝ մինչև կյանքի 6—7-րդ տարին:

Մի շարք այլ գիտնականներ (Ա. Վայսմբերգ, Դ. Տաններ և ու-

քիշներ) պնդում են, որ մարդու աճն ու զարգացումը ծնվելուց հետո անցնում է հետևյալ ժամանակաշրջանները՝

1. Վաղ մանկության (մինչև 9 ամսական), մանկության (մինչև 7 տարեկան), դեռահասության (7—13 տարեկան),

2. Պատանեկության (22 տարեկան),

3. Հասուն տարիքային (22—50 տարեկան),

4. Սերունդ (51—75 տարեկան):

Հետագայում ճշտելով իր կողմից առաջարկված տարիքային պարբերացումը Ա. Վայսմեբերգը գտնում էր, որ գոյություն ունի մարմնի աճի վեց ժամանակաշրջան՝

1. Լայնքով աճելու (1—3 տարեկան),

2. Երկայնքով աճելու, առաջին, կարծեցյալ վերձգման (4—6 տարեկան),

3. Իրական վերձգման կամ հասունության (տղաներ՝ 12—16, աղջիկներ՝ 10—14 տարեկան),

4. Աճի դանդաղեցման (պատանիներ՝ 18—25, աղջիկներ՝ 18—19 տարեկան),

5. Աճի կանգի և լայնքով աճի (25—50 տարեկան),

6. Աճի հտրեթացի (51—75 տարեկան):

Ս. Ի. Գալպերինի կողմից առաջարկվեց երեխաների ու դեռահասաների տարիքային պարբերացման հետևյալ ժամանակաշրջանները՝

1. Վաղահասակ (մինչև 1 տարեկան),

2. Մինչնախադպրոցական կամ առաջին մանկության (1—3 տարեկան),

3. Նախադպրոցական կամ երկրորդ մանկության (3—7 տարեկան),

4. Կրտսեր դպրոցական (7—12 տարեկան),

5. Միջին դպրոցական (12—14 տարեկան),

6. Ավագ դպրոցական (15—18 տարեկան):

Մարդու տարիքային պարբերացման ժամանակաշրջանների ճշգրիտ գասակարգման շահանիշի ընտրության հարցերը վերջին անգամ քննարկվել են ՍՍՀՄ մանկավարժական ԳԱ երեխաների ու դեռահասաների ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի կողմից 1972 թ. կազմակերպված 10-րդ գիտաժողովում: Այդ գիտաժողովում Ի. Նագորնու դպրոցի կողմից, որպես տարիքային գասակարգման շահանիշ, առաջարկվեց ընդունել մարդկային օրգանիզմի մեթաբոլիկ պրոցեսները, սպիտակուցային փոխանակությունն ու նուկլեինային միացությունների ցիկլիկ փոփոխությունները: Դ. Տանները, որպես շահանիշ, առաջարկեց մարմնաշահական մի համալիր՝ հասակը, կմախքի տարիքային փոփոխությունները, զազափոխանակության և նյութափոխանակության պրոցեսները: Մ. Կալյուժնյայան տարիքային պարբերացման հիմքում

առաջարկեց ընդունել սիրտանոթային համակարգի գործառական փուլային փոփոխությունները: Գիտաժողովի մասնակից հոգեբան մասնագետները առաջարկեցին հաշվի առնել նաև մարդու սոցիալական վիճակը:

Ի. Ա. Արշավսկին առաջարկում է տարիքային պարբերացման հիմքում դնել շարժողական գործունեության զարգացումը: Լ. Կ. Սեմյոնովայի առաջարկով, մարդու տարիքային պարբերացման մեջ, անհրաժեշտ է տարբերել նախածննդյան փուլը ետծննդյանից:

Ժամանակակից գիտական տվյալների հիման վրա առավել հիմնավոր են համարվում տարիքային պարբերացման հետևյալ ժամանակաշրջանները՝

1. Նորածնություն (0—10-րդ օրը),
2. Կրճբային (10-րդ օրվանից մինչև 1 տարեկան),
3. Վաղ մանկության (1—3 տարեկան),
4. Առաջին մանկության (աղջիկներ՝ 3—6, տղաներ՝ 4—7 տարեկան),
5. Երկրորդ մանկության (աղջիկներ՝ 7—11, տղաներ՝ 8—12 տարեկան),
6. Դեռահասության (աղջիկներ՝ 12—15, տղաներ՝ 13—16 տարեկան),
7. Պատանեկության (աղջիկներ՝ 16—20, տղաներ՝ 17—21 տարեկան),
8. Հասուն 1-ին (կանայք՝ 21—35, տղամարդիկ՝ 22—35 տարեկան),
9. Հասուն 2-րդ (կանայք՝ 36—55, տղամարդիկ՝ 36—60 տարեկան),
10. Տարիքավոր (կանայք՝ 56—74, տղամարդիկ՝ 61—74 տարեկան),
11. Մերունական (75—90 տարեկան),
12. Երկարակեցություն (90 տարեկան և ավելի):

Հենաշարժողական սարբի կազմաբանությունը և ֆիզիոլոգիան

Մարդու հենաշարժողական սարբը կազմված է հետևյալ երեք բաժիններից.

1. Կմախքից,
2. Կմախքային մկանունքից,
3. Շարակցական-հյուսվածքային կապող գոյացություններից՝ կապաններից, աճառներից, որոնք հանդիսանում են շարժողական սարբի օժանդակ օղակը:

Հենաշարժողական սարքի գործունեությունը ղեկավարվում է կենտրոնական նյարդային համակարգի՝ գլխուղեղի և ողնուղեղի կողմից: Կենտրոնախույս մղումները շարժանյարդերով հասնում են կմախքային մկաններին, որոնց կծկումների հետևանքով տեղաշարժվում են ոսկրերը. դա էլ ապահովում է մարդկային կյանքն ու աշխատանքային գործունեությունը: Իր հերթին, հենաշարժողական սարքն ազդում է կենտրոնական նյարդային համակարգի վրա, փոփոխելով գլխուղեղի ու ողնուղեղի ռեակտիվականությունը: Այդ փոփոխությունների բնույթը կախված է մկանային աշխատանքի լարվածությունից, մարզվածության աստիճանից և բարձրագույն նյարդային գործունեության անհատական առանձնահատկություններից:

Հենաշարժողական սարքի պասսիվ օղակը՝ կմախքը, կառուցված է 206 ոսկրերից, որոնցից 85-ը զույգ են: Հասուն տղամարդու կմախքի քաշը կազմում է մարմնի ընդհանուր քաշի 18%, կնոջ կմախքինը՝ 16%, նորածնինը՝ 14%:

Կմախքը կազմված է երկար, տափակ կամ լայն, կարճ և խառը ձևի ոսկրերից:

Երկար ոսկրերը կազմում են վերջույթների կմախքը, տափակները՝ ներքին օրգանների խոռոչները (գանգ, կոնք, կրծքավանդակ), կարճները՝ կմախքի շարժուն տեղամասերը (ողներ, թաթ, դաստակ), իսկ խառը ձևի տարբեր շփերի ոսկրերը կազմում են հիմնականում գանգի ներքին մասերը՝ քունքոսկրը, սեպոսկրը:

Ոսկրերի մակերեսներն ունեն թմբիկներ, ակոսներ, անցքեր կամ ծակեր, որոնց միանում են մկանաշղեղը, կապանները կամ անցնում են նյարդերն ու արյունատար անոթները:

Ոսկրերը միացած են միմյանց անշարժ կամ շարժուն (հոդային) միացումներով: Անշարժ միացումն իրականացվում է՝ 1) շարակցական հյուսվածքի (կապանային, թաղանթային, ոսկրային կարերի) միջոցով, 2) աճառային հյուսվածքի միջոցով (միջողնային սկավառակներ), 3) ոսկրային հյուսվածքի միջոցով (սրբանային ողների ձուլումը սրբանոսկրում և այլն):

Ոսկրային կմախքը ներարգանդային կյանքում անցնում է թաղանթային, շարահյուսվածքային և աճառային փուլերը:

Աճառային մոդելի՝ նմուշի ներսում ներարգանդային կյանքի 7—8-րդ շաբաթում երևան են գալիս ոսկրացման կետեր, որոնք մեծանում են իրենց չափերով: Կմախքային վերնաճառից դեպի աճառի խորքն են ներաճում արյունատար անոթները, որի հետևանքով աճառն արագ հասունանում է, դառնալով միաժամանակ անհամասեռ:

Կմախքի հասունացման պրոցեսում աճառի կենտրոնական մասե-

րում հետզհետե առաջ է գալիս բջջային նոսրացում, ստեղծվում է ոսկրածուծային տարածություն:

Աճառահյուսվածքի մեջ արյունատար անոթների ներաճման հետ կատարվում է աճառի քայքայման՝ և ոսկրակառուցման պրոցես:

Ոսկրահյուսվածքը կազմված է հոծ և սպունգանման նյութից: Տափակ, կարճ ու երկար խողովակավոր ոսկրերի ծայրային մասերի տարբեր հաստություն հոծ նյութն անմիջականորեն վերածվում է սպունգանման նյութի, որը կազմված է իրար վրա շերտադրված ոսկրային թիթեղներից:

Ոսկրի հոծ և սպունգանման նյութի ամբողջ կերտվածքը բավարարում է ոսկրի մեխանիկական գործառույթյանը ներկայացվող բոլոր պահանջներին, իսկ ոսկրազանգվածի կառուցվածքի սկզբունքը լիովին համապատասխանում է մաթեմատիկական հաշվարկին: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, ընկած է շինարարական կառույցների նախագծման հիմքում: Ոսկրային զանգվածի կառուցվածքն ապահովվում է ոսկրի առավելագույն ամրությունն ու կայունությունը՝ շինանյութի նվազագույն ծախսի պայմաններում:

Ոսկրի արտաքին թաղանթը՝ վերնոսկրը, իրենից ներկայացնում է երկշերտ շարակցահյուսվածքաթաղանթային մի գոյացություն: Արյունատար անոթները վերնոսկրից թափանցում են ոսկրախողովակների մեջ: Այստեղ արյունատար անոթները բաժանվում են մազանոթների, թափանցելով ոսկրածուծի մեջ:

Կմախքի համարյա բոլոր ոսկրերը հարուստ են զգացող նյարդերով, որոնք հատկապես շատ են վերնոսկրում: Ոսկրային համակարգի նախածննդյան և ետծննդյան աճն ու զարգացումն արտացոլվում են միասնական օնտոգենետիկական օրենքի դրույթներում:

Նախածննդյան ժամանակաշրջանում ոսկրագոյացման պրոցեսը կարող է դանդաղել կամ արագանալ, ընդ որում, ծնվելուց հետո այն շարունակվում է: Առանձին ոսկրերի աճն ու զարգացումը ետծննդյան ժամանակաշրջաններում ընթանում է կենտրոնից դեպի ծայրային աճառները: Վերջիններս վերջույթների որոշ ոսկրերում կարող են պահպանվել շոկրացված, մինչև 23—24 տարեկանը: Ծայրային աճման գոտիների ոսկրացման դեպքերում ոսկրերն այլևս չեն աճում և մարդու ընդհանուր աճը դադարում է:

Ոսկրային աճի մեջ պետք է տարբերել ներաճառային և շուրջաճառային (հետագայում շուրջոսկրային) աճ: Վերնաճառում ու վերնոսկրում գոյություն ունեն ոսկրի երկարությանը և հաստությանը նպաստող արտաքին և ներքին բջջաշերտեր:

Կյանքի բոլոր ժամանակաշրջաններում ոսկրերն ապրում և զարգանում են ավելի արագ, քան կմախքային մկանները:

Ոսկրազարգացումը կատարվում է փուխր, սաղմնային շարակցական Նյուսվածքից կամ աճառային Նյուսվածքից:

Հենաշարժողական սարքի ոսկրային, աճառային և մկանային օղակների անհատական զարգացումն իրականացվում է կյանքի 18—20 տարվա ընթացքում, ընդ որում տարբեր տարիքային փուլերում տարբեր արագությամբ:

Երեխայի ոսկրերում համեմատաբար ավելի շատ են օրգանական նյութերը և քիչ անօրգանականները: Տարիքի հետ ոսկրերի քիմիական կազմը փոխվում է, ավելանում է կալցիումի, ֆոսֆորի, մագնեզիումի քանակությունը, փոխվում է նրանց հարաբերակցությունը, կալցիումը, մասնավորապես, շատ է կրծքային, վաղ, և առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների ոսկրերում, իսկ ֆոսֆորը շատ է երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների ու դեռահասների ոսկրերում:

Ոսկրակառուցվածքի ու քիմիական կազմի տարիքային փոփոխության հետ վերափոխվում են ոսկրերի ֆիզիկական հատկությունները: Երեխայի կմախքի բոլոր ոսկրերն ու աճառները ավելի ճկուն ու քիչ կոտրվող են, քան հասուն մարդու ոսկրերն ու աճառները: Ոսկրերում և աճառներում որոշակի տարիքային ժամանակաշրջաններում փոփոխվում է մակրո-և միկրոտարրերի պարունակությունը: Օրինակ, նորածնության ժամանակաշրջանում միջողային աճառներում կալցիում պարունակվում է $9,12 \cdot 10^{-2}$ մգ/տոկոս, 3 տարեկանում այն ավելանում է 4 անգամ, իսկ 4—9 տարեկանում պակասում է ($1,47 \cdot 10^{-5}$ մգ/տոկոս), մնալով մինչև 25—30 տարեկանն այդ մակարդակին: Նույն տարիքային օրինաչափությունը գոյություն ունի ֆոսֆորի, երկաթի, պղնձի և կոբալտի համար: Օրգանական և անօրգանական նյութերի մակրո-և միկրոտարրերի պարունակության հետ կապված ոսկրերն ու աճառները առավելագույն ամրության են հասնում 22 տարեկանում:

Տարիքային տարբերություններն զգալի են հատկապես ոսկրերի կառուցվածքում գոյություն ունեցող խողովակների քանակության և տեղակայման մեջ: Տարիքի հետ խողովակների քանակությունը պակասում է, իսկ տեղակայումն ու կառուցվածքը փոխվում:

Նորածին և կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի ոսկրերը համարյա զուրկ են թիթեղակառուցվածքային սպունգանման նյութից: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում այն զարգանում է հողաճառների զարգացման հետ: Տարիքի հետ շատանում է և հոծ նյութը՝ ի հաշիվ սպունգանման նյութի նվազման:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում խողովակավոր ոսկրերում արագ աճում են ոսկրածուծային տարածությունները, զարգանում է ոսկրերի հոծ նյութը և հողերի նյարդավորումը: Վերջիններս աճն

ու զարգացումը համարյա լրիվ ավարտվում է 6—7 տարեկանում: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջին խողովակավոր ոսկրերի կառուցվածքը համարյա չի տարբերվում հասուն մարդու խողովակավոր ոսկրերի կառուցվածքից: 7 տարեկանում ավարտվում է հոդերի նյարդավորող սարքի զարգացումը:

7—10 տարեկանում դանդաղում է ոսկրածուծային խոռոչների աճը, սակայն արագ զարգանում է ոսկրերի սպունգանման նյութը: Այդ նյութը և ոսկրածուծային խոռոչները զարգանում են և հետագայում՝ 11—13 տարեկանում, իսկ վերջնականորեն ձևավորվում են 17—18 տարեկանում:

Փոքր տարիքում կմախքային ոսկրերի վերնոսկրը սերտանում է ոսկրերի հոծ նյութի հետ, իսկ տարիների ընթացքում աստիճանաբար՝ մինչև առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջը, սահմանազատվում է ոսկրից:

խողովակավոր ոսկրերի, կրծոսկրի ու ողբերի ոսկրածուծային տարածության և սպունգանման նյութի թիթեղիկների մեջ գտնվում է ոսկրածուծը, որը նորածնության ժամանակաշրջանից կատարում է արյունաստեղծման գործառույթուն: Նորածնության ամբողջ ժամանակաշրջանում ոսկրածուծը կարմիր է, հարուստ արյունատար անոթներով: Կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբից կարմիր ոսկրածուծը սկսում է դանդաղ վերափոխվել դեղինի, զգալի չափով պահպանելով երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանը: Վերափոխման այդ պրոցեսը սկսվում է սովորաբար խողովակավոր ոսկրերի միջին մասերից, տարածվելով դեպի ծայրերը: 12—14 տարեկանում ոսկրածուծը համարյա լրիվ դեղին է լինում, կազմված հիմնականում ճարպանյութից:

Կմախքի առանձին ոսկրերին ներհատուկ են ձևերի, չափսերի, տեղագրության և միկրոկառուցվածքի ինչպես տարիքային, այնպես էլ անհատական փոփոխությունները, ընդ որում, տարիքի հետ անհատական փոփոխության շրջանակները զգալիորեն ընդլայնվում են:

Մասնավորապես, մանկան գանգը տարբերվում է հասուն տարիքի մարդու գանգից իր մեծությամբ (մարմնի հետ համեմատած), կառուցվածքով և առանձին մասերի համալսփությունները: Նորածին երեխայի դիմային գանգը համեմատաբար փոքր է ուղեղային գանգից, սակայն, այդ տարբերությունը տարիքի հետ աստիճանաբար անհետանում է: Տարիքի հետ փոխվում է գանգի չափակցությունը մարմնի նկատմամբ ($\frac{1}{4}$ -ից հասնելով $\frac{1}{8}$ -ի): Փոխվում է գանգի առանձին ոսկրերի ընդհանուր ձևը, ինչպես և գանգը կազմող ոսկրերի քանակությունը:

Գանգը հավասարաչափ աճում է 0-ից մինչև 7 տարեկանը, ընդ

որում, ծոծրակային ու գագաթային ոսկրերն աճում են առավել արագ: 1—5 տարեկանում ոսկրանում են գաղթունները, 4 տարեկանում գանգաթաղի առանձին ոսկրերի միացման տեղերում գոյանում են ամուր կարեր, 7 տարեկանում գանգահիմն ու ծոծրակային անցքը հասնում են առավելագույն չափերի:

Գանգի ընդհանուր աճի մեջ դիտվում է արագացման երեք ալիք՝ մինչև 3 տարեկանը, 6—8 և 11-ից մինչև 15 տարեկանը: 13—14 տարեկանում շատ արագ աճում է ճակատոսկրը, գանգը զարգանում է բոլոր ուղղութիւններով. կազմակերպվում են դիմագծերը:

Ատամների զարգացման ու ծամելու գործառութիւնը հետ կապված, ստորին ծնոտն աճում է արագ՝ 1-ից մինչև 3 և 8-ից մինչև 11 տարեկանը:

Ողնաշարի տարիքային զարգացման մեջ դիտվում է ողների ծայրային մասերի խառնտապային զարգացում՝ մինչև 8 տարեկանը, 9-ից մինչև 13 տարեկանը, 14-ից մինչև 16 տարեկանը և 16-ից մինչև 24 տարեկանը:

Ողնաշարն արագ երկարում է կյանքի առաջին տարվա ընթացքում, ապա աճը դանդաղում է և նորից արագանում 7-ից մինչև 9 տարեկանը, ընդ որում աղջիկներինն ավելի շատ, քան տղաներինը: 9-ից մինչև 14 տարեկանը ողնաշարի աճը որոշ չափով դանդաղում է, իսկ 15—19 տարեկանում՝ դանդաղում է ավելի շատ, դադարելով 18—20 տարեկանում:

Երեխայի ողնաշարն ավելի շարժուն է, քան հասուն մարդունը: Շատ շարժուն է ողնաշարը երկրորդ մանկութիւնի ժամանակաշրջանի սկզբներին: Այս հատկութիւնը պայմանավորված է 6—8 տարեկան երեխաների միջողնային աճառների բարձրաստիճան առաձգականութիւնամբ և համեմատաբար մեծ բարձրութիւնամբ:

Մինչև առաջին մանկութիւնի ժամանակաշրջանի վերջը ողնաշարը ձեռք է բերում 4 բնական կորութիւններ. նորածնութիւնի ժամանակաշրջանում՝ կրծքային ետկորացում, կրծքային ժամանակաշրջանում՝ պարանոցային առաջկորացում: Վաղ մանկութիւնի ժամանակաշրջանում նշված ծռումներն ավելանում են և ամրապնդվում:

Երկրորդ մանկութիւնի ժամանակաշրջանի երեխաների ու դեռահասների ողնաշարի զսպանակային շարժումների շնորհիվ կարող է նկատելիորեն փոխվել ֆիզիոլոգիական ծռումների չափը, օրինակ՝ ցատկումների ժամանակ:

Դեռահասութիւնի ժամանակաշրջանում վերջնականապէս ձևավորվում են ողնաշարի բնականոն ծռումները և անհատական շեղումները: Տարիքին չհամապատասխանող ֆիզիկական գերծանրաբեռնվածու-

թյունը աշխատանքի և ուսուցման պրոցեսում, ոչ հիգիենիկ պայմաններում հանգեցնում են անցանկալի անհատական շեղումների: Ողնաշարի կառուցվածքի մեջ երևան են գալիս խիստ արտահայտված գոտկակրծքային կամ կողմնային ծոռումներ, ձևախախտվում է ողնաշարն ու կրծքավանդակը:

Կրծքավանդակը զգալի կառուցվածքաձևաբանական փոփոխություն է կրում տարիքի հետ: Կյանքի առաջին տարվա ընթացքում այն ունի հատած կոնի ձև: Մինչև 2,5—3 տարեկանը կրծքավանդակն աճում է մարմնի երկարության աճին զուգահեռ, որի շնորհիվ կրծքավանդակի բարձրությունը լիովին համապատասխանում է ողնաշարի կրծքային բաժնին: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում մարմնի աճը գերազանցում է կրծքավանդակի աճին: 3—6 տարեկանում կրծքավանդակը համեմատաբար կարճ է:

Կյանքի առաջին 4 տարիներին արագ աճում է կրծքավանդակի շրջագիծը: 4—6 տարեկանում շատ արագ մեծանում է կրծքավանդակի վերին մասի շրջագիծը: 7 տարեկանում կրծքավանդակը ձեռք է բերում այնպիսի կոնի ձև, որի հիմքն ուղղված է հակառակ՝ դեպի վեր: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի վերջին կրծքավանդակը ձեռք է բերում հասուն մարդու կրծքավանդակի ձևը: Դեռահասունության ժամանակաշրջանի սկզբից երևան են գալիս կրծքավանդակի ձևի սեռային տարբերությունները: 14 տարեկանից տղաների կրծքավանդակը սկսում է մեծանալ առաջ-ետային ուղղությամբ: 14 տարեկանից տղաների, իսկ 13—14 տարեկանում աղջիկների մոտ արտահայտվում է կրծքավանդակի շնչառական շարժման տարբերությունը. տղայի ներշնչման ընթացքում ավելի շատ են բարձրանում ստորին կողերը, իսկ աղջկա՝ վերին կողերը:

Ընդհանուր շարժումների զարգացումը զգալիորեն կապված է վերին և ստորին վերջույթների կմախքի տարիքային զարգացման հետ: Վերին վերջույթը կազմող ուսային գոտու և ձեռքի կմախքի առանձին ոսկրերն ունեն իրենց յուրահատուկ «ոսկրային տարիքը»՝ առանձին ոսկրերի ոսկրացման ժամկետները: Այդ ժամկետներն անպայմանորեն պետք է հաշվի առնվեն երեխայի ու դեռահասի ուսուցման և աշխատանքային պրոցեսում:

Անրակում, թիակում և բազուկոսկրում ոսկրացումը լրիվ ավարտվում է 20—24 տարեկանում, ճաճանշում, ծղիկում՝ 21—25 տարեկանում, նախադաստակի մանր ոսկրերում՝ 10—14 տարեկանում, դաստակի ոսկրերում՝ 12 տարեկանում, իսկ մատնային ֆալանգներում՝ 9—11 տարեկանում: Ընդամին՝ աղջիկների ոսկրերի ոսկրացումն ավարտվում է 1—1,5 տարի շուտ, քան տղաներինը: Ոսկրացման կենտրոններ գոյություն ունեն անրակոսկրում և թիակոսկրում՝ 18—19

տարեկանում, բազուկոսկրում՝ 12—14 տարեկանում, նախաբազկի ոսկրերում՝ 6—8 տարեկանում, նախաթաթի մանր ոսկրերում՝ 4—6 տարեկանում, մատնաֆալանգային ոսկրերում՝ 3—4 տարեկանում: Հատկանշական է, որ 6 տարեկանում ոսկրացած են նախադաստակի սեղանաձև և սիսեռաձև ոսկրերը: Նախադաստակի մանր, սեպաձև ոսկրերի ոսկրացումը սովորաբար սկսվում է դեռահասության ժամանակաշրջանում:

Կոնքագոտու և ոտքի կմախքի ոսկրերի մեծ մասն ոսկրացումն ավարտվում է 20—24 տարեկանում: Աղջկա փոքր կոնքի մուտքի միջաձիգ շափր սկսում է մեծանալ 8 տարեկանից, արագորեն աճելով մինչև 10 տարեկանը: 10—12 տարեկանում դիտվում է կոնքի շափերի արագ մեծացում:

Կոնքագոտու ոսկրերի միաձուլումը սկսվում է առաջին մանկության վերջերին և ավարտվում դեռահասության ժամանակաշրջանի վերջին:

Ազդրոսկրի, մեծ ու փոքր ոլոքային ոսկրերի վերջնական ոսկրացումն ավարտվում է 20—24 տարեկանում: Տղամարդու նախաթաթային ու թաթային ոսկրերինը՝ 17—20 տարեկանում, կնոջը՝ 14—18 տարեկանում: Մատնաֆալանգային ոսկրերի ոսկրացումն ավարտվում է համապատասխանաբար՝ 15—20 և 13—16 տարեկանում:

Նախաթաթի ու թաթի ոսկրերը ստեղծում են թաթի կամարը, որի վրա հավասարաշափ բաշխվում է մարմնի ծանրությունը, և որը զսպանակում է, մեղմացնելով մարմնի-ցնցումներն ու հրումները քայլելիս, վազելիս ու ցատկելիս:

Մկանունքի զարգացումը, հիգիենիկ պայմաններն ու սնուցումը դրականորեն են ազդում կմախքի և կամարի նորմալ զարգացման վրա:

Նորածնության ժամանակաշրջանից մինչև 24—25 տարեկանն աճող ու զարգացող կմախքային մկանունքը՝ հենաշարժողական սարքի ակտիվ օղակը, ծնունդից հետո զարգանում է տարածամորեն ու տարրեթացորեն: Նորածնի կմախքային մկանների քանակությունը նույնն է, ինչ որ հասուն մարդունը (մոտ 600 մկան), սակայն, նրանց ընդհանուր քաշը 37 անգամ պակաս է հասուն մարդու կմախքային մկանունքի քաշից:

Կմախքային մկանունքի միջին քաշը մարմնի ընդհանուր քաշի նկատմամբ, ըստ տարիքային ժամանակաշրջանների, կազմում է. նորածնության ժամանակաշրջանում՝ 23 %, կրծքային՝ 24 %, վաղ մանկության՝ 24,5 %, առաջին մանկության՝ 26 %, երկրորդ մանկության՝ 29 %, դեռահասության՝ 33 %, հասուն ժամանակաշրջանում՝ 44,5 %: Ընդ որում մարմնի աճն ավելանում է զլխավորապես կմախքային մկանների քաշի ավելացման հաշվին:

Վաղ օնտոգենեզում ավելի լավ են զարգանում այն մկանները, որոնք ապահովում են կյանքի համար էական նշանակություն ունեցող գործառույթյունները՝ շնչառությունը, սնվելը:

Կրծքային ժամանակաշրջանում աճում ու զարգանում են ուսային գոտու և ձեռքի մկանները, վաղ մանկության ժամանակաշրջանում՝ իրանի մկանունքը և համեմատաբար դանդաղ՝ վերջույթներին:

Մինչև 4 տարեկանը երեխայի դաստակի մկանները համեմատաբար թույլ են: Դաստակի մկանունքն արագ աճում և զարգանում է 5—6 տարեկանում, երբ երեխան սկսում է կատարել ձեռքի թեթև աշխատանքներ, սկսում է նկարել ու գրել: Հատկանշական է, որ 5—6 տարեկանում ամբողջ կմախքային մկանունքի զգացող սարքը զարգանում է մինչև հասուն մարդու նույն սարքի մակարդակին, իսկ շարժողական սարքը դեռևս թերի է: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին ձեռքի ծալիչ մկանների զարգացումն առաջ է անցնում տարածիչ մկանների զարգացումից:

Դեռահասույթյան ժամանակաշրջանի առաջին 2—3 տարվա ընթացքում կմախքային մկանունքի զանգվածն ավելանում է ավելի քան 12% -ով, այն դեպքում, երբ նախորդ 7—8 տարիների ընթացքում՝ ընդամենը 5 % -ով: 14 տարեկանում կմախքային մկանների ընդհանուր քաշը կազմում է մարմնի քաշի 35—37% -ը: 14—15 տարեկանում մեծ չափով ավելանում է մկանային ուժը, լավ զարգանում է մեջքի, ուսային գոտու և վերջույթների մկանունքը: Ձեռքերի ու ոտքերի մկանունքի արագ զարգացումը դեռահասույթյան ժամանակաշրջանում մեծ չափով խթանում է խողովակավոր ոսկրերի աճը:

Ոսկրամկանային համակարգի կենտրոնական-ուղեղային կարգավորումը կատարվում է նյարդահորմոնալ ճանապարհով: Այդ կարգավորման մեջ մեծ է ենթաթմբահեմաճոնային համակարգի դերը:

Տարիքի հետ, սկսած նորածնության ժամանակաշրջանից, առաջընթաց զարդացում է նկատվում մկանային համակարգի մկանանյարդային սարքում: Մինչև նորածնության ժամանակաշրջանի վերջը կմախքային մկանունքի շարժողական նյարդաթելերը լրիվ պատվում են միելինային (նրբենի) թաղանթով: Մկանների նյարդավերջույթները արագ զարգանում են վաղ մանկության ժամանակաշրջանում: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջին կմախքային մկանունքի նյարդավորող սարքն իր զարգացմամբ բավականին մոտ է հասուն մարդու զգացողական ու շարժողական սարքին: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում այս սարքի նյարդավերջույթներն ավելի են տարբերակվում: Դեռահասույթյան ժամանակաշրջանի վերջին դրանք լրիվ հասուն են:

ՆԵԽԻԱՆՆԵՐԻ և ՂԵՆԱՏԱՆՆԵՐԻ շԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ զԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Շարժումների զարգացումը կազմված է կառուցվածքաձևաբանական և ֆիզիոլոգիական հասունացման փուլերից:

Կառուցվածքաձևաբանական հասունացումը նորածնության ժամանակաշրջանում ուղեկցվում է գործառական մի շարք փոփոխություններով և կենտրոնախույս ուղիների զարգացումով: Կրծքային ժամանակաշրջանում կատարվում է ֆիզիոլոգիական հասունացումը, որի ընթացքում շարժողական սարքը և կենտրոնական նյարդային համակարգը տարրերակվում են:

ՇԱՐԺՈՂԱԿԱՆ գՈՐԺԱՌՈՒՅՐՅՈՒՆՆԵՐԻ կատարելագործումն անհատական զարգացման պրոցեսում

Նախածննդյան ժամանակաշրջանում պտղի շարժողական գործառության բնույթն ընդհանուր, ինքնածին, կամքից անկախ և տեղական է, կապված է գերադասորեն մաշկամկանային ու համասարակշռության համակարգի գրգռման հետ:

Ներարգանդային կյանքի երկրորդ կեսից նկատելի է պտղի «խաղը», որը մինչև Նդիության ավարտն աստիճանաբար ուժեղանում է: Ներարգանդային ժամանակաշրջանի վերջերին և ծնվելուց հետո շարժումները քառսային են, անկանոն:

Նորածնի շարժումների մեծամասնությունը համադասեցված չէ: Առաջին համադասեցված շարժումներն են ճիշը, շնչառությունն ու ծծելը, որոնք ունեն ռեֆլեկտոր բնույթ: Հպումը նորածնի շրթունքներին առաջ է բերում ծծելու գործողությունն իսկ այտի շոյումը՝ գլխի թեքում գրգռիչի կողմը: Նորածնության ժամանակաշրջանում ի հայտ են գալիս բազմաթիվ շարժողական պաշտպանական ռեֆլեքսներ, որոնց մեխանիզմը ձևակերպվում է ներարգանդային կյանքում և նորածնության ժամանակաշրջանի սկզբին:

Նորածնի շարժողական ակտիվությունը սերտորեն կապված է շարժողական համակարգի հիմնական կառուցվածքաձևաբանական գոյացությունների զարգացման հետ: Այդ համակարգի կենտրոնական կարգավորման ու ծայրամասային ընդունիչ սարքերի զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակը թույլ է տալիս իրականացնելու մեծ թվով շարժողական, ինչպես ընդհանրացած, այնպես էլ տեղական հակադրումներ, որոնց մեծ մասն անհետացող են: Նման անպայման ռեֆլեքսներից են պարանոցային ու վերին վերջույթի սեփականազգայունակ լարման, բռնելու (ձեռքի ու ոտքի), սողալու ռեֆլեքսները:

Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին գլխուղեղի կեղևի արգելակող ազդեցության զարգացման հետ նշված ռեֆլեքսները թուլանում

են, անցնելով գաղտնի վիճակի և իրենց տեղը զիջում տեղաշարժման ունեցիկներին:

Կյանքի 5—6-րդ օրը երևան է գալիս պարանոցի մկանային կարճատև լարում, իսկ 2-րդ շաբաթից՝ գլխի կողմնային շարժումները: Առաջին ամսվա վերջին երեխան ուղղահայաց դիրքում կարողանում է մի քանի վայրկյան ուղիղ պահել գլուխը: Փորի վրա պառկած վիճակում, կյանքի 2-րդ ամսի սկզբից, նա կարողանում է բարձրացնել գլուխը. մեջքի վրա պառկած՝ բարձրացնում է ոտքերը, բռունցքը տանում դեպի դեմքը՝ բերանը: 2 ամսական երեխան ճիշտ կողմնորոշվում է ձայների ուղղութեան նկատմամբ:

2—3 ամսականից երևան է գալիս ժպիտը և ծիծաղը: 3,5 ամսականում պահում է գլուխը, փորի վրա պառկած վիճակում փորձում է վեր բարձրացնել իրանը,՝ հենվելով արմունկներին: 4 ամսականում փորձում է վերցնել տեսադաշտում եղած իրերը, 5-ում՝ վերցնում է փոքր իրեր, պահելով ձեռքում 20—30 վայրկյան, հաճախ տանելով ձեռքում բռնած առարկան դեպի բերանը: 5—5,5 ամսական երեխան կարողանում է շրջվել փոքրից մեջքի վրա և, հակառակը, ձեռք է բերում նստելու դիրք, փորձում է սողալ: 6 ամսականում սողում է, 7-ում՝ քայլում շորեքթաթ: 8 ամսականում ինքնուրույնորեն նստում է, իսկ որևէ հենարանից բռնած՝ կանգնում ոտքերի վրա: 9—10 ամսականում կանգնում է առանց հենարանի, իսկ 11—12-ում սկսում է քայլել՝ մի ձեռքից բռնած: Կյանքի 2-րդ տարվանից երեխան քայլում է ինքնուրույն: Սակայն 2 տարեկանում էլ քայլը չի տարբերվում վազբից, իսկ շատ շարժումներ դեռևս լրիվ համադասված չեն: 3 տարեկանում, վաղ մանկութեան ժամանակաշրջանի վերջին, երեխան արդեն բավականին լավ ու ճիշտ է քայլում, սակայն բնականոն քայլի տարրերն ամրապնդվում են առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանում: Այս ժամանակաշրջանում մշակվում են բոլոր շարժումների հիմնական մեխանիզմները: Չնայած դրան, 6—7 տարեկանում և՛ շարժողական, և՛ վեգետատիվ որոշակի գործառնությունների համադասեցման մեխանիզմները դեռ անկատար են:

6 տարեկանից, երբ երեխան սկսում է գրել սովորել, կատարելագործվում են դաստակի և մատների նուրբ ու ճշգրիտ շարժումները: Վերջիններս լավ են կատարվում 9—10 տարեկանից: Երկրորդ մանկութեան ժամանակաշրջանի վերջից սկսում է կատարելագործվել մարմնական շարժումների շփակցումը վեգետատիվ գործառնությունների հետ: Դեռահասութեան ժամանակաշրջանում այդ շփակցումը ժամանակավորապես խախտվում է:

Սեռահասունացման ժամանակաշրջանի վերջին շարժումների հա-

մադասեցումը ճշտվում է, շարժումները դառնում են սահուն, մեծանում է մկանների թուլացման ունակությունը, ավելանում է կմախքային մկանունքի լարումը և ուժը:

Մինչև առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջը կմախքային մկանների ուժն ավելանում է աստիճանաբար, դանդաղ, արագանալով երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում: Մկանային ուժի խիստ ավելացում է նկատվում դեռահասության ժամանակաշրջանում: Երեխաների ու դեռահասների մկանային ուժի տարիքային ավելացումը կախված է մկանների կծկողական հատկությունների փոփոխությունից, որը տեղի է ունենում նյութափոխանակության բարձրացման հետևանքով, մկանների կառուցվածքի փոփոխությունից և մկանային կծկումների կենտրոնական նյարդային կարգավորման կատարելագործումից:

Սեռահասունացման ժամանակաշրջանում մկանների երկարությունն ավելանում է ավելի մեծ շափով, քան նրանց լայնությունը: Դրա հետևանքով նկատվում է մկանային ուժի զգալի պակաս նորմայից՝ ֆիզիկական այլ ցուցանիշների ավելացման պայմաններում:

Դեռահասները հաճախ են ձգտում կատարել մկանունքը գերլարող ուժային աշխատանքներ, արագությամբ ուղեկցվող շարժումներ: Բայց նրանց օրգանիզմը հարմարեցված չէ ոչ արագության, ոչ ուժային շարժումների: Միստեմատիկաբար գերլարող շարժումների կատարումը, մասնավորապես, ժամանակից շուտ սպորտի ուժային ձևերով զբաղվելն անբարենպաստ պայմաններ է ստեղծում դեռահասի սիրտանոթային համակարգի գործառության համար:

Երեխաների և դեռահասների մկանների դրդելիության ու շարժունակության փոփոխությունները

Շարժողական սարքի գործունեության համար կարևոր նշանակություն ունեն միայն կմախքային մկանների և շարժողական նյարդերի ֆիզիոլոգիական հատկությունների տարիքային փոփոխությունները: Դրդելիության ցուցանիշն է քրոնակսիան՝ կրկնակի շեմքային ուժի զրգռիչ տևողության նվազագույն ժամանակամիջոցը:

Նորածնության ժամանակաշրջանում այդ ժամանակամիջոցը համեմատաբար երկար է: Կրծքային ժամանակաշրջանում այն կարճանում է 3—4 անգամ: Հաջորդ տարիքային փուլերում քրոնակսիան աստիճանաբար պակասում է: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում այն որոշ շափով մեծ է հասուն մարդու շարժողական նյարդերի ու մկանների քրոնակսիայից: Սակայն, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների, ինչպես և հասուն մարդու ծալիչ մկանի քրոնակսիան պակաս է տարածիչների քրոնակսիայից: Մարմնի հեռավոր մա-

սերի մկանների քրոնակսիան ավելի մեծ է, քան մոտակա մկանների-
նը: Օրինակ, նախաբազկի ու դաստակի մկանների քրոնակսիան 2—3
անգամ երկար է ուսային գոտու մկանների ու բազկի մկանների քրո-
նակսիայից: Գաստակի ու մատների մկանների պակաս քրոնակսիան
վկայում է մկանների ու նյարդերի բարձրաստիճան զրդելիության մա-
սին:

Առաջին ու երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների
հանրակրթական առաջին երկու դասերից հետո շարժողական քրոնակ-
սիան պակասում է, իսկ ուսումնական օրվա վերջին՝ ավելանում: Գրժ-
վար հանրակրթական դասերից հետո շարժողական քրոնակսիան ավե-
լանում է, հեշտ առարկաներից հետո՝ պակասում:

Տարիքի հետ երեխաների շարժողական քրոնակսիայի տատա-
նումներն աստիճանաբար նվազում են:

Երեխաների ու դեռահասների հավասարակշռված սարքի քրոնակ-
սիան, ի տարբերություն շարժողական քրոնակսիայի, տարիքի հետ
ավելանում է:

Գործառական շարժունակությունը (լաբիլականությունը) չափվում
է զրդման ալիքների թվով 1 վայրկյանում: Շարժունակությունը որո-
շում է զրդման ստեղծման համար անհրաժեշտ նվազագույն ժամանա-
կը: Այդ պահին էլ որոշվում է մկանային հյուսվածքի զրդելիության վե-
րականգնման ժամանակը:

Որքան արագ է հակազդում կմախքային մկանը, որքան շատ
զրդման մղումներ է անցկացնում այդ մկանը ժամանակի մեկ միավոր-
ում, այնքան մեծ է նրա շարժունակությունը: Այն տարիքի հետ աս-
տիճանաբար բարձրանում է, դեռահասության ժամանակաշրջանի
վերջին հասնելով հասուն ժամանակաշրջանի շարժունակության մա-
կարդակին:

Կմախքային մկանների կծկման տևողությունը տարիքի հետ աս-
տիճանաբար ավելանում է, ընդ որում, երկրորդ մանկության ժամա-
նակաշրջանից ավելանում է շարժումների արագությունն ու հաճախա-
կանությունը:

Շարժումների թափի քվիլացումը տարիքի հետ անհամաչափ է,
7—9 տարեկանում՝ արագ, 10—11 տարեկանում՝ դանդաղ, 12—13
տարեկանում՝ արագ, իսկ 14—16 տարեկանում՝ խիստ դանդաղ: Առա-
ջին մանկության ժամանակաշրջանում բացակայում է ճարպկությունը՝
կարճ ժամանակամիջոցում նույր ու ճշգրիտ շարժումներ կատարելու
ունակությունը: Այն երեան է զալիս սովորական պայմաններում,
առանց մարզանքի, առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջից,
աստիճանաբար ավելանալով մինչև երկրորդ մանկության ժամանակա-
շրջանի վերջը: Դեռահասության սկզբից շարժումները սկսում են կար-

կամել, իսկ սեռահասունացման ամբարտման հետ վերականգնվում է նուրբ ու ճշգրիտ շարժումներ կատարելու ունակությունը:

Տարիքի հետ փոխվում է դիմացկունությունը լարման և շարժուն աշխատանքի նկատմամբ: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում դիմացկունությունը ստատիկ լարման հանդեպ չափազանց թույլ է: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում հնարավոր է միայն կարճատև լարում: Վերջինիս նկատմամբ առավելագույն դիմացկունություն դիտվում է 13—17 տարեկանում:

Հարաշարժ աշխատանքի նկատմամբ դիմացկունությունը թույլ է մինչև առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկիզբը: Դանդաղորեն բարձրանալով մինչև 12 տարեկանը, այն դեռահասունության ժամանակաշրջանում շատ արագ է զարգանում, հասնելով առավելագույն չափի 25—27 տարեկանում:

Դիմացկունության պակասի հետևանքով փոքրահասակ երեխաները բավականին արագ հոգնում են հատկապես միապաղաղ մկանային գործունեության և անշարժ վիճակում շարժումների արգելման դեպքերում: Նշված դեպքերում սեփականազգայունակ, հավասարակշռային սարքից, մաշկային ընկալիչներից դեպի ողնուղեղն ու գլխուղեղը հոսող կենտրոնաձիգ մղումները դադարում են, դրա հետևանքով նվազում է մկանային նյութափոխանակության ռեֆլեկտոր ինքնակարգավորումը, ընկնում է գլխուղեղի ու ողնուղեղի դրդելիությունը, ֆիզիկական և մտավոր աշխատունակությունը: Ե՛վ անշարժությունը, և՛ շարժումների սակավությունը էապես վատացնում են ներքին օրգանների զարգացումն ու աշխատունակությունը, քանի որ վերանում կամ պակասում են շարժաընդերային ռեֆլեքսները ներքին օրգանների ընկալիչներից:

6—7 տարեկան երեխային թվացող անհոգնածության զգացողությունը դիմադրության հաղթահարում ու ճշտություն պահանջող շարժումներ չկատարելու հետևանք է: Զեռքի մանր մկանների անբավարար համադասեցման հետևանքով երեխան այս տարիքում մեծ դժվարությամբ է կատարում մանր ու ճշգրիտ շարժումներ, արագ հոգնում է գրելիս և նկարելիս, ի վիճակի չլինելով կատարելու ուժ և դիմացկունություն պահանջող վարժություններ: Հատկանշական է, որ երբ երեխան ընկնում է այնպիսի միջավայր, որտեղ բազմաթիվ անգամ հոգնել է, ապա վերջինիս նշանները կարող են երևան գալ և՛ առանց ֆիզիկական, և՛ մտավոր աշխատանքի՝ պայմանական ռեֆլեքսի գոյացման հետևանքով:

Օրգանիզմի հակազդիչ փոփոխությունների մեջ երևան եկող հոգնածությունն արտահայտվում է սուբյեկտիվ զգացողությամբ և օբյեկ-

տիվ երևույթներով: Աշխատանքային հունի մեջ մտնելու ժամանակամիջոցին երևան եկող հոգնածութեան զգացողութիւնը կարող է վերացվել մանկավարժի կողմից առույգացնող միջավայր, աշխատանքի նկատմամբ հետաքրքրութիւն ստեղծելիս:

Հոգնածութեան պրոցեսում երևան եկող գործառական փոփոխութիւնները զարգանում են սովորաբար երկու փուլով: Նյարդային համակարգի դրդելիութիւնը, դրդման ալիքի տարածման արագութիւնը ֆիզիկական ու մտավոր հոգնածութեան սկզբին մեծանում են, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ փոքրանում:

Երկփուլ ձևով է փոխվում և աշխատունակութիւնը, որի ցուցանիշներն են կատարվող աշխատանքի քրակն ու ծավալը՝ այն, ինչ սովորաբար անվանվում է արտադրողականութիւն: Աշխատունակութիւնը աշխատանքի սկզբից որոշակի ժամանակամիջոցում աստիճանաբար բարձրանում է: Այս ընթացքում օրգանիզմը հարմարվում է աշխատանքին, մտնում աշխատանքային հունի մեջ: Աշխատանքի պրոցեսում աշխատունակութեան մակարդակը նվազում է, երևան բերելով իրական հոգնածութիւն:

Հոգնածութեան հիմնական ցուցանիշն է վերականգնման տեականութիւնն ու որոշակի բնույթը: Վերջինս մեծ հոգնածութեան դեպքում արտահայտվում է, այսպես կոչված, հետազդեցութեան կուտակումով, որի հետևանքով աշխատունակութեան լրիվ վերականգնում մեծ մասամբ տեղի չի ունենում:

Իրական հոգնածութեան դեպքում գլխուղեղի կեղևի նյարդաբջիջնամեծ մի նոթ ազդակի պատասխանում է փուլերով՝ զարգացող պարաբիոտիկ հակազդումով:

Տարբեր լարվածութեան ու ակտիւթեան ֆիզիկական ու մտավոր աշխատանքի պրոցեսում կեղևային նյարդաբջիջներում պարաբիոտիկ մակարդակը նշանակալի փոփոխութիւններ է կրում: Աշխատանքի սկզբին սովորաբար բարձրանում է նյարդաբջջի ֆիզիոլոգիական շարժունակութիւնը: Ֆիզիոլոգիական ռիթմիկ գործունեութեան ընթացքում նյարդաբջջին ունակ է հաղորդելու մղումներ: Լարված աշխատանքի դեպքում որոշակի սովորական ռիթմով աշխատող նյարդաբջջը կարող է հաղորդել մեծաքանակ մղումներ:

Աշխատանքի սկզբին այդ ռիթմը սկսում է ավելանալ, մոտենալով սահմանայինին, որոշ ժամանակամիջոցի ընթացքում (10—20 րոպե): Նյարդաբջջին հախուռն կերպով չի օգտագործում իր բոլոր հնարավորութիւնները: Նյարդաբջջին աստիճանաբար է ներդնում իր հնարավորութիւնները: Այդ պատճառով, նյարդաբջջային ռիթմը դաճում է հեշտ ու համեմատաբար տեականորեն վերաբաղարկող, յուրացվող՝ աշխատանքն սկսելուց տասնյակ րոպեներ անց:

Ուսուցման պրոցեսում իր համապատասխան արտահայտութ-
յունն ունեցող ռիթմի յուրացումը մեծ նշանակություն ունի մտավոր
ու ֆիզիկական գործունեության մեջ: Երեխաների ու դեռահասների
մտավոր ու ֆիզիկական արդյունավետ աշխատանքի մեջ կարևոր նշա-
նակություն ունի օրգանիզմի, հիմնականում գլխուղեղի աշխատող
միավորների գործառական հարմարեցումն աշխատանքային ռիթմին,
այլ խոսքով, գլխուղեղային նյարդաբջիջներին աշխատանքի հունի մեջ
դնելը:

Կեղևային նյարդաբջջի հնարավորին շափ բարձրաստիճան լարի-
լականության պահպանումը կենտրոնական նյարդային կառուցվածք-
ներում նպատակահարմար կազմակերպված ուսումնական-մանկավար-
ժական աշխատանքի պրոցեսում չի ուղեկցվում խոր, անվերադարձ
փոփոխություններով: Երեխաների ու դեռահասների դպրոցական ու
արտադպրոցական ուսուցման պայմաններում ամենօրյա ֆիզիկական
և մտավոր գործունեության պայմաններում երևան է գալիս հոգնա-
ծություն, որը հանգստից հետո անցնում է:

Ֆիզիկական ու մտավոր աշխատանքի ընթացքում վաղ թե ուշ
առաջ է գալիս այնպիսի պահ, երբ կեղևային նյարդաբջիջների գոր-
ծառական շարժունակությունն սկսում է իջնել. այս ընթացքում նյար-
դաբջջի դրդելիությունը հնարավոր է բարձրացնել: Դրդելիությունը կա-
րող է բարձրանալ նաև ինքնածին կերպով:

Շարժունակության նվազման հետ պակասում է կեղևային նյար-
դաբջիջների գործառությունը, խախտվում է նյարդային համակարգի
համադասեցված հակադրման համար անհրաժեշտ դրդման ու արգե-
լակման մակածումը, տարածումը, կենտրոնացումը: Այդ խախտումը
հանգեցնում է կեղևային դրդման գերիշխող օջախների կայունության
իջեցմանը, որի հետևանքով բավականաչափ արագորեն պակասում է
կատարվող աշխատանքի որակն ու քանակը: Խոր հոգնածության հե-
տևանքով օրգանիզմում երևան եկող փոփոխությունների մեծ մասն
ընդունում է կայուն բնույթ:

Սակայն մի քանի օրվա ակտիվ հանգստի ընթացքում լրիվ վերա-
կանգնվում է օրգանիզմի բնականոն գործունեությունը:

Հոգնածության կուտակման հետևանքով հաճախ երևան է գալիս
գերհոգնածության վիճակ, որի դեմ անհրաժեշտ է պայքարել երե-
խաների ֆիզիկական ու մտավոր դիմացկունությունն ու առողջույնու-
նը պահպանելու համար: Պետք է նկատի ունենալ, որ երեխայի ու
դեռահասի կեղևային շարժուն նյարդաբջիջները չեն կարող վերար-
տադրել վայրկյանում մեծաքանակ մղումներ և անցնում են արգելակ-
ման վիճակին:

Պետք է միաժամանակ հիշել, որ ցածր դասարաններում սովորող-

ները լավ չեն յուրացնում բարձր ութմերը: Սակայն երեխաների պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության անհատականորեն վաղ մշակումը, մասնավորապես, 4—5 տարեկան երեխային դպրոցին նախապատրաստելը բարձրացնում է կեղևային նյարդաբջիջների շարժունակությունը:

6—7 տարեկան դպրոցականի կեղևային նյարդաբջիջներն աշխատում են սովորաբար ցածր շարժունակության պայմաններում, սահմանայինին մոտ ութմում:

Նյարդաբջիջների ակտիվ արգելակումը պայմանավորված է կեղևային բջիջների վրա կարճատև, չափազանց ուժեղ կամ թույլ, տևական գործող գրգռիչների հաճախակի կիրառմամբ և պայմանավորված է առբեր մղումների պակասեցմամբ:

Ֆիզիկական ու մտավոր աշխատանք կատարող 6—7 տարեկան աշակերտների մեծ մասի համբերության բացակայությունը, մի տեսակի գործողությունից մյուսին արագ ու հաճախակի անցնելը, վեգետատիվ պայմանական ռեֆլեքսների մեծ անկայունությունը դրդման գերիշխող և հեշտ դրդման արգելակող օջախները դարձնում են անկայուն: Ընդամեն, կեղևային դրդումը պարզորոշ է, բայց հաճախ բերում է մակածման արգելակման:

Երկրորդ դասարանցիների կյանքում այս պրոցեսը համեմատաբար ուշ է զարգանում: Երրորդ դասարանում, 8—9 տարեկանում, երրորդ-չորրորդ դասերի ընթացքում դիտվում են սկսվող հոգնածության միայն առաջին նշանները: Վերջիններս արտահայտվում են կարգապահության անկումով, շարժումների ուժեղացումով: Հոգնածության այս երևույթները կեղևային նյարդաբջիջների անդրսահմանային արգելակման հետևանք են, արգելակում, որը պահպանում է նյարդաբջիջները հյուծումից:

11—13 տարեկան դպրոցականի ուսումնական աշխատանքի պրոցեսում 5-րդ ժամից երևան են գալիս հոգնածության ոչ միայն սկզբնական, այլև ավելի խոր փուլերը: 15—16 տարեկանում հոգնածության նույն փուլերը երևան են գալիս ավելի ուշ՝ 6-րդ դասից:

Սովորողների գերժանրաբեռնվածությունը դպրոցական պարապմունքներով և տնային առաջադրանքներով հաճախ հանգեցնում է գերհոգնածության: Մասնավորապես, նոր ուսումնական ծրագրով սովորողների գերհոգնածության պատճառը ոչ թե աշխատանքի դժվարությունն է, այլ հանգստի, քնի և շարժողական ակտիվության պակասը:

Հյուսվածքներ

Սաղմնային կենդանի նյութից պատմական ու անհատական զարգացման պրոցեսում ստեղծված բջջային յուրահատուկ գոյացություն-

ները, որոնք ունեն ընդհանուր գործառություն, անվանվում են հյուսվածքներ:

Հյուսվածքների հիմնական տեսակներն են՝ էպիթելային, շարակցական, նյարդային և մկանային:

էպիթելային հյուսվածքը կազմում է օրգանիզմի արտաքին և ներքին մակերեսները, խոռոչային օրգանների ծածկույթը: Այս հյուսվածքը կատարում է պաշտպանողական ու մարսողական գործառություն, արտադրում է ֆերմենտներ և հորմոններ, արտաթորում է նյութափոխանակության մնացորդային արգասիքները:

Շարակցական հյուսվածքը կազմում է ոսկրակապանային համակարգը և մտնում է արյան, ավիշի բաղադրության մեջ, որը միաժամանակ ապահովում է օրգանիզմի սնուցման ու պաշտպանողական գործառությունը: Նյարդային հյուսվածքն ապահովում է օրգանիզմի փոխազդեցությունն արտաքին միջավայրի հետ և ներքին օրգանների համաձայնեցված գործունեությունը:

էպիթելային հյուսվածքում բջիջները դասավորված են խիտ, միջանկյալ, կապող նյութը բացակայում է: Հազվադեպ բացառությամբ էպիթելային հյուսվածքում բացակայում են արյունատար անոթները: Տարբերում են հետևյալ էպիթելատեսակները.

1. Մաշկային, ակնային, միզապարկային, բազմաշարք, տափակ,
2. Երկկամասկահակային, միզապարկային բազմաշարք, թարթիչավոր,
3. Աղիքային միաշերտ, պրիզմայական,
4. Շնչափողի, բրոնխների, արգանդի և ֆալուպյան փողերի թարթիչավոր,
5. Գեղձային էպիթել (ստամոքսային, աղիքային, թքագեղձային, կաթնաճարպագեղձային և այլն):

Շարակցական հյուսվածքին բնորոշ է միջբջջային հյուսվածքի դարգացումը: Շարակցական հյուսվածքին են պատկանում իրարից շատ տարբերվող հյուսվածքները՝ արյունը, ավիշը, շարակցական, ճարպային, ցանցանման թելքավոր, էլաստիկ, աճառային ու ոսկրային հյուսվածքները:

Մկանային հյուսվածքին բնորոշ է յուրահատուկ շերտավորված երկարավուն բջիջների առկայությունը և կծկողունակությունը:

Նյարդային հյուսվածքն ունի կառուցվածքային տարրերի բարձր աստիճան կատարելագործում և կազմված է երկու տեսակ բջիջներից՝ հիմնական և օժանդակ նյարդաբջիջներից ու նյարդագլխից:

Անհատականորեն շատ վաղ զարգացող նյարդային հյուսվածքի հիմնական կառուցվածքագործառական տարրը՝ նյարդաբջիջն ունի

թաղանթ, կորիզ և օրգան-
իղներ: Աստղաձև նյարդա-
բջջի մարմնից ելնում են
կարճ, ծառածև ճյուղավոր-
ված ելուստները՝ դենդրիտ-
ները և երկար, քիչ ճյուղա-
վորվող առանցքաելուստը,
որի երկարությունը հասուն
տարիքի մարդու հետ կարող
է հասնել 1—1,5 մետրի (օ-
րինակ՝ նստանյարդը):

Նյարդային հյուսվածքի
հիմնական հատկություններն
են՝ դրդելիությունն ու հաղոր-
դելիությունը:

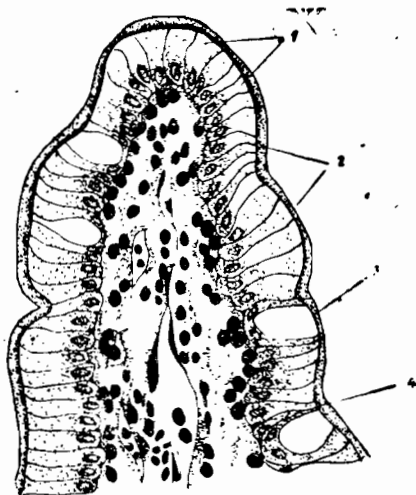
Նյարդաբջջը, նյարդային
հյուսվածքի միավորը, ունակ
է նյարդամղումը հաղորդելու
տարբեր, ցանկացած ուղղու-
թյուններով, սակայն, մղումը
մի նյարդաբջջից մյուսին փոխանցվում է միակողմանի:

Իրդելիությունն արտահայտվում է էֆեկտորի՝ աշխատող օրգանի
զրգումամբ: Իրդելիության հիմքում ընկած է նյարդաբջջի նյութափո-
խանակության մակարդակի բարձրացումը, որի մասնահատուկ ունակ-
տիվ արտահայտությունն է էֆեկտորների՝ մկանների, գեղձերի և այլ
ծայրամասային օրգանների գործուն վիճակը:

Իրդման ընթացքում նյարդամղումները տարածվում են նյարդա-
թելերով տարբեր արագությամբ՝ կախված նյարդաթելերի կառուցված-
քից ու գործառությունից:

Ըստ գործառության նյարդաթելերը լինում են առբեր՝ կենտրո-
նածիզ և արտատար՝ կենտրոնախույս: Առաջիններով նյարդամղումն
ընդունիչներից՝ զրգիւն ընկալող սարքերից հաղորդվում է կենտրոնա-
կան նյարդային համակարգին, իսկ երկրորդներով՝ կենտրոնական
նյարդային համակարգից հաղորդվում են ծայրամասային օրգաննե-
րին: Արտատար նյարդաթելերը շարժողական կամ սեկրետոր են: Շար-
ժողական նյարդաթելերով մղումներ են հաղորդվում մկաններին, իսկ
սեկրետոր նյարդաթելերով՝ գեղձերին:

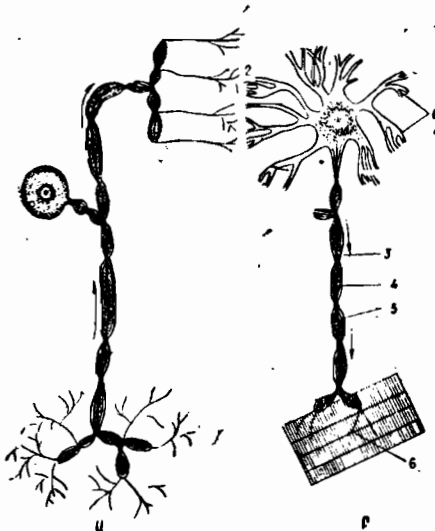
Առբեր նյարդաթելերով մղումը հաղորդվում է 0,5-ից մինչև 70
մ/վայրկյան արագությամբ, իսկ արտատար նյարդաթելերով՝ մինչև
160 մ/վայրկյան արագությամբ:

Նկ. 3. Միաշերտ պրիզմայական էպիթել, որով
պատված են բարակ աղիքների թավիկները.
1—միաշերտ պրիզմայական էպիթելի բջջեր, 2—բջջի
թաղանթներ, 3—զավաթած բջջեր, 4—թավիկի
շարակցահյուսվածքային հիմք:

Մի նյարդաբջիչը կապվում է մյուս բոլոր նյարդաբջիչների հետ հատուկ, բուժակային (սինապսների) միացումների միջոցով, որոնք բաժանում են իրարից նյարդաբջիչների մարմիններն ու պրոտոպլազմիկ ելուստները: Բուժականների քանակությունը մի նյարդաբջիչի մարմնի վրա անցնում է հարյուրից, իսկ նյարդաբջիչի դենդրիտների ու նյարդաառանցքի վրա նրանց քանակությունը հասնում է մի քանի հազարի:

Բուժակի կառուցվածքը բավականին բարդ է: Այն կազմված է բուժակային թաղանթներից, որոնց միջև գտնվում է միջնորդանյութով, հաճախ ացետիլխոլինով կամ նորադրենալինով լցված տարածություն:

Նկ. 4. նյարդաբջիչի կառուցվածքի սխեման.
 Ա—զգացող նյարդաբջիչ, Բ—շարժողական նյարդաբջիչ
 1—դենդրիտներ, 2—սինապսներ, 3—նեյրիեման, 4—միելինային թաղանթ, 5—նեյրիտ, 6—մկանանյարդային ապարատ:

նր: Նախարուժակային թաղանթում գոյություն ունեցող անցքերով դենդրիտի և նյարդաառանցքի պրոտոպլազման հաղորդակցվում է բուժակատարածության հետ:

Բուժականներ գոյություն ունեն ինչպես դենդրիտների (դենդրոդենդրիտային բուժակներ), դենդրիտների ու նյարդաբջիչի մարմնի (դենդրոմարմնական), այնպես էլ նյարդաառանցքի ու աշխատող օրգանի միջև (նյարդամկանային բուժակներ):

Ֆլխոլեդեղային ու ողնուղեղային նյարդաբջիչներից հաղորդումը հասնում է մարմնի բոլոր օրգաններին՝ օրգանիզմի այն առանձին մասերին, որոնք կատարում են ժրոշակի գործառություն:

ՆՅԱՐԴԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Նյարդային գործունեության տարիքային առանձնահատկությունները

Նյարդային համակարգի կարևորագույն գործառնություններից են. 1) օրգանիզմի և արտաքին միջավայրի բնականոն փոխազդեցության պահպանումը և վարքի ապահովումը՝ կյանքի պայմաններին համապատասխան, 2) ամբողջական օրգանիզմի առանձին օրգանների, հյուսվածքների, բջիջների, միջբջջային գոյացությունների կենսագործունեության միավորումն ու կարգավորումը: Նյարդային համակարգի առաջին գործառնությունն անվանվում է բարձրագույն, իսկ երկրորդը՝ ցածրագույն նյարդային գործունեություն: Մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեությունն իրականացվում է նյարդային համակարգի բարձրագույն բաժնի՝ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ու նրա մոտակա ենթակեղևային գոյացությունների միջոցով: Նյարդային համակարգում սովորաբար տարբերում են կենտրոնական ու ծայրամասային նյարդային համակարգերը, ընդ որում գլխուղեղն ու ողնուղեղը դասակարգվում են որպես կենտրոնական նյարդային համակարգ: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևն ու ենթակեղևային գոյացությունները նյարդային պրոցեսների հիման վրա պայմանավորում են պայմանական կամ ձեռքբերովի և անպայման կամ բնածին ռեֆլեքսների գոյացումն ու ամբողջացումը:

Գլխուղեղի գործունեությունը, սակայն, չի սահմանափակվում բազմազան պայմանական և անպայման ռեֆլեքսներ առաջ բերող նյարդային պրոցեսներով: Այդ գործունեությունը նախ և առաջ արտահայտվում է մարդու սոցիալական վարքը որոշող հոգեկան պրոցեսներում՝ զգացողություններում, ուշադրության, հիշողության մեջ, պատկերացումներում, դիտակցության, մտածողության, ստեղծագործության մեջ, հույզներում և կամայական շատ պրոցեսներում:

Մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեությունը բարդ է և որակապես տարբեր կենդանիների բարձրագույն նյարդային գործունեությունից: Մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեությունը կազմում է նրա հոգեկան պրոցեսների նյութական հիմքը:

Ցածրագույն նյարդային գործունեությունը գտնվում է բարձրագույն գործունեության ազդեցության տակ և կարգավորվում է նյարդային ու նյարդահումորալ մեխանիզմներով: Մարդու բարձրագույն ու

ցածրագույն նյարդային գործունեության միասնության մեջ առաջատար դերը պատկանում է բարձրագույն գործունեությանը:

Կենտրոնական նյարդային համակարգը, որպես նյութափոխանակության հիմնական կարգավորիչ, պայմանավորում է բոլոր առանձին օրգանների և ամբողջական օրգանիզմի կառուցվածքը, աճն ու զարգացումը:

Նյարդային համակարգի հիմնական առանձնահատկություններն են՝ դրդելիությունը, հաղորդելիությունը և գործառական շարժունակությունը: Մայրամասային նյարդային համակարգի ընկալող սարքերի՝ ընկալիչների գրգռումը հանգեցնում է նյարդամղումների կամ դրդման ակտիվների գոյացման: Վերֆիններս երևան են գալիս կամ գրգռման ընթացքում, կամ գրգռումից որոշ ժամանակ անց: Տևական գրգռման պրոցեսում նյարդաթելերում առաջանում է ութմիկ նյարդամղումների մի ամբողջ սերիա: Ընդհատվող ութմիկ մղումնաշարի գոյացումը պայմանավորված է որոշակի ժամանակամիջոցներում նյարդի բացարձակ անդրելիությունամբ՝ բացարձակ ռեֆրակտերությունամբ և դրդելիության աստիճանական վերականգնմամբ՝ հարաբերական ռեֆրակտերության փոփոխում:

Առանձին նյարդամղումների միջև եղած ժամանակամիջոցն ուղղակիորեն կախված է կենտրոնական ու ծայրամասային համակարգի բոլոր առանձին բաժինների բացարձակ ու հարաբերական ռեֆրակտերության տևողությունից:

Որոշակի ժամանակամիջոցներին նյարդային համակարգի գերբարձր դրդելիության փուլի գոյությունը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում նորանոր մղումների առաջացման համար: Ընդունիչ սարքերի գրգռումից առաջացած մղումները կենտրոնաձիգ՝ առբեր նյարդաթելերով հաղորդվում են կենտրոնական նյարդային համակարգին:

Նյարդամղումն իրենից ներկայացնում է նյարդաթելերով տեղաշարժվող նյութափոխանակության փոփոխություն, որն ուղեկցվում է գործողության կենսահոսանքի ստեղծումով:

Նյարդային դրդման ու դրդման տարածման մեջ կարևոր նշանակություն ունեցող կենսահոսանքները միափուլ կամ երկփուլ են:

Միափուլ կենսահոսանքը ստացվում է նյարդաթելերի կամ նյարդահյուսվածքի սահմանափակ տեղամասում՝ շատ թույլ, ենթաշեմքային գրգռման դեպքում: Երկփուլ հոսանքը ստացվում է ավելի ուժեղ, շեմքային և վերշեմքային գրգռումից: Հասնելով սահմանային մեծության, այս կենսահոսանքը չի փոխվում այլևս, այլ սկսում է տարածվել (դեպի նյարդաթելերի գրգռվող տեղամասի երկու կողմերը):

Այս ընթացքում, օսցիլոգրաֆիկ հետազոտությամբ, գրանցվում է գործողության կենսահոսանքի բարձրավորտ ներուժ:

Հաղորդումն ընկալող նյարդային արքերից դեպի կենտրոն իրականացվում է հետևյալ կերպ: Զափազանց կարճ ժամանակամիջոցում նյարդաթելը գտնվում է դրդման կամ հարաբերական հանգստի վիճակում: Ընդ որում, նյարդամղումը կարող է լինել կամ շլինել: Սրա հետ կապված՝ բարձրավորտ ներուժը տվյալ պահին կամ կլինի, կամ չի լինի «ամեն ինչ կամ ոչինչ» օրենքի համաձայն:

Կենտրոնական ծայրամասային նյարդային համակարգի մեկ, առանձին նյարդաթելերում հաղորդումն իրականացվում է մղում-դադար սկզբունքով, ընդ որում, նյարդի հաղորդման առավելագույն ծավալը որոշվում է երկյակի միավորների քանակով միավոր ժամանակամիջոցում: Տարբեր նյարդաթելերում հաղորդման տարբեր բնույթը երևան է գալիս. 1) նյարդամղումների տարբեր խմբավորման մեջ, 2) մղում-դադար երկյակամիավորների քանակի փոփոխության կամ առանձին մղումների միջև ժամանակամիջոցների փոփոխության մեջ:

Կենտրոնական ու ծայրամասային նյարդային համակարգի տարբեր, առանձին նյարդաթելերը ժամանակի մեկ միավորի ընթացքում ի վիճակի են հաղորդելու տարբեր, որոշակի քանակի նյարդամղումներ:

Մղումների այն առավել քանակությունը, որը կարող է հաղորդվել մի առանձին նյարդաթելով, կախված է, առաջին նյարդաթելի գործառական շարժունակությունից: Նյարդային գործունեության ընթացքում նյարդամղումները փոխում են նյարդաթելի գործառական վիճակը: Հատկանշական է, որ յուրաքանչյուր մղումից հետո նյարդաթելի շարժունակությունը երկփուլ փոփոխություն է կրում: Գործառական շարժունակության այդ փոփոխությունն անվանվում է ռիթմի յուրացում (Ա. Ա. Ուստոմսկի):

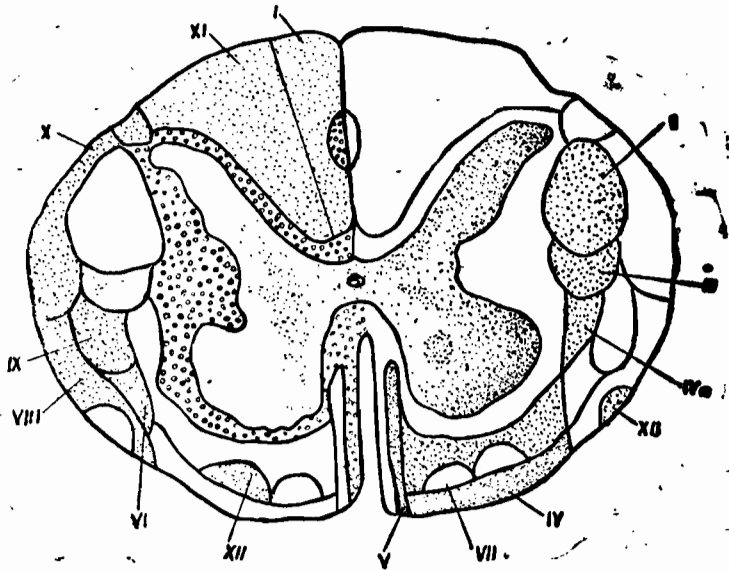
Կենտրոնական ու ծայրամասային նյարդային համակարգի առանձին նյարդաթելային հաղորդման ծավալի համար նշանակություն ունի մղումների այն լավագույն, բայց ոչ առավելագույն ռիթմը, որը կախված է յուրաքանչյուր նյարդամղումից հետո նյարդաթելում վերականգնման պրոցեսի ավարտման արագությունից:

Գրգռիչների լարվածության շափը պայմանավորված է մղումների փոխանցման հաճախականությամբ և ոչ մղումների ամպլիտուդով: Ուրբան մեծ է գրգռիչի լարվածությունը, այնքան հաճախակի մղումներ են ստեղծվում: Այս հանգամանքը պայմանավորված է բուխակների հատկություններով:

Կենտրոնական նյարդային համակարգը զարգանում է արտաքին սարմնաթերթիկից, որի բջիջների աճի ու բազմացման հետևանքով

կազմակերպվում է ողնուղեղային խողովակը: Վերջինս սաղմնային կյանքի երրորդ շաբաթվա վերջին տարբերակվում է ողնուղեղի և գլխուղեղի:

Ծրկար ձգանի տեսք ունեցող ողնուղեղը տեղադրված է ողնաշարի, ողնուղեղային խողովակի մեջ: Վերին մասում այն վերածվում է երկարավուն ուղեղի, իսկ ստորին մասում վերածվում է պոչաթելիկների: Առաջին պարանոցային ողի մակարդակից սկսվող ողնուղեղն ավարտվում է 1—2 գոտկային ողերի սահմանում: Ողնուղեղից սկիզբ են առնում մարմնական և վեգետատիվ նյարդերը: Վերին ու ստորին վերջավորության նյարդերի ելման տեղամասում ողնուղեղն ցնի երկու հաստացում՝ պարանոցային ու գոտկային:

Նկ. 5. Ողնուղեղի ընդայնակաճ կտրվածքը: Հազորդիչ ուղիների սխեմա: Զտից նշված են վերընթաց, աչից՝ վարընթաց ուղիները:

Վարընթաց ուղիներ.

I—նուրբ փունջ, XI—սեպաձև փունջ, X—ետին ողնուղեղաուղեղիկային ուղի, VIII—առաջային ողնուղեղաուղեղիկային ուղի, IX, VI—կողմնային և առաջային ողնուղեղատեսաթմբային ուղիներ, XII—ողնուղեղածածկային ուղիներ:

Վարընթաց ուղիներ.

II, V—կողմնային և առաջային բրգային ուղիներ, III—կարմիր կորիզաողնուղեղային ուղի, IV—անդաստակ-ողնուղեղային ուղի, VII—ձիթապաուղ-ողնուղեղային ուղի:

Շրջանակներով (առանց համարակալման) նշված են այն ուղիները, որոնք կապում են միմյանց ողնուղեղի հատվածները:

Հասուն տարիքում ողնուղեղի միջին երկարությունը 41—45 սմ է, քաշը՝ 36 գ: Այն կազմված է նեղ կամարով իրար միացված երկու զուգաչափ կեսերից: Ընդլայնական կտրվածքի վրա երևում է թիթեռաձև, կենտրոնական գորշ նյութը:

Կենտրոնական գորշ գոյացության մեջ տարբերում են երկու լայն, առաջային եղջյուրներ և համեմատաբար նեղ, ետին եղջյուրներ: Ողնուղեղի կրծքային ու գոտկային հատվածներում տարբերում են նաև կողմնային եղջյուրներ:

Առաջային եղջյուրներում տեղակայված են զուտ շարժողական նյարդաբջիջներ, որոնցից ելնում են առաջային կամ շարժողական նյարդարմատները կազմող արտատար նյարդաթելերը:

Ետին, զգացողական եղջյուրներին նյարդաթելերը հասնում են ողնուղեղային նյարդաբջջային հանգույցներից:

Սպիտակ նյութը կազմված է երկայնակիորեն ձգվող միելինապատ և միելինազուրկ նյարդաթելերից, նյարդագլխայից և արյունատար ժանր անոթներից:

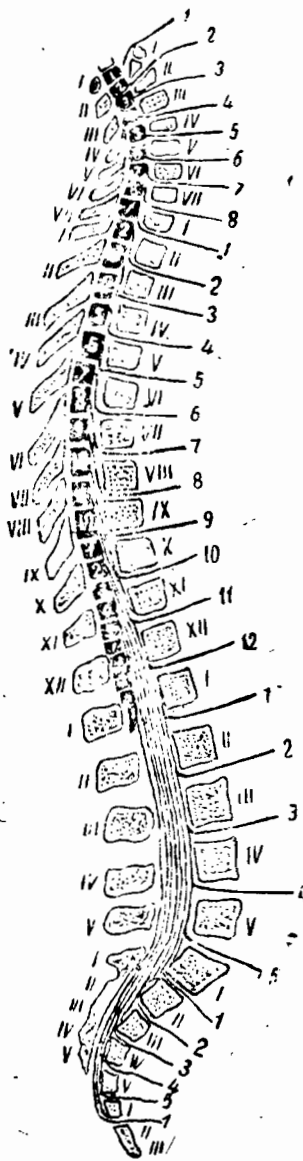
Ողնուղեղի յուրաքանչյուր կեսում սպիտակ նյութը եղջյուրներով բաժանվում է երեք երկար սյուների:

Առաջային ու կողմնային եղջյուրներից ելնում և սպիտակ նյութի միջով անցնում են շարժողական ու վեգետատիվ նյարդարմատները:

Առաջային եղջյուրներում տեղադրված են շարժողական նյարդաբջիջները, կողմնային եղջյուրներում՝ վեգետատիվ նյարդաբջիջները: Ետին եղջյուրներում, բացի զգացողական նյարդաբջիջներից, տեղակայված են միջադիր-հատվածային նյարդաբջիջներ: Ողնուղեղասյունային նյարդաթելերը կամ տեղական, ողնուղեղային, միջհատվածային, հաղորդչական կարճ ուղիներ են, կամ ողնուղեղագլխուղեղային հաղորդչական երկար ուղիներ:

Ողնուղեղագլխուղեղային հաղորդչական հիմնական ուղիներն են. զգացողական՝ Լոլլի նյարդափունջը, և շարժողական՝ գլխուղեղա-ողնուղեղային Բուրգախի սեպափունջը: Տարիքի հետ փոխվում է ողնուղեղի կառուցվածքը, քաշն ու տեղակայումը: Կրծքային ժամանակաշրջանում ողնուղեղի քաշը 9,5 գ է, առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 17,5 գ, դեղահասուության ժամանակաշրջանում՝ 22 գ:

Տարիքի հետ մեծանում է ողնուղեղի և գլխուղեղի հարաբերակցությունը: Այն կրծքային ժամանակաշրջանում հավասար է 1:100-ի, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 1:56-ի, հասուն տարիքում՝ 1:38-ի: Տարիքի հետ փոխվում է ողնուղեղի դիրքը ողնաշարում: Տարիքային զարգացման տարբեր շրջաններում իր երկարությամբ ողնուղեղն աճում է ողնաշարից դանդաղ: Նորածին ու կրծքային երեխայի ողնուղեղն ավարտվում է երրորդ գոտկային ողի սահմանում: Վաղ

Նկ. 6. Ողնուղեղի հատվածների դասավորման սխեման: Ցույց է տրված ողնուղեղի հատվածների դասավորումը համապատասխան ողերի նկատմամբ և ողնուղեղային խողովակից արմատիկների դուրս գալու տեղը:

մանկության ժամանակաշրջանի երեխայի ողնուղեղի ստորին սահմանը գտնվում է զստուկրի ամենավերին կետից 4—5 սմ ցածր, իսկ առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ այդ կետից 6—8 սմ ցածր:

Տարիքային զարգացման ընթացքում ողնուղեղի առանձին բաժինները դարգանում են անհավասարաչափորեն: Ներարգանդային կյանքում առաջին հերթին զարգանում է պարանոցային բաժինը: Ետժննդյան վաղ զարգացման ժամանակաշրջանում ողնուղեղի առաջային եղջյուրների շարժողական նյարդաբջիջները զարգանում են կողմնային եղջյուրների վեգետատիվ նյառբջիջներից ավելի շուտ: Տարածամ են զարգանում առանձին հաղորդական ուղիները և ծայրամասային նյարդարմատները:

Առաջային, արտատար նյարդարմատներն անհատական զարգացման ընթացքում միեկինապատվում են ավելի վաղ, քան ետին, առբեր նյարդարմատները:

Գլխուղեղային և ողնուղեղային նյարդերի միեկինացումը կատարվում է տարածամ և, որպես կանոն, կենտրոնից դեպի ծայրամաս: Հատկանշական է, որ նորածնության ժամանակաշրջանում բոլոր գանգուղեղային նյարդերը միեկինապատված են, իսկ ողնուղեղային նյարդերի մեծ մասը միեկինազուրկ են: Գանգուղեղային նյարդերի միեկինապատումն ավարտվում է 1,5 տարեկանում, իսկ ողնուղեղային նյարդերի միեկինացումն՝ ավելի ուշ ժամկետներին:

Ինչպես գլխուղեղային, այնպես էլ ողնուղեղային նյարդերում համեմատաբար վաղ միեկինապատվում են արտատար նյարդաթելերը, ապա՝ խառը և ավելի ուշ՝ առբեր նյարդաթելերը:

Մինչև 3 ամսականը ողնուղեղային նյարդերի մեծ մասը ծածկվում է միելինով:

Ողնուղեղի հիմնական գործառութայիններն են՝

1) ռեֆլեկտոր,

2) հաղորդչական:

Ռեֆլեկտոր գործառությունը ողնուղեղի, այսպես ասած, սեփական գործողությունն է, իսկ հաղորդչականը՝ օժանդակը, որն ապահովում է կապը գլխուղեղի և ծայրամասային նյարդային համակարգի միջև:

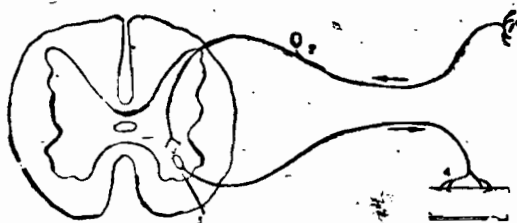
Ողնուղեղի սեփական ռեֆլեկտոր գործունեությունն իրականացվում է հատվածառեֆլեկտոր աղեղներով: Ողնուղեղային ռեֆլեքսի աղեղը կառուցված է ոչ պակաս, քան հինգ նյարդաբջջներից: Մաշկի ռեցեպտոր նյարդաբջջը տեղակայված է ողնուղեղային հանգույցում, միջադիրը՝ ետին եղջյուրում, շարժողական ալֆա-նյարդաբջջը՝ առաջային եղջյուրում, իսկ գամմա-նյարդաբջջը՝ կողմնային եղջյուրում:

Հատվածառեֆլեկտոր աղեղն ունի երկու առբեր (1-ին և 4-րդ), երկու արտատար (3-րդ և 5-րդ) և մեկ միջադիր նյարդաբջջ: 3-րդ նյարդաբջջն իրականացնում է մկանի ռեֆլեկտոր կծկումը, իսկ 5-րդը կարգավորում է նյութափոխանակությունը մկանում:

Ողնուղեղի ինքնուրույն հատվածային շարժողական ռեֆլեքսների օրինակ են արմնկային և ծնկային ռեֆլեքսները: Առաջինն իրականացվում է ողնուղեղի 5—6-րդ պարանոցային հատվածներով, իսկ երկրորդը՝ 2—4-րդ գոտկային հատվածներով:

Ողնուղեղի մասնակցությամբ իրականացվում է շարժողական ու վեգետատիվ ռեֆլեքսների համադասեցումը:

Հաղորդչական գործունեության մեջ ողնուղեղը վերել ու վայրէջ երկար նյարդուղիներով զգացողական բնույթի մղումներ է ուղարկում գլխուղեղի տարբեր բաժիններին, իր հերթին, ստանալով շարժողական բնույթի նյարդամղումներ: Հաղորդչական կարճ ուղիներով ողն-

Նկ. 7. Ողնուղեղային ռեֆլեքսի երկենյուրեային ռեֆլեկտոր աղեղի սխեմա.

1—կենտրոնաձիգ (զգայական) նյարդի վերջավորություններ, 2—կենտրոնաձիգ նյարդ և ողնուղեղային հանգույց, 3—կենտրոնախույս (շարժողական) նյարդ, 4—կենտրոնախույս նյարդի վերջավորությունները մկանում:

ուղեղի մի հատվածը կապվում է հաշորդ ու նախորդ՝ վերադիր ու ցածրադիր հատվածների հետ:

Տարիքի հետ փոխվում է գլխուղեղի քիմիական կազմը, ընդհանուր կառուցվածքն ու գործառույթյունը: Կառուցվածքի մեջ հատկանշական է նյարդաբջջային ու արտաբջջային հարաբերակցության տարիքային փոփոխությունը:

Կենտրոնական և ծայրամասային նյարդային համակարգի տարիքային կազմաբանաֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները

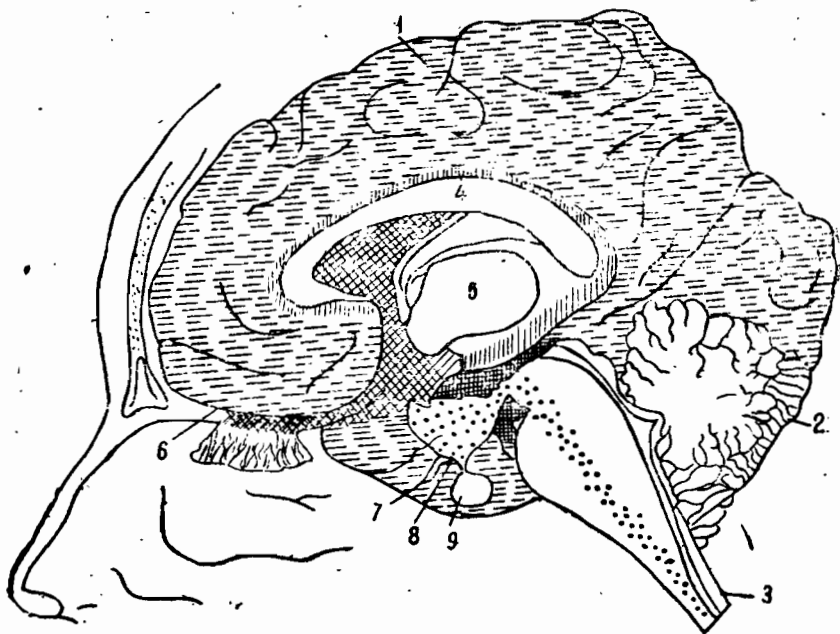
Գլխուղեղը կազմված է երկու կիսագնդերից՝ աջ և ձախ: Հասուն մարդու մեծ կիսագնդերի քաշը կազմում է ամբողջական գլխուղեղի 80% -ը: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերը միացած են միմյանց բրթամարմնով, կազմված են մի կիսագնդից դեպի մյուսը ձգվող և նրանց մեջ ճառագայթաձև տարածված երկար նյարդաթելերից: Բրթամարմնի տակ տեղադրված կամարն իր առաջային ու ետին զույգ ոտիկներով հենված է ենթակեղևում տեղավորված պտկամարմիններին և ամոնիան եղջյուրին:

Սպիտակագույն կիսագնդի ներսում տեղադրված են մոտակա ենթակեղևային կենտրոնները՝ զուլավոր մարմինը, պոչավոր ու ոսպածև կորիզներով: Ոսպածև կորիզի արտաքին մասը հայտնի է որպես կճեպ, իսկ ներքին մասը՝ դժգույն գունդ: Բոլոր մոտակա ենթակեղևային կորիզները գլխուղեղի խորքում տեղակայված միջանկյալ և ենթաթմբային շրջանների հետ դասակարգվում են արտաբրդային համակարգում: Վերջինս բրգային՝ կեղևաողնուղեղային համակարգի հետ մեկտեղ մասնակցում է բնածին բարդ շարժողական գործառույթյանը: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի խորքում տեղադրված է նաև մի այլ խորքային «հեռավոր» ենթակեղևային գոյացություն՝ ծովածին: Վերջինս միջանկյալ ուղեղի, ենթաթմբի, կամարի, նշաձև կորիզային համալիրի և եզրային կեղևային բլթի հետ դասակարգվում է գլխուղեղի եզրային համակարգում, որը կառուցվածքայնորեն ու գործառույթային սերտորեն կապված է երկարավուն, միջին ու միջանկյալ ուղեղի ցանցանման գոյացության հետ:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի ներսում տեղավորված են նաև ուղեղային փորոքները՝ չորրորդը և կողմնայինը: Գլխուղեղի յուրաքանչյուր կիսագունդ ունի երեք մակերես՝ ներսային, մեջքակողմնային ու ստորին: Ամեն կիսագնդում տարբերում են չորս մեծ բլթ, առաջային՝ ճակատային, ետին՝ ծոծրակային, միջին՝ գագաթային և ստորին՝ քունքային, որոնք բաժանում են հիմնական երեք ակտսները՝ կենտրոնական (ոտլանդյան), գագաթային և ծոծրակային:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևային գորշ նյութը կազմված է նյարդաբջջիչներից, հենքային (նյարդագլխայի) բջջիչներից և նյարդաթելերից: Նյարդաբջջիչների ընդհանուր քանակությունը գլխուղեղային կիսագնդերում հասնում է 13—16 մլրդ-ի: Հենքաբջջիչների քանակությունը—10—12 անգամ ավելի է:

Հասուն մարդու կիսագնդերի ամբողջ մակերեսը ծածկող գորշ գույնի կեղևի շերտի հաստությունը կազմում է 2,5—3 մմ, ընդ որում, առաջային կենտրոնական գալարի շրջանում կեղևի հաստությունը հասնում է 3,5—4 մմ-ի:

Այ. 8. Նոր, ճեղքայն, հին և միջանկյալ կեղևի հարաբերակցությունը մարդու գլխուղեղում.

1—մեծ կիսագնդեր, 2—ուղեղիկ, 3—երկարավուն ուղեղ, 4—բրտամարմին, 5—տեսաթմբեր, 6—հոտառական կոճեղ, 7—տեսողական նյարդ, 8—ենթատեսաթմբային շրջան, 9—ստորին մակուղեղ: Հորիզոնական գծիկ՝ նոր կեղև, թեթ խայածև՝ հնագույն կեղև, ուղղածիգ՝ հին կեղև, ուղիղ խայածև՝ միջանկյալ կեղև, կետագիծ՝ վեգետատիվ գոյացություններ:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերում տարբերում են պատմականորեն հնագույն, հին ու նոր կեղևները: Հնագույն կեղևը կազմված է ամուսյան եղջյուրից և ատամնափակեղից: Հին կեղևի կազմում են հոտառական թմբիկը, առաջային ծակոտկեն նյութը՝ տեսանյարդերի խալ-

վածքի ու սիլվիան ակոսի միջև ընկած տարածությունը, ենթաբրտամարմնային, կիսալուսնաձև գալարը, շուրջնշաձև կորիզային տարածությունը և կողմնային հոտառական գալարը: Կեղևի մնացած մեծ մասը նոր կեղևն է, որը մարդու մոտ հասնում է զարգացման ամենաբարձր աստիճանին: Նոր կեղևն արագ զարգանում է և օտոգենեզում նրա մակերեսը հասուն տարիքում կազմում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի ամբողջ մակերեսի 95%-ը: Նոր կեղևում տարբերում են 6 հիմնական շերտեր՝ 1) մոլեկուլյար, 2) հատիկավոր արտաքին, 3) բրգաձև նյարդաբջջային, 4) հատիկավոր ներքին, 5) խոշոր բրգաձև նյարդաբջջային և 6) բազմաձև նյարդաբջջային:

Նոր կեղևի տակ գտնվող սպիտակ նյութով ամրացնում են վայրէջ, վերել, շարժազգացողական, ուրվագծային և կարճ միջկիսագնդային ուղիները:

Հասուն մարդու և երեխաների հոգեկան գործունեությունը փոխադարձաբար ու սերտորեն կապված է բարձրագույն նյարդային գործունեության հետ, ունի ռեֆլեկտոր բնույթ և հանդիսանում է գլխուղեղի կեղևի և ենթակեղևային գոյացությունների բարդ գործունեության արդյունք:

Գլխուղեղի գործառույթյան մեջ հատկանշական է նրա ամբողջական գործունեությունը (Մ. Ֆլուրանս, Յ. Լեշի) և գործառույթյան որոշակի տեղակայումը գլխուղեղի առանձին բաժիններում (Լ. Օրբելի):

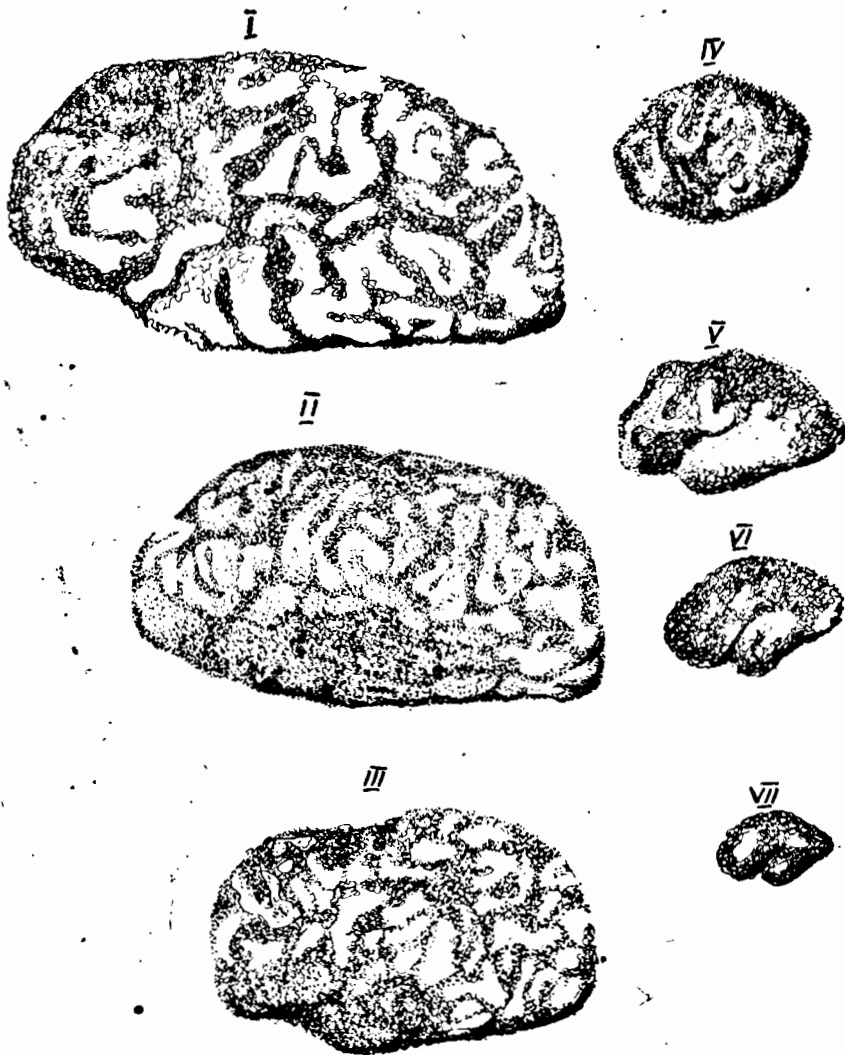
Հասուն տարիքի մարդու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը բաժանված է առանձին գոտիների ու կենտրոնների՝ շարժողական, մաշկամկանային, մկանային զգացողության, տեսողական, լսողական, հոտառական, համի, խոսքի և այլն: Նշված կենտրոններից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում է կեղևային դաշտերի:

Կեղևագին գոտիներից յուրաքանչյուրը կատարում է որոշակի գործառույթուն, իսկ մի որոշակի գոտու կազմի մեջ մտնող դաշտերը մասնագիտացված կերպով մասնակցում են որոշակի գործառույթյան առանձին տարրերի իրականացմանը:

Ուղեղի հաղորդչական ուղիների շնորհիվ մարդու բարձրագույն և ցածրագույն նյարդային գործունեության առանձին օղակների իրականացման մեջ մասնակցում է մեծ կիսագնդերի կեղևն ամբողջությամբ, կեղևային գոտիները, որոշակի ենթակեղևային գոյացություններ՝ ուղեղաբնի կորիզները և ողնուղեղի հատվածները:

Կեղևի առաջային կենտրոնական գոտում, ռոլանդյան ակոսի առաջային մասում, տեղակայված են շարժողական կենտրոնները:

Առաջային շարժողական գոտու վերին գագաթային մասում տեղակայված են ոտքի շարժումն իրականացնող նյարդաբջջային խմբե-

Նկ. 9. Մարզու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի զարգացումը տարիքային տարբեր փուլերում.

I—5 ասուն տարիք, II—4 տարեկան, III—նորածին, IV—33 շաբաթական, V—25 շաբաթական, VI—21 ամսական, VII—12 շաբաթական:

րը, միջին մասում՝ իրանի ու ձեռքերի, ստորին մասում՝ գլխի, դեմքի ու լեզվի շարժողական ուրվագծերը:

Շարժողական գոտու 4-րդ դաշտի բրգաձև նյարդաբջջիչների կենտ-

քոնախույս նյարդաթելերը կազմում են բրգային՝ կեղևաղնուղեղային շարժողական ուղին: Վերջինիս նյարդաթելերը հասնում են ողնուղեղի առաջային եղջյուրների շարժողական նյարդաբջիջներին: Գլխուղեղի կեղևի շարժողական գոտին ենթակեղևային մի շարք կենտրոնների հետ համատեղ իրականացնում է կմախքային մկանունքի համադասեցված շարժումները: Առաջային կենտրոնական գալարը հաղորդչական նյարդաթելերի միջոցով կապված է ուլանդյան ակոսի երկայնքով տեղադրված ետին կենտրոնական գալարի հետ, որը կարգավորում է մարմնի զգացողությունը:

Ծտին կենտրոնական գալարում ավարտվում են մաշկամկանային զգացողության առբեր նյարդաթելերը, ընդ որում, կեղևային ընկալող նյարդաբջջային խմբավորումների տեղադրումը նույնն է, ինչ շարժողական գոտունը: Այստեղ մեծ մակերես են զբաղեցնում ձեռքի թաթի, դեմքի, լեզվի ու կոկորդի ընդունիչների մղիչահասքն ընկալող կեղևային զգացող նյարդաբջիջները:

Ճակատային կեղևագոտու նախաշարժողական ենթագոտին իր դաշտերով կարգավորում է կմախքային մկանունքի լարումը և մարմնի համադասեցված այն շարժումները, որոնք մարդուն կողմնորոշում են տարածության մեջ: Այս ենթագոտին կենտրոնաձիգ մղումներ է ստանում ներքին օրգաններից և վեգետատիվ կենտրոնախույս մղումներ է ուղարկում դեպի ներքին օրգանները:

Մոծրակային շրջանում տեղադրված տեսողական գոտին տեսողական ծայրամասային ընկալող սարքի՝ աչքի ցանցենու ճշգրիտ պրոյեկցիան գրավում է գլխուղեղի ամբողջ մակերեսի 12%-ը: Տեսողական գոտում ուրվագծվում են ցանցենուց, ակնամկաններից ելնող և ենթակեղևով անցնող նյարդերը:

Վերքունքային և միջքունքային մասում տեղադրված լսողական կեղևային գոտում ուրվագծվում է ներքին ականջի կորտյան օրգանը: Այնուհետև լսողական ուղու նյարդաթելերը կորտյան օրգանից անցնում են քառաբլուրի ետին զույգը, իսկ այնտեղից լսողական կեղևային գոտի:

Բացի նշված անուղղակի լսողական ուղուց, գոյություն ունի և ուղղակի ուղի, որով լսողական նյարդերի կենտրոնը կապվում է ուղեղիկի և լսողական կեղևային գոտու հետ: Ընդ որում, ուղեղիկային ուղիների մեծ մասը գոյանում է հավասարակշռային նյարդով, իսկ փոքր մասը՝ խեցանյարդով, որոնք միասին կազմում են լսողական նյարդի ընդհանուր ցողունը: Հատկանշական է, որ հավասարակշռային ծայրամասային ընկալող սարքն ուրվագծվում է նույն՝ կեղևային լսողական գոտում:

Հոտառական գոտին տեղադրված է հին կեղևում, սիլվիան ակոսի և տեսանյարդերի խաչվածքի միջև ու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ետին կենտրոնական գալարի ստորին մասի հետ իրականացնում է նաև հոտառության և համի զգացողությունը:

Առաջային կենտրոնական ստորին ու վերին քունքային գալարներում տեղադրված խոսքի կենտրոնը ստորաբաժանվում է խոսքի շարժողական և զգացողական կենտրոնների:

Խոսքի շարժողական կենտրոնը կարգավորում է խոսքի արտաբերմանը մասնակցող ձայնային մկանունքի գործունեությունը, քերականական ճիշտ զուգորդումների կառուցումը և դիմախաղը:

Խոսքի զգացողական կենտրոնը կարգավորում է լսած խոսքի ընկալումը:

Շարժողական ու զգացողական խոսքի կեղևային կենտրոնները ենթաթմբի, ցանցանման գոյացության, ծովածիու, կամարի հետ մասնակցում են մարդու հուզական-վեգետատիվ պրոցեսներին:

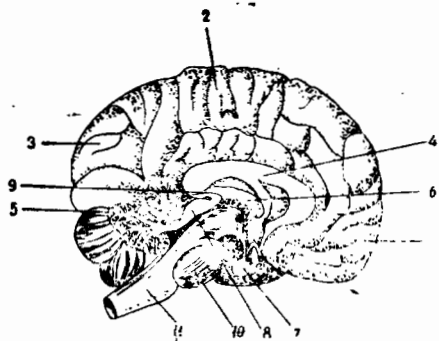
Այս պրոցեսների տարիքային

զարգացումը պայմանավորված է առաջին հերթին գլխուղեղի նյարդաբջիջների օնտոգենետիկ զարգացմամբ:

Տարիքի հետ փոխվում է նյարդաբջջի գործառական շարժունակությունը, որը որոշվում է առավելագույն մղումների թվով միավոր ժամանակամիջոցում:

Նյարդային կենտրոնից նյարդաթելերով դեպի ծայրամաս ուղարկվող մղումներն իրենցից ներկայացնում են էլեկտրական վիճակի շեղում, որն ուղեկցվում է նյութափոխանակային մի շարք փոփոխություններով:

Նյարդաբջջի ներսում և դրսային մասում կենսաէլեկտրական պոտենցիալները սովորաբար տարբեր են: Սրածայր ալիքի տեսքով արտահայտվող նյարդաբջջի թաղանթային պոտենցիալը հանգստի վի-

Նկ. 10. Գլխուղեղի միջային մակերեսը.

1—մեծ ուղեղի ճակատային բիլթ, 2—զագաթային բիլթ, 3—ծոծրակային բիլթ, 4—բրտամարմին, 5—ուղեղիկ, 6—միջանկյալ ուղեղ (տեսաթումբ), 7—ստորին մակուղեղ, 8—միջին ուղեղ (քառաբլուր), 9—վերին մակուղեղ (էպիֆիզ), 10—վարդլյաճ կամուրջ, 11—երկարավուն ուղեղ:

ճակում կազմում է 50—80 մլվ, իսկ դրդման ընթացքում, այսպես կոչված, ապարեկեռացման պրոցեսում, հասնում է 110—120 մլվ:

Ապարեկեռացումը պայմանավորում է անդրդելիություն ժամանակաշրջանը. դրդումը նվազելու ընթացքում տեղի է ունենում ելման վիճակի վերականգնում՝ վերաբեկեռացում:

Ստեղծված կենսապոտենցիալը, որպես կանոն, երկար չի մնում նյարդային հյուսվածքի մի տեղամասում, այլ տարածվում է հարևան տեղամասերի վրա: Նյարդային համակարգի որոշ տեղամասերում, սակայն, պոտենցիալը չի տարածվում. օրինակ, ցանցաթաղանթի հիմնական զգացող նյարդային գոյացություններում՝ ցուպիկներում և գավաթիկներում ստեղծված կենսապոտենցիալը չի տարածվում: Այստեղ գոյություն ունի միայն տեղական պոտենցիալը, որը ստեղծվում է բուժականներում: Տեղական կենսապոտենցիալներ են դրդիչ ետբուժակային պոտենցիալը և ծայրային թիթեղիկի պոտենցիալը: Նման, տեղական պոտենցիալները ստեղծվում են բուժակային միջնորդանյութի ազդեցության տակ:

Մարդու աճի ու զարգացման հետ տեղական կենսապոտենցիալներն աստիճանաբար մեծանում են: Տարիքի հետ մեծանում են և գործողության պոտենցիալները:

Գործողության պոտենցիալը պայմանավորված է, այսպես կոչված, տարածվող դրդմամբ և առաջանում է դրդում առաջ բերող գրգռման ուժից անկախ: Այն մշտական է, կայուն: Նյարդային և մկանային հյուսվածքներում տարածվող դրդումն ուղեկցվում է որոշակի փոփոխություններով: Առավելագույն դրդման ընթացքում տրվող կրկնակի գրգռումը մնում է անարդյունք: Նյարդի կամ մկանի այդպիսի անդրդելի վիճակն անվանվում է բացարձակ անդրդելիություն: Այս ժամանակաշրջանի տևողությունը համընկնում է գործողության պոտենցիալի հետ, կաղմելով շարժողական նյարդաբջջում՝ 2,5—4 մ/վրկ, ամենահաստ նյարդաթելերում՝ 0,41—0,44 մ/վրկ, կմախքային մկանաթելերում՝ 3,7—5 մ/վրկ:

Գրդման պրոցեսում բացարձակ անդրդելիությունը 3—4 անգամ փոխվում է հարաբերական անդրդելիությամբ, որի ընթացքում գրգռումը տալիս է համեմատաբար թույլ արդյունք:

Սովորական պայմաններում գրգռման հաճախացման հետ որոշակի սահմանում մեծանում է ստեղծվող մղումների ուժը: Գրգռման մեծ հաճախականությունը հանգեցնում է դրդման ուժի ձևափոխման:

Այն ամենամեծ հաճախականությունը, որից դրդվում է նյարդային հյուսվածքը մինչև ուժի ձևափոխման հասնելը, բնորոշում է հյուսվածքի գործառական շարժունակությունը: Հասուն մարդու նյարդային հյուսվածքի գործառական շարժունակությունն ավելի մեծ է,

քան երեխայի հյուսվածքինը: Հասուն տարիքում նյարդաթելերը կարող են անցկացնել մեկ վայրկյանում մինչև 500—600 մղում, իսկ դեռահասության տարիներին՝ 300—400 մղում:

Գործողության պոտենցիալների զարգացման մեջ էական նշանակություն ունի ժամանակի գործոնը: Ք. Դյու-Բուա-Ռայմոնի կողմից սահմանված «գրգռման օրենքի» համաձայն էլեկտրական հոսանքի գրգռող ազդեցությունը նյարդային հյուսվածքի վրա պայմանավորված է ժամանակի ընթացքում առաջացող հոսանքի արագության փոփոխություններով: Էլեկտրագրգռման տևողության աստիճանական պակասեցման ընթացքում գրգռման շեմքային լարվածությունը հետզհետե բարձրանում է: Գրգռի ազդեցության այն նվազագույն ժամանակամիջոցը, որին համապատասխանում է կրկնակի շեմքային (ռեոբազային) գրգռման լարվածությունը, անվանվում է նյարդի (կամ մկանի) ջրոնակսիա:

Գրգռման առավելագույն հաճախականությունը, որի ընթացքում տևականորեն վերարտադրվում է գրգռման համաժամանակ ղրրգման ռիթմը, կոչվում է լավագույն ռիթմ:

Գրգռման ուժի և հաճախականության մեծացման պրոցեսում գործողության պոտենցիալների ռիթմը սովորաբար նվազում է. ստացվում է վատ արդյունք կամ ըստ Ն. Ծ. Վվեդինսկու, գրգռման ուժի և հաճախականության պեսիմումը:

Նման արդյունքը դիտվում է այն դեպքում, երբ յուրաքանչյուր առանձին գրգիռ հանդիպում է նյարդաբջի, նյարդաթելի կամ մկանաթելի, կամ օրգանի արտահայտված անդրդեղիթությանը: Բարձրաստիճան գործառական շարժունակության ֆոնի վրա պեսիմումը ուշ է առաջ գալիս:

Երեխաների նյարդային ու մկանային հյուսվածքի լաբիլականությունը հասուն տարիքի մարդու հետ համեմատած շատ պակաս է: Տարիքի հետ այն աստիճանաբար մեծանում է:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում վայրկյանում 100 մղում հաճախականության գրգռումը հանգեցնում է պրկանքի (տետանուսի), 120—140 մղում/վրկ հաճախականության պայմաններում պրկումային կծկումների ընդհանուր մակարդակը բարձրանում է, 150—160 մղում/վրկ հաճախականության գրգռումը հասնում է մասնակի պեսիմումի, իսկ 200—220 մղում/վրկ հաճախականության պայմաններում ստեղծվում է լրիվ պեսիմում:

Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում տարբերությունը մասնակի ու լրիվ պեսիմումի միջև համեմատաբար մեծ է, քան մյուս տարիքային շրջաններում: 7—12 տարեկանում գոյություն ունի տարբեր տրամագծի նյարդաթելերի տարբեր աստիճանի ղրդեղիթություն: Մաս-

նակի պեսիմումի շեմքը երկրորդ մանկութեան ժամանակաշրջանում կազմում է 150 մղում/վրկ, իսկ պեսիմումինը՝ 613 մղում/վրկ, դեռահասութեան ժամանակաշրջանում համապատասխանաբար՝ 356 և 718 մղում/վրկ, իսկ հասունութեան տարիքում՝ 600 և 700 մղում/վրկ:

Նյարդային համակարգի դործառական ամբողջական հիմքը կազմում է բուժակային դրդումն ու արգելակումը:

Նյարդաբջշում և նյարդային հյուսվածքում դրդման պրոցեսը կարող է արգելակվել: Այդ սովորաբար տեղի է ունենում գրգռող ուժի շափազանց մեծացման դեպքում, երբ գրգռումը կատարվում է հյուսվածքի լաբիլականությունը գերազանցող ուժով:

Գրդման պրոցեսի արգելակումը հարակից է պարաբիոզին և անցնում է իր զարգացման ընթացքում հավասարման, հակասական և գերհակասական փուլերը:

Գրգռման նույնիսկ ոչ մեծ հաճախականության պայմաններում հյուսվածքն ու օրգանը միշտ չէ, որ միանգամից պատասխանում են դրդման կանոնավոր ուժով: Սկզբում հակազդումը լինում է համեմատաբար թույլ և մեծանում է աստիճանաբար: Այլ խոսքով, հյուսվածքն ու օրգանը աստիճանաբար են անցնում գրգռման համաժամ ուժին: Ռիթմիկ գրգռման պրոցեսում բարձրանում է օրգանի գործառական շարժունակության մակարդակը, կարճանում է դրդման ալիքի միջադադարը: Բանվորական ուժի, մակարդակի նոր բարձրացումից որոշ ժամանակ անց ուժը յուրացվում է:

Ռիթմի յուրացումը իրենից ներկայացնում է համընդհանուր կենսաբանական մի երևույթ և ընկած է օրգանիզմի առանձին օրգանների ու համակարգերի կենտրոնական ուղեղային կարգավորման հիմքում:

Ամեն մի օրգանի գործառական վիճակը փոփոխական և շարժուն է, ինչպես փոփոխական ու շարժուն են նյութափոխանակության պրոցեսները:

Նյարդահյուսվածքի գրգռման արդյունքը կախված է գրգռիչ ուժից և հյուսվածքի փոփոխվող գործառական վիճակից, որը կախված է դրդման նախազդող ալիքներից և այն ենթաշեմքային ազդակներից, որոնք չնայած առաջ չեն բերում դրդման ալիքներ, բայց որոշակի փոփոխություն են առաջացնում օրգանիզմում: Նման փոփոխությունները նյարդային համակարգում ընկած են հոգնածության և գերհոգնածության հիմքում:

Կենտրոնական նյարդային համակարգի նյարդաբջիջներով նյարդամղումների միակողմանի փոխանցումը պայմանավորված է բուժակային փոխանցման բնույթով: Նյարդաթելերում, նախաբուժակային թաղանթից վեր, կուտակվում են միջնորդանյութի բշտիկներ: Երբ նախաբուժակային թաղանթի կենսահոսանքները հասնում են որո-

շակի ուժի, այդ բշտիկների մի մասը պատուվում է և միջնորդանյութը նախարութեակային ծակոտկենն թաղանթով անցնում է բութակաճեղքի մեջ: Միջնորդանյութի շնորհիվ նախարութեակային թաղանթի կենսա-հոսանքները հասնում են որոշակի ուժի:

Մասնավորապես, ացետիլխոլին միջնորդանյութից թաղանթում առաջ է գալիս դրդում և բարձրավոլտ պոտենցիալ, որը տարածվում է նյարդաբջից աշխատող օրգանին՝ մկանին, գեղձին:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգը և նրա գործառնությունը

Վեգետատիվ նյարդային համակարգը նյարդային համակարգի այն բաժինն է, որը կարգավորում է նյութափոխանակությունը, արյան շրջանառությունը, շնչառությունը, մարսողությունը, արտաթորումը, ջերմակարգավորումը և այլն:

Ֆիզիոլոգիական տվյալների հիման վրա վեգետատիվ նյարդային համակարգը բաժանվում է սիմպաթիկ ու պարասիմպաթիկ համակարգերի, որոնք ունեն իրենց կենտրոնական և ծայրամասային բաժինները:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգը նյարդավորում է բոլոր ներքին օրգանները, կմախքային մկանունքը և կենտրոնական նյարդային համակարգի բարձրագույն բաժինը:

Ի տարբերություն մարմնական (սոմատիկ) նյարդերի, վեգետատիվ նյարդերի հատվածավոր բաշխում ծայրամասում գոյություն չունի: Վեգետատիվ նյարդային համակարգը տարբերվում է մարմնական նյարդային համակարգից որոշակի ցուցանիշներով՝ 1) վեգետատիվ նյարդաբջիցների համեմատաբար պարզ կառուցվածքով, 2) նրանց վերաբերմունքով ներքին օրգանների հարթ մկանունքի նկատմամբ, 3) վեգետատիվ նյարդաթելերի համեմատաբար փոքր տրամաչափով, 4) այդ թելերով նյարդային մղման հաղորդման փոքր արագությունը, 5) արտատար նյարդաթելերի միելինային թաղանթի բացակայությամբ, 6) վեգետատիվ նյարդային համակարգի կենտրոնական ու ծայրամասային բաժինների միջև եղած կապի օջախայնությամբ:

Սիմպաթիկական նյարդային համակարգի կենտրոնական բաժինը կազմված է առաջային և ետին ենթաթմբային շրջանի յուրահատուկ նյարդաբջիցներից և ողնուղեղի կողմնային եղջյուրների մանր աստղաձև նյարդաբջիցներից: Ողնուղեղային սիմպաթիկ կենտրոնը ձգվում է պարանոցի 8-րդ ողի հատվածից մինչև 3-րդ ողի հատվածը: Այս համակարգի կրծքագոտկային հատվածից ելնող ելուստները ողնուղեղային 8-րդ պարանոցային և 3-րդ գոտկային նյարդերի կազմում ուղղվում են սպիտակ շաղկապող ճյուղերով դեպի սահմանային սիմպաթիկական սյան հանգույցները, որոնցում տեղադրված են՝ կենտրոնախույս սիմ-

պաթիկական ուղու երկրորդ նյարդաբջիջները: Սիմպաթիկական հանգույցների բջիջներում ավարտվող նյարդաթելերը կոչվում են նախահանգուցային, հանգուցից ելնող նյարդաթելերը՝ ետհանգուցային: Վերջիններս գնում են դեպի ներքին օրգանները՝ ընդերային կամ խառը ողնուղեղային նյարդերի կազմում:

Պարասիմպաթիկական վեգետատիվ կենտրոնների կորիզային գոյացությունները տեղակայված են առաջային և ետին ենթաթմբում, գլխուղեղի ցողունում՝ միջին, ռոմբաձև ուղեղում, իսկ ողնուղեղում՝ սրբանային մասում: Միջանկյալ-ուղեղային, ցողունային և սրբանային պարասիմպաթիկ կենտրոններից ելնում են ծայրամասային պարասիմպաթիկական նյարդերը՝ բազմաբևեռային նյարդաբջիջների ելուստները: Պարասիմպաթիկական նյարդաթելերն ընդհատվում են օրգանի ներսում կամ նրա մոտ գտնվող հանգույցներում:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգի հանգույցներում տեղակայված են՝ 1) կարճ, ծառանման ճյուղավորումներով, 2) հանգուցի սահմաններից դուրս եկող, երկար, քիչ ճյուղավորվող, 3) հանգուցի սահմաններում ծառաձև ճյուղավորվող և այլ հանգույցներին հասնող առանցքաելուստներով նյարդաբջիջներ:

Առաջին տիպի վեգետատիվ նյարդաբջիջներն ունեն շարժողական գործառույթուն: Երկրորդ տեսակի նյարդաբջիջների միջոցով իրականացվում են տեղական ծայրամասային ռեֆլեքսները, իսկ երրորդ տիպի բջիջները մասնակցում են նյարդազուգորդաթման գործառույթուններին:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգի հանգույցները համապատասխան ընդունիչներից ստանում են արտատար մղումներ և մասնակցում տեղական ռեֆլեքսների իրականացմանը:

Միջանկյալ և երկարավուն ուղեղում տեղակայված վեգետատիվ կենտրոնները՝ վերակառուցման «երկրորդ հարկը», վեգետատիվ կեղեվային կենտրոնների «բարձր հարկի» հետ ծառայում են վեգետատիվ գործառույթունների բարձրագույն կարգավորման համար:

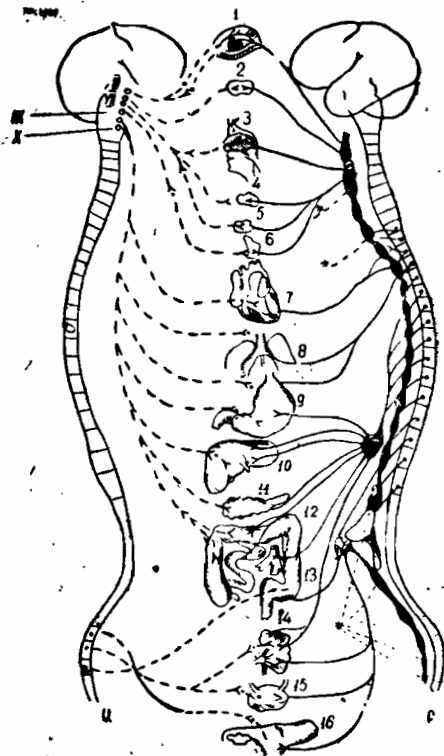
Վեգետատիվ նյարդային համակարգի գործունեության մեջ նկատվում են բնորոշող ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ: Վեգետատիվ ցածրագույն հարկերի՝ ծայրամասային հանգույցների մակարդակում իրականացվում է վեգետատիվ պրոցեսների համեմատաբար կոպիտ կարգավորում, իսկ յուրաքանչյուր հաջորդ «հարկում»՝ վեգետատիվ գործառույթունների համեմատաբար բարդ ու նուրբ կարգավորում:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգի յուրահատուկ կառուցվածքը սպայմանավորում է նրա, որպես գործառական համակարգի, բարձրաստիճան կայունությունը: Վեգետատիվ կարգավորումը պահպանվում է առանձին «հարկերի» ու կենտրոնական նյարդային համակարգի միջև կապի վերացումից հետո:

Վեգետատիվ նյարդաթելերը մարբերվում են մարմնական շարժողական նյարդաթելերից համեմատաբար ցածր դրդելիությամբ, զբոզրուման մեծ գաղտնի ժամանակաշրջանով, համեմատաբար տևական անդրդելիությամբ և դրդման հաղորդման փոքր արագությամբ:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգում, ինչպես և մարմնականում, դրդման միջնյարդաբջջային փոխանցումը և դրդման փոխանցումը նյարդավերջավորություններից օրգաններին իրականացվում է ակտիվ միջնորդանյութերով՝ ացետիլխոլինով և սիմպաթինով (ադրենալինի ու նորադրենալինի խառնուրդով), որոնք արտադրվում են վեգետատիվ նյարդաթելերի վերջույթներում և նյարդաբջջային մարմիններում:

Սիմպաթիկական ու պարասիմպաթիկական նյարդային համակարգի բոլոր նախահանգուցային նյարդաթելերը դրդվում են ացետիլխոլինից, բացի այդ, սիմպաթիկական նյարդային համակարգի ետհանգուցային թելերը դրդվում են սիմպաթինից: Հատկանշական է, որ ացետիլխոլինը և սիմպաթինը նյարդավորող օրգանում՝ կախված դրդայից, առաջ ինքերում կամ դրդում, կամ արգելակում: Նորադրենալինը գոյանում է սիմպաթիկական նյարդաբջջիչների մարմիններում և նախահանգուցային արգելակող ու ետհանգուցային սիմպաթիկական նյարդաթելերի բուժակներում (բոլոր օրգաններում, բացի քրտնագեղձերից): Ացետիլխոլինը գոյանում է սիմպաթիկական

Նկ. 11. Վեգետատիվ նյարդային համակարգի սխեմա.

Ա—պարասիմպաթիկ, Բ—սիմպաթիկ.

- 1—աչք, 2—արցունքագեղձ, 3—փեթին շնչառական ուղիներ, 4—ենթաձնոտային գեղձ, 5—ենթալեզվային գեղձ, 6—հարականջային գեղձ, 7—սիրտ, 8—շնչափող, 9—կրծքակրակափող, ստամոքս, 10—լյարդ, 11—ենթաստամոքսային գեղձ, 12—բարակ աղիք, 13—հաստ աղիք, 14—երիկամ, 15—միզափամփուշտ, 16—արգանդ:

նախահանգուցային դրող նյարդաթելերի բուժականերում, քրտնագեղձերի սիմպաթիկական թելերի ետհանգուցային վերջավորություններում, ինչպես նաև պարասիմպաթիկական ետհանգուցային նյարդաթելիկների վերջույթներում: Միևնույն միջնորդանյութերը, օրինակ, ացետիլխոլինը փոխանցում է դրումը և՛ վեգետատիվ, և՛ կենտրոնական նյարդային համակարգում: Վեգետատիվ նյարդաթելերի այն վերջավորությունները, որոնցում արտադրվում են ադրենալին ու նորադրենալին, անվանվում է ադրենէրգիական, իսկ այն վերջավորությունները, որոնցում ստեղծվում է ացետիլխոլին՝ խոլինէրգիական: Ադրենէրգիական ու խոլինէրգիական վերջավորություններով հարուստ է ինչպես ծայրամասային նյարդային համակարգը, այնպես էլ վեգետատիվ գլխավոր կենտրոնը՝ գլխուղեղի ենթաթմբային շրջանը:

Մարմնի բոլոր օրգանների նյարդավորման մեջ գոյություն ունի կրկնակի վեգետատիվ նյարդավորում, որի ֆոնի վրա սիմպաթիկական և պարասիմպաթիկական ազդեցությունն օրգանի գործունեության վրա արտահայտվում է հակակամ համագործակցական արդյունքով: Որոշ օրգաններ ապահովված են միայն որոշակի տիպի վեգետատիվ նյարդավորումով: Օրինակ, զգայարանները, կենտրոնական ու ծայրամասային նյարդային համակարգը, միջաձիգ-գոլավոր մկանունքը, քրտնագեղձերը, բիբը լայնացնող թարթիչաթաղանթային հարթ մկանունքը, արյունատար անոթները, միզածորանները, փայծաղը, մակերիկամները, ստորին մակուղեղ մկանունքը նյարդավորվում է միայն սիմպաթիկական նյարդերով: Աչքի թարթիչային մկանները և բիբը նեղացնող մկաններն ունեն միայն պարասիմպաթիկական նյարդավորում: Աղիքի միջին մասը զուրկ է պարասիմպաթիկական նյարդերից: Սեռական օրգաններից սիմպաթիկական նյարդավորում ունի արգանդը, իսկ միայն պարասիմպաթիկական՝ հեշտոցը:

Վեգետատիվ նյարդային համակարգը իրականացնում է երկու կարևոր գործառույթուն՝ 1) էֆեկտոր և 2) սնուցող: Էֆեկտոր գործառույթունն արտահայտվում է շաշխատող օրգանի գործունեության խթանումով և աշխատող օրգանի գործառույթյան արգելակմամբ: Սնուցող գործառույթունը երևան է գալիս օրգաններում նյութափոխանակության կարգավորման արագացման ու դանդաղեցման մեջ:

Սիմպաթիկական նյարդային համակարգն արագացնում է օրգանիզմի բարձրաստիճան ակտիվությունն ապահովող պրոցեսները՝ արտաքին միջավայրի հետ օրգանիզմի նորմալ փոխազդեցության պայմաններում, ուժեղացնում է հոգնած կմախքային մկանունքի աշխատունակությունը, սրտի գործունեությունը, բարձրացնում զարկերակային ճնշումը, նպաստում է արյան մեջ շաքարի ավելացմանը՝ լավացնելով կմախքային մկանունքի սնուցումը, լայնացնում է բրոնխ-

ների լուսանցքը՝ բարեկամներով թոքերի օդափոխանակութիւնը, բարձրացնում զգայարանների և կենտրոնական նյարդային համակարգի աշխատունակութիւնը: Առավել լարում պահանջող բոլոր դեպքերում, ինչպես, օրինակ, վտանգից պաշտպանվելու դեպքում, հորմոնալ լարվածութեան պայմաններում սիմպաթիկական նյարդային համակարգը մոբիլիզացնում է օրգանիզմի բոլոր միջոցները, արգելակելով այն պրոցեսները, որոնք տվյալ պահին անհրաժեշտ չեն: Օրինակ, մտավոր ինտենսիվ աշխատանքի դեպքում այս համակարգն արգելակում է մարսողութեան ու արտաթորման օրգանների գործունեութիւնը: Պարասիմպաթիկական նյարդային համակարգը մի շարք դեպքերում, ընդհակառակը, դրդում է նշված պրոցեսները: Այսպիսով, չպետք է ընդգծել սիմպաթիկական և պարասիմպաթիկական համակարգերի անտագոնիզմը, քանի որ առաջինը հիմնականում ակտիվացնում է էներգիայի ծախսման հետ կապված պրոցեսները, իսկ երկրորդն ակտիվացնում է անաբոլիզմի՝ էներգիայի կուտակման պրոցեսները:

Ապացուցված է, որ սիմպաթիկական ու պարասիմպաթիկական նյարդային համակարգերն ամբողջական օրգանիզմում գործում են հիմնականում որպես համագործիչ համակարգեր, ընդ որում, նրանցից յուրաքանչյուրն ապահովում է մյուսի գործունեութիւնը:

Շատ կարևոր է վեգետատիվ նյարդային համակարգի մասնակցութիւնն ամբողջական օրգանիզմի գործառութիւնների նյարդահորմոնալ կարգավորման մեջ: Այս համակարգը գործառապես սերտորեն կապված է համարյա բոլոր ներզատական գեղձերի հետ, որոնց հորմոններն ուղղակիորեն առաջացնում են վեգետատիվ նյարդային համակարգի գործառական միջնակի փոփոխութիւններ: Ընթացիկ նյարդային վեգետատիվ կենտրոնները ստորին մակուղեղի՝ հիպոֆիզի հորմոնների միջոցով առաջ են բերում ներզատական գեղձերի գործունեութեան փոփոխութիւններ:

Վեգետատիվ գործառութեան նյարդահորմոնալ միասնական կարգավորման համակարգում նյարդային մեխանիզմները կրկնօրինակում են հորմոնալ մեխանիզմները:

Հորմոնների ազդեցութիւնը վեգետատիվ նյարդային կենտրոնների վրա շահագանց կարևոր է և՛ վեգետատիվ, և՛ կենտրոնական նյարդային համակարգի նորմալ գործունեութեան համար:

Վեգետատիվ կենտրոնների գրգռման աստիճանը պայմանավորված է ինչպես հորմոնալ ազդակներով, այնպես էլ ներքին օրգանների ընկալող սարքերից դեպի վեգետատիվ կենտրոններն ընթացող ազդեր նյարդային մղումներով: Վեգետատիվ բարձրագույն կենտրոնները՝ ենթատեսաթմբային շրջանը, լիմբիկ ուղեղը, ցանցանման գոյացութեան մեծ մասը, ծովաձին, մի շարք ենթակեղևային կորիզներ շատ կարևոր

դեր են խառնում օրգանիզմի բազմազան գործառույթյունների ամբողջացման մեջ: Այդ կենտրոնները սերտորեն կապված են գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի՝ մեծ-կիսագնդերի կեղևի հետ: Այդ պատճառով հոգեկան ապրումները՝ հույզերը, ուրախությունը, տխրությունը և վախը ուղեկցվում են արտահայտված վեգետատիվ փոփոխություններով՝ մաշկի կարմրությամբ կամ գունատությամբ, սրտի աշխատանքի փոփոխություններով, քրտնարտադրությամբ և այլն: Վեգետատիվ գործառական փոփոխություններով ուղեկցվող պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդումը երևան է գալիս արտաքին ու ներքին միջավայրի ազդանշաններից: Վերջիններս հանդիսանում են դրդապատճառների հիմքը:

Վեգետատիվ և շարժողական գործառույթյան համադասեցումը, որ իրականացվում է նյարդային համակարգի բոլոր բաժինների կողմից միջաձիգ-զուլվոր (կմախքային) մկանների և ներքին օրգանների միջև, իրականացվում է ռեֆլեկտոր ճանապարհով՝ սեփականազգայունակաբարձրից դեպի նյարդային համակարգն ընթացող նյարդային մղումներով:

Շարժողական ու վեգետատիվ գործառույթյունների համադասեցման բարձրագույն կենտրոնը գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ճակատային բլթն է:

Գ Լ ՈՒ Խ Լ Ի Ն Գ Ե Ր ՈՐ Կ

ԲԱՐՃՐԱԳՈՒՅՆ ՆՅԱՐԴԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիական հիմունքները

«Բարձրագույն նյարդային գործունեություն» հասկացողությունն առաջարկվել է Ի. Պ. Պավլովի կողմից նախկին «հոգեկան գործունեություն» տերմինի փոխարեն: «Հոգեկան գործունեություն» տերմինը, Ի. Պ. Պավլովի կարծիքով, չի արտահայտում իրողությունը, չի տարբերում կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրագույն բաժինները բարձրագույնից:

Եթե շրջապատող աշխարհին պատկանող մարդկային զգացողություններն ու պատկերացումները մարդու համար հանդիսանում են իրականության կոնկրետ ազդանշաններ, ապա խոսքը, խոսքային օրգաններից դեպի կեղևն ընթացող շարժազգացողական գրգռումներն իրենցից ներկայացնում են ազդանշանների ազդանշաններ: Նրանք ներկայացնում են վերացարկում իրականությունից, ընդհանրացում՝ այն, ինչ հատուկ է մարդկությանը, այսինքն՝ բարձրագույն մտածողությունը:

Հասուն տարիքի մարդու և երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիան հիմնված է կենտրոնական նյարդային համակարգի բարձրագույն բաժինների, ֆիզիոլոգիական գործունեության օբյեկտիվ օրինաչափությունների վրա:

Պավլովը մշակեց հետազոտման հոգեբանական օբյեկտիվ-եղանակ, որի հիմքում ընկած էր ռեֆլեքսի՝ կենտրոնական նյարդային համակարգի միջոցով իրականացվող օրգանիզմի անդրադարձված հակազդման պատկերացումը: Մինչև Ի. Պ. Պավլովը, գլխուղեղի գործունեության ռեֆլեկտոր բնույթի ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված աշխատանքներում Ի. Մ. Սեչենովը հիմնավորել էր այն կարևոր դրույթը, որ մարդկային օրգանիզմն ու նրան շրջապատող արտաքին միջավայրը միասնական են, և մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության դրդապատճառը գտնվում է նրանից դուրս: Օգտվելով ռեֆլեկտոր հակազդման ուսումնասիրման օբյեկտիվ եղանակներից Ի. Մ. Սեչենովը հայտնագործեց կենտրոնական արգելակման երևույթը, ցուցադրելով ճրա կարևոր նշանակությունը շարժողական գործողությունների կարգավորման մեջ:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիայում ռեֆլեքսներն ընդունված է բաժանել 2 խմբի՝ անպայման (բնածին) և պայմանական (ձեռքբերովի):

Անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսների տեսակներն են՝

1. ծննդային, 2. պաշտպանական, 3. սեռական, 4. կողմնորոշային:

Սննդային ռեֆլեքսներ: Անպայման սննդային ռեֆլեքսները արտահայտվում են մարսողական ուղու օրգանների հյուսվածատանի ու շարժողական գործունեության ռեֆլեկտոր փոփոխություններով, որոնք սկսվում են բերանի խոռոչի և մարսողական ուղու օրգանների ընկալիչների անմիջական գրգռումից հետո: Պայմանականները՝ նույնն են, բայց առաջանում են սննդի տեսքից, նրա մոտեցման ձայներից և շեղոք այն գրգռիչներից, որոնք շատ անգամ համընկել են սնունդ ընդունելու հետ:

Պաշտպանական ռեֆլեքսներ: Անպայման ռեֆլեքսները արտահայտվում են տարբեր մկանախմբերի կծկումներով, որոնք առաջանում են մաշկի և լորձաթաղանթների ցավային ու հպային, ինչպես նաև լուսային, ձայնային, էլեկտրական, հոտառական ու համային ընկալիչների ուժեղ գրգռումներից: Պայմանականները արտահայտվում են նույն ընկալիչների անմիջական գրգռումից՝ վաղօրոք զուգորդված շեղոք գրգռիչներով:

Սեռական ռեֆլեքսներ: Անպայման ռեֆլեքսներն արտահայտվում են սեռական օրգանների գործառության փոփոխություններով՝ համապատասխան ընկալիչների անմիջական գրգռումից կամ արյան մեջ

սեռական հորմոնների ներարկումից հետո: Պայմանականներն արտահայտվում են նույն այդ ընկալիչների անմիջական գրգռմամբ վաղորոք ամրապնդված աբսոլյուտական գրգռիչների ազդեցությունից կամ արյան մեջ սեռական հորմոնների ներարկմամբ ամրապնդվող պայմանական գրգռիչների ազդեցությունից հետո:

Կողմնորոշային, հետազոտական կամ «ինչ անել» անպայման ռեֆլեքսներն առաջ են գալիս արտաքին միջավայրում կամ օրգանիզմի ներսում տեղի ունեցող հանկարծակի փոփոխությունից. արտահայտվում են վարքի այնպիսի փոփոխություններում, որոնք ապահովում են առաջին ծանոթությունը, առաջին հանդիպումը նոր երևույթի հետ: Սկզբում բացարձակապես շեղոք գրգռիչները մի քանի անգամ կրկնելու դեպքում անպայման կողմնորոշային ռեֆլեքսներն անհետանում են, իսկ ռեֆլեքսն առաջ բերող գրգռիչները դառնում են շեղոք: Վերջիններս անպայման գրգռիչով ամրապնդելու դեպքում վերափոխվում են կողմնորոշային պայմանական գրգռիչների:

Անպայման ռեֆլեքսների մեծ մասի նյարդային և նյարդահումորալ մեխանիզմները ձևավորվում են դեռևս ներարգանդային կյանքում: Սեռական անպայման ռեֆլեքսները ձևակերպվում են ետծննդյան ժամանակաշրջանում, իսկ պայմանական ռեֆլեքսների նյարդային ու նյարդահումորալ մեխանիզմները ձևավորվում են ետսաղմնային կյանքում:

Անպայման ռեֆլեքսները համեմատաբար մշտական են, քանի որ նրանց առաջ բերող նյարդային ուղիները հաստունանում են որոշակի տարիքային ժամանակաշրջաններում: Պայմանական ռեֆլեքսները մշտական չեն, քանի որ նրանց առաջ բերող նյարդային ուղիները ժամանակավոր են և ձևակերպվում են կյանքի որոշակի պայմաններում:

Ժամանակավոր նյարդային կապեր

Չեզոք, պայմանական գրգռիչի ազդեցության դեպքում գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի համապատասխան ընկալող տեղամասում (տեսողական, լսողական և այլն) որոշակի, գաղտնի ժամանակամիջոցից հետո ստեղծվում է դրդման պրոցես: Պայմանական ռեֆլեքսի գոյացման ընթացքում սկզբում այն սահմանափակված է լինում նյարդաբջիչների մի փոքր խմբում, իսկ հետո տարածվում է տվյալ ու հարևան տեղամասերի նյարդաբջջային խմբավորումների վրա: Այս պրոցեսն անվանվում է դրդման համատարած ճառագայթում (իրադիացիա):

Անպայման գրգռիչի ազդեցության դեպքում գլխուղեղի կեղևի համապատասխան տեղամասում ստեղծվում է դրդման երկրորդ, ավելի ուժեղ օջախ, որը դեպի իրեն է ձգում դրդումն առաջին՝ պայմանական գրգռիչի առաջացրած օջախից: Դրդման երկու օջախների միջև գոյա-

նում է ժամանակավոր նյարդային կապ; որն արտահայտվում է պայմանական ռեֆլեքսի մշակմամբ: Որքան ուժեղ է դրդման օջախն անպայման ռեֆլեքսի նյարդային կենտրոնում (որը կարող է տեղակայված լինել ենթակեղևում կամ կեղևում), այնքան ուժեղ է լինում ստեղծված պայմանական ռեֆլեքսը (որը սովորաբար անմիջապես երևան է գալիս պայմանական գրգռիչ առանձին, մեկուսացած կիրառման ընթացքում): Պայմանական ռեֆլեքսի ամրապնդման հետ պայմանական գրգռիչ նյարդային կենտրոնում հետզհետե պակասում է դրդման ճառագայթումը, ընդ որում, դրդումը սահմանափակվում է տվյալ կեղևային ընկալող գոտու նյարդային որոշակի խմբում: Դրդման այս սահմանափակումն անվանվում է դրդման կենտրոնացում: Վերջինս ստեղծվում է սովորաբար դրական պայմանական ռեֆլեքսի մշակման ընթացքում: Բացասական պայմանական գրգռիչ ազդեցություն տակ զարգանում է արգելակային պրոցես, որը սկզբում ընդգրկում է կեղևի տվյալ ընկալող տեղամասի նյարդաբջիջների սահմանափակված մի խումբը, ապա տարածվում է հարևան տեղամասերի վրա (արգելակման ճառագայթում): Բացասական պայմանական ռեֆլեքսի ամրապնդման ընթացքում արգելակման պրոցեսը կենտրոնանում է նույն այն նյարդաբջիջներում, որտեղ ստեղծվել էր նախկինում: Դրա հետևանքով պայմանական ռեֆլեքս ստեղծվում է պայմանական գրգռիչ որոշակի ուժգնության և հաճախականության դեպքում:

Քանի որ դրդումն ու արգելակումը ներկայացնում են մի միասնական նյարդային պրոցեսի երկու տարբեր փուլեր, ուղեկցելով միմյանց և անցնելով մի փուլից մյուսին, անպակաս էր դրդումը կենտրոնացած է պայմանական ռեֆլեքսի օջախում, հարևան, շրջապատող նյարդաբջիջային խմբավորումներում մշակվում է արգելակում: Դրական պայմանական ռեֆլեքսի ընթացքում տեղի ունի բացասական մակածում, իսկ բացասական պայմանական ռեֆլեքսների մշակման ընթացքում՝ դրական:

Դրական պայմանական ռեֆլեքսների մշակման պրոցեսում դրդման կենտրոնացման հետ հարևան նյարդաբջիջներում միաժամանակ ստեղծվում է արգելակում (միաժամանակյա բացասական մակածում), ինչպես նաև հաջորդական արգելակում (հաջորդական բացասական մակածում):

Միայն միաժամանակյա մակածումն է ապահովում մշակվող պայմանական ռեֆլեքսների ճշգրտությունը, դրական պայմանական ռեֆլեքսի մշակման պրոցեսում պայմանական ռեֆլեքսի օջախում դրդումից հետո անպայմանորեն զարգանում է արգելակում, որի ընթացքում պայմանական գրգռիչը կորցնում է իր դրական ազդեցությունը:

Դրդման ու արգելակման փոխադարձ անցումների շնորհիվ գլխու-

ղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում դրդման ու արգելակման օջախներն անընդհատ հերթափոխվում են, ստեղծելով գործառական խճապատկեր:

Դրդման և արգելակման պրոցեսի սևեռումը որոշակի ժամանակամիջոցում գլխուղեղի կեղևի առանձին օջախներում՝ հիմնական նյարդային պրոցեսների կանոնավոր հերթափոխման ընթացքում հեշտացնում է դրդման ու արգելակման փոխադարձ մակածումը: Դրական ու բացասական պայմանական ռեֆլեքսների բնականոն հերթագայման դեպքում պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդումն արտահայտվում է առավել ճշգրիտ կերպով:

Դրդման ու արգելակման փոխադարձ անցումների շնորհիվ գլխուղեղում ստեղծված ժամանակավոր նյարդային կապերը որոշակի պայմաններում անհետանում են և նորից վերականգնվում: Այդ պատճառով ձեռքբերված ունակութունները համեմատաբար անկայուն են:

Արտաքին աշխարհից օրգանիզմի վրա ընկնող գրգռումների մեծ մասն առաջ է բերում միայն պայմանական կողմնորոշային ռեֆլեքս, չազդելով օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական գործառութային վրա: Օրգանիզմի բնականոն գործառութային վրա էապես չազդող գրգռվքը շեղոք գործոն է: Եթե վերջինս շատ անգամ համընկնում է կենսաբանորեն առավել կարևոր գործառութային (սննդի, պաշտպանական հակազդման, սեռական կամ ստատոկինետիկ ռեֆլեքսի)՝ հետ, այն դադարում է շեղոք լինելուց: Ընդամենը, կեղևային ու ենթակեղևային դրդման օջախների միջև ստեղծվում է ժամանակավոր նյարդային կապող ուղի, որով ընթանում են որևէ օրգանի, օրգան-համակարգի կամ ամբողջ օրգանիզմի գործունեությունն առաջ բերող գրգռումները:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գործունեությունը, ի տարբերություն կենտրոնական նյարդային համակարգի ստորադիր բաժինների անպայման ռեֆլեկտոր գործունեություն, անվանվում է պայմանական-ռեֆլեքսային գործունեություն, իսկ նոր գոյացող ռեֆլեքսները՝ պայմանական ռեֆլեքսներ:

Պայմանական ռեֆլեքսների հիմքն են հանդիսանում արտաքին աշխարհի նյութական երևույթները: Պայմանական գրգռիչի ազդեցությունը արտաքին կենսուժի՝ էներգիայի փոխաձևումն է նյարդային պրոցեսի: Վերջինս ընթանում է գլխուղեղի յուրահատուկ կեղևում օրինաչափորեն; յուրահատուկ ֆիզիոլոգիական հակազդման ձևով: Այսպիսով, ազդող պատճառի ու պատասխան հակազդման միջև սահմանվում է պատճառային կապ:

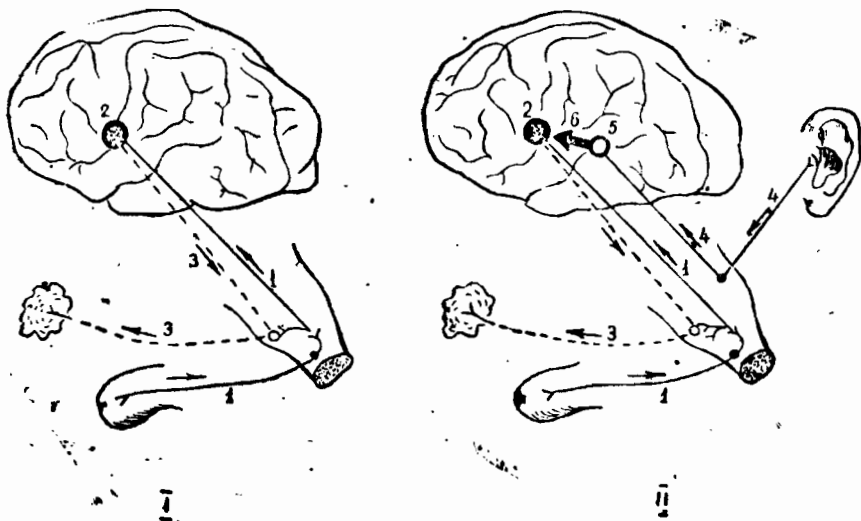
Մարդու անպայման ռեֆլեքսները ստեղծվել են էվոլյուցիայի ընթացքում և հաստատադրվելով փոխանցվում են ժառանգաբար:

Գոյածագման ընթացքում ստեղծվող և սովորական պայմաններում համեմատաբար թույլ պայմանական ռեֆլեքսները լավ ամրապնդվե-

լուց հետո կարող են ներգործել անպայման ռեֆլեքսների վրա: Բարձրակարգ կենդանիների ու մարդու պայմանական ռեֆլեքսների հիմքում ընկած է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի փակողական գործառութայինը: Վերջինիս էությունն այն է, որ գլխուղեղի կեղևում ծագած դրդումը շեղոք գրգռիչների ազդեցության տակ կապվում է անպայման գրգռիչի առաջ բերած և ենթակեղևային կենտրոններում միաժամանակ ընթացող դրդման հետ: Գլխուղեղում անպայման ռեֆլեքսների կենտրոնների առկայության շնորհիվ պայմանական ու անպայման գրգռիչների մի շարք կրկնումներից հետո գլխուղեղային ժամանակավոր նյարդակապը կայունանում է, իսկ մեծ կիսագնդերի կեղևում ստեղծվում է դրդելիության օջախ՝ տվյալ պայմանական գրգռիչի նկատմամբ: >

Պայմանական ռեֆլեքսի գոյացումն ուղեկցվում է պայմանական գրգռման կենտրոնի և անպայման ռեֆլեքսի ամրապնդող կենտրոնի միջև ժամանակավոր նյարդային կապի ստեղծմամբ: Ժամանակավոր նյարդակապը չափազանց կարևոր է արտաքին միջավայրի հետ օրգանիզմի բազմազան ու լայն փոխազդեցության համար:

Կեղևային ժամանակավոր կայուն նյարդակապի ստեղծման ան-

Նկ. 12. Ժամանակավոր կապերի գոյացումը մեծ կիսագնդերում.

I—անպայման ռեֆլեքսի սխեման, II—ձայնային սննդային պայմանական ռեֆլեքսի սխեման.

1—ձամային ընկալիչներից եկող արտատար զգայական նյարդաթելեր, 2— սննդային անպայման ռեֆլեքսի կեղևային կենտրոն, 3—արտատար թթարտազրույթյան նյարդաթելեր, 4—լսողական ընկալիչներից եկող արտատար թելեր, 5—գլխուղեղի կեղևի լսողական կենտրոն: Սլաքով ցույց է տրված ժամանակավոր կապի ուղին:

հրաժեշտ նախապայմանն է չեզոք, պայմանական գործոնի և անպայման գրգռիչի համընկնումը ըստ ժամանակի, ընդամին պայմանական գործոնը պետք է նախորդի անպայմանին: Էական նախապայման է նաև պայմանական գործոնագրգռիչի բավարար ուժը և անպայման գրգռիչով ամրապնդելու քանակությունը:

Այս պայմաններում ստեղծվում է կայուն պայմանական ռեֆլեքս:

Պայմանական ռեֆլեքսի ստեղծման անհրաժեշտ նախապայմանն է նաև գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գործոն, արթուն վիճակը: Պայմանական ռեֆլեքսի մշակումը դժվարացած է կյանքի ամենավաղ ժամանակաշրջաններում և գերհոգնածության դեպքում:

Ժամանակավոր նյարդային կապի գոյացման շատ կարևոր նախապայմանն է մեծ կիսագնդերի կեղևի ազատ վիճակը այլ տեսակի գործունեությունից: Գլխուղեղի կեղևի գործունեությունը դրող կողմնակի գրգռիչները խանգարում են պայմանական ռեֆլեքսի գոյացմանը: Այդպիսի գրգռիչները հանդիպում են արտաքին միջավայրում և ներքին օրգաններում: Պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման վրա նկատելիորեն ազդում են հորմոնալ շեղումները (ներգատական գեղձերի գործունեության խանգարումները): Վերջիններս կյանքի տարբեր ժամանակաշրջաններում (մասնավորապես, դեռահասության) փոխում են պայմանական ռեֆլեքսների մշակման արագությունը և կայունությունը:

Պայմանական ռեֆլեքսների կայունությունն ունի հարաբերական բնույթ: Կողմնակի գրգռիչների ազդեցության տակ նրանք կարող են արգելակվել: Երկար ժամանակ շամրապնդվելու դեպքում ռեֆլեքսների շափը նվազում է և ժամանակի ընթացքում պայմանական ռեֆլեքսն անհետանում:

Հակառակ դրան, անպայման ռեֆլեքսները շատ կայուն են և պահպանվում են մարդու ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Պայմանական ռեֆլեքսի ռեֆլեկտոր աղեղն անցնում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդի կեղևով: Անպայման ռեֆլեքսի ռեֆլեկտոր աղեղը կարող է շրնդգրկել կեղևը. այն մեծ մասամբ անցնում է կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրագույն բաժիններով:

Պայմանական ռեֆլեքսները զուրկ են յուրահատուկ ընկալող դաշտից և կարող են ստեղծվել մարմնի բոլոր արտաքին ու ներքին ընկալիչ մակերեսներից: Օրինակ, պայմանական թքազատություն կարելի է առաջացնել աչքից, ականջից, քթից, մաշկից և այլ ընկալիչներից՝ չեզոք, պայմանական գրգռիչի ազդեցության տակ: Հակառակ դրան, անպայման ռեֆլեկտոր թքազատությունը կյանքի բնական պայմաններում առաջ է բերվում միայն բերանի խոռոչի ու լեզվի լորձաթաղանթի գրգռման դեպքում:

Ըստ է. 2. Հասարակայնի, ամենահասարակ պայմանական ռեֆլեքսն

անգամ կազմված է առնվազն երկու ժամանակավոր ուղղակի ու հետադարձ կապերից, որոնց դերը շահագանց կարևոր է ամրապնդման գործոնների տեսակետից:

Պայմանական-ռեֆլեկտոր բավականաչափ բարդ գործառական համակարգը կազմված է կենտրոնական ու ծայրամասային գոյացություններից, որոնց առքեր ու արտատար նյարդային մղիչահոսքն ապահովում է մարդու հարմարվողական գործողությունը:

Բազմաթիվ ու բազմազան արտաքին ու ներքին գրգռիչներն անցնում են օրգանիզմի շատ վերլուծիչներով (նրանց ծայրամասային սարքերով, հաղորդչական ուղիներով ու կեղևային սարքով):

Գրգռիչների ազդեցության տակ գլխուղեղում կատարվում է նախնական առքեր համադրում: Վերջինիս հիման վրա ձևակերպվում է համապատասխան վարքագծային գործողության ձև ունեցող ռեֆլեկտոր պատասխանը:

Առքեր համադրությանը ենթարկվող ազդակներն ունեն կարևոր նշանակություն պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման ձևակերպման համար: Այսպես, օրինակ, համեմատաբար տևականորեն գործող շրջադրության գրգռուները պատճառաբանված դրդման հետ նախագործարկման դեր են խաղում:

Առքեր համադրության հիման վրա ձևակերպվում է այսպես կոչված «նպատակային որոշումը», որին հաջորդում է գործողության «ծրագրավորումը»: Վերջինս իր լուծումն է գտնում գործողության մեջ:

Պայմանական ռեֆլեքսների բնույթը

Պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման իրականացմանն առաջին հերթին մասնակցում են հասունության գործոնը և ուսուցումը: Վերջինիս հիմքում ընկած է ժամանակավոր նոր կապերի ընտրությունը:

Ըստ պայմանական գրգռիչների բնույթի պայմանական ռեֆլեքսները լինում են բնական ու արհեստական: Առաջիններն ստեղծվում են կյանքի բնական պայմաններում գործող գրգռիչներից, իսկ երկրորդները՝ հատուկ, միայն գիտափորձում օգտագործվող, բնության մեջ չհանդիպող գրգռիչներից:

Ըստ գրգռվող ընկալիչների պայմանական ռեֆլեքսները լինում են՝

1. արտազգայունակ, 2. սեփականազգայունակ, 3. ներքնազգայունակ:

Առաջինների մշակման ընթացքում պայմանական գրգռիչն ազդում է զգացողության արտաքին օրգանների՝ աչքի, ականջի, մաշկի, հոտի ու համի ընկալիչների վրա: Երկրորդները ստեղծվում են մկանային, ջլային, հոդային սեփականազգայունակ սարքերի գրգռմամբ ուղեկց-

վող կմախքային մկանների կծկումների հետևանքով: Այս ուժիկների շարքին են դասվում նաև հավասարակշռային պայմանական ուժիկները, որոնք գոյանում են ներքին ականջում տեղադրված պարկիկի ու կիսաբոլոր խողովակների գրգռման հետևանքով, գլխի տեղաշարժումների ժամանակ: Ներքնազգայունակ պայմանական ուժիկներն առաջ են գալիս ներքին օրգանների ընկալիչների գրգռումից:

Արտազգայունակ, սեփականազգայունակ ու հավասարակշռային պայմանական ուժիկները կազմում են բարձրագույն, իսկ ներքնազգայական ուժիկները՝ ցածրագույն նյարդային գործունեությունը: Ներքնազգայունակ պայմանական ուժիկներին մոտ են ավտոմատիկ պայմանական ուժիկները, որոնք առաջ են բերվում արյան մեջ քիմիական գրգռիչների ներմուծումով:

Առաջ բերված գործառնությունը պայմանական ուժիկները շարժողական ու վեգետատիվ են: Վեգետատիվ պայմանական ուժիկները բաժանվում են հյուսվածատան, սիրտանոթային, շնչառական պայմանական ուժիկների, ներզատական գեղձերի գործունեության և նյութափոխանակության:

Ըստ նյարդային համակարգությունում առաջ բերված գրգռման և արգելակման պրոցեսների տարբերվում են դրական ու բացասական պայմանական ուժիկները: Դրական պայմանական ուժիկները ձշակվում են գրգռում առաջ բերող պայմանական գրգռիչ ամրապնդմամբ: Բացասական կայունական ուժիկների դեպքում ամրապնդում չի կատարվում, և այդ պատճառով գլխուղեղում ստեղծվում է արգելակային պրոցես: Դրական պայմանական ուժիկներն արտահայտվում են օրգանի գործունեության ուժեղացմամբ, իսկ բացասականները՝ այդ գործունեության ընկճմամբ կամ արգելակմամբ:

Ըստ գոյացման մեխանիզմի պայմանական ուժիկներն առկա և հետքային են: Առկա պայմանական ուժիկները գոյանում են այն դեպքում, երբ պայմանական գրգռիչ ամրապնդվում է իր ազդեցության ընթացքում: Հետքայինները գոյանում են այն դեպքում, երբ ամրապնդումը կատարվում է պայմանական գրգռիչ գործողության դադարելուց հետո:

Հետևաբար, հետքային պայմանական ուժիկները գոյացման դեպքում գլխուղեղային նյարդաբջիչներում ամրապնդվում է այն ետազդեցությունը, որն առաջացել էր պայմանական գրգռիչից: Պայմանական գրգռիչի ուժիկը կարող է գոյանալ նաև պայմանական գրգռիչ բացակայության դեպքում, երբ անպայման գրգռիչը տրվում է ժամանակի որոշակի հատվածներում: Տվյալ դեպքում մշակվում է այսպես կոչված «ժամանակի ուժիկը»: Պայմանական այն գրգռիչի դերում, որի ազ-

դեցութեան հետ զուգորդվում է օրգանի կամ օրգան-համակարգերի գործունեութունը, «ժամանակի-ռեֆլեքսի» մշակման դեպքում հանդես են գալիս գլխուղեղային նյարդաբջիջների գործառական վիճակի ռիթմիկ փոփոխութուններ: Վերջիններս տեղի են ունենում օրգանիզմում կամ արտաքին միջավայրում կատարվող ավտոմատիկ, ռիթմիկ ու պարբերական պրոցեսների՝ սրտի կծկումների, շնչառութեան, արեւվածագի, մայրամուտի հետևանքով:

Առկա պայմանական ռեֆլեքսն իրենից ներկայացնում է պայմանական ռեֆլեքսի գոյացման ամենապարզ դեպքը, երբ արտաքին միջավայրի շեղոք գրգռիչը համընկնում է անպայման գրգռիչին: Սակայն ոչ միայն արտաքին միջավայրի փոփոխութեան ազդեցութունը կարող է դառնալ անպայման ռեֆլեքսի ազդանշան, այլև նրա ընդհատումը: Եթե, օրինակ, գիտափորձում կիրառվում է լույսը և աղմուկը 30 վայրկյանի ընթացքում, և ապա տրվում է սնունդը՝ լույսի և աղմուկի գործողութեան ընդհատումից 1—2 րոպե հետո այս ազդակները դառնում են սննդի պայմանական ազդանշան: Այլ խոսքով, մշակվում է հետքային, ժամանակի, սննդային պայմանական ռեֆլեքս: Հետքային պայմանական ռեֆլեքսի մշակման պրոցեսում պայմանական գրգռիչ է դառնում արտաքին միջավայրի անտարբեր գործոնի ազդեցութեան ընդհատումը կամ միացումը:

Եթե երեխային կանոնավոր կերպով կերակրեն 3 ժամը մեկ անգամ, ապա մի քանի կերակրումից հետո գոյանում է պայմանական ռեֆլեքս ժամանակի նկատմամբ: Ընդ որում, կերակրման բացակայութեան դեպքում 3-րդ ժամին մոտ առաջ է գալիս թքազատութուն և սննդային շարժողական ռեակցիա: Նշանակում է պայմանական գրգռիչ է դառնում ժամանակի որոշակի հատվածը (3 ժամը): Անշուշտ, նման գրգռիչ կարող է լինել շատ կարճ ժամանակամիջոցը (վայրկյանները, րոպեները) և՛ համեմատաբար երկար ժամանակամիջոցը (ժամերը, օրերը):

Ինչպե՞ս է գլխուղեղը հաշվարկում ժամանակը:

Օրգանիզմում կատարվում են բազմաթիվ պարբերական պրոցեսներ և գոյութուն ունի ժամանակի ընթացքում այդ պրոցեսների ճշգրիտ հաջորդականութուն: Օրինակ, սիրտը կծկվում է բուսկում որոշակի անգամ, կրծքավանդակի շարժումները հաջորդում են իրար որոշակի պարբերությամբ, որոշակի ռիթմով է կատարվում մարսողական խողովակի գործունեութունը, հիմնական նյութափոխանակութունը և այլն: Ընդամին, ընդերային ու սեփականազգայունակ սարքերից ռիթմիկ մղումները հասնում են գլխուղեղի կիսագնդերին, ազդանշանավորելով օրգանների վիճակը: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս գլխուղեղին տարբեցակելու ժամանակի մի պահը մյուսից:

Ժամանակի տևական պարբերության ընթացքում գլխուղեղը հաշվարկում է ժամանակը ազդանշաններով: Կարճատև ժամանակամիջոցի դեպքում պայմանական ռեֆլեքս է ստեղծվում գլխուղեղային նյարդակենտրոնների փոփոխված վիճակի նկատմամբ՝ նախորդ գրգռումների հետևանքով: Այս հանգամանքը ժամանակի նկատմամբ գոյացած պայմանական ռեֆլեքսները նմանեցնում է հտաքային ռեֆլեքսներին:

Նոր, օրգանիզմի համար անտարբեր գրգռիչի զուգորդումն անպայման գրգռիչի հետ ամեն դեպքում չի հանդիսանում պայմանական ռեֆլեքսի անհրաժեշտ նախապայմանը: Նոր պայմանական ռեֆլեքս կարող է ստեղծվել ոչ միայն անպայման գրգռիչային ամրապնդման միջոցով, այլև լավ մշակված, բազմաթիվ անգամ ամրապնդված պայմանական ռեֆլեքսի միջոցով: Այդպիսի պայմանական ռեֆլեքսն անվանվում է երկրորդ կարգի պայմանական ռեֆլեքս, իսկ հիմնականն անպայման գրգռիչով ամրապնդված պայմանական ռեֆլեքսը՝ առաջին կարգի:

Երկրորդ կարգի պայմանական ռեֆլեքսի մշակման համար անհրաժեշտ է, որ նոր, շեղոք գրգռիչը տրվի վաղօրոք մշակված պայմանական գրգռիչի գործողության սկզբից: Միայն այս դեպքում նոր գրգռիչը կարող է դառնալ կայուն և մշտական պայմանական գործոն:

Դիցուք մշակված է կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի սննդային պայմանական ռեֆլեքս մոր ձայնի նկատմամբ: Եթե ցույց տանք երեխային մի գեղեցիկ խաղալիք, և որոշ ժամանակից՝ հետո մայրը խոսի առանց երեխային կերակրելու, ապա մոր ձայնի և խաղալիքի մի քանի զուգորդումից հետո խաղալիքը դառնում է սննդային պայմանական գրգռիչ, շնայած, որ խաղալիքը չի ուղեկցվել սննդով և ամրապնդվել է միայն պայմանական գրգռիչով, այսինքն՝ մոր ձայնով:

Պայմանական ռեֆլեքս կարող է գոյանալ ոչ միայն անպայման գրգռիչի ամրապնդման դեպքում, այլև ուրիշ պայմանական գրգռիչներով ամրապնդելու դեպքում, եթե այդ, ուրիշ պայմանական գրգռիչը վաղօրոք բազմաթիվ անգամ ամրապնդվել է և շարունակում է ամրապնդվել նրա ինքնուրույն կիրառման դեպքում: Բարձրակարգ, 10—11-րդ կարգի պայմանական ռեֆլեքսներ են մարդկային խոսքի նկատմամբ մշակված ռեֆլեքսները:

Պայմանական գրգռիչը շատ դեպքերում կազմված է մի քանի պայմանական գրգռիչներից, որոնցից ամեն մեկն առանձին-առանձին վաղօրոք եղել է ամրապնդված:

Այս դեպքում պայմանական գրգռիչն անվանվում է գումարային: Գումարային պայմանական գրգռիչն կազմված է մի քանի շեղոք գրգռիչներից, որոնք վաղօրոք և միաժամանակ էին սկսել ամրապնդվել: Նման բարդ գրգռիչը հանդիսանում է միաժամանակյա համալիրային:

պայմանական գրգռիչ: Որոշ դեպքերում շեղոք գրգռիչները գործում են մեկը մյուսի ետևից, ընդ որում, ամրապնդվում է նրանցից վերջինը: Այս ձևով ամրապնդվող գրգռիչային համալիրն անվանվում է հաջորդական: Հաջորդական համալիրի օրինակ է այն պայմանական ռեֆլեքսը, որ մշակված է վանկերով կազմված խոսքի կամ նախադասության նկատմամբ:

Ամրապնդումից կամ շամրապնդումից կախված՝ համալիրային պայմանական գրգռիչը կարող է առաջ բերել դրական կամ բացասական պայմանական ռեֆլեքս:

Պայմանական ռեֆլեքսները համալիրային պայմանական գրգռիչների նկատմամբ մշակվում են այն նույն օրենքներով, ինչ՝ եզակի պայմանական գրգռիչների նկատմամբ:

Պայմանական ռեֆլեքսներ գոյացնող գործոնները չափազանց բաժմազան են: Որպես այդպիսիներ կարող են ծառայել շրջապատի այն գործոնները, որոնց համար օրգանիզմն ունի ընկալող սարք: Նման բազմազան գործոնները բաժանվում են երկու խմբի՝ 1) նյարդազդող գործոնների և 2) ռեֆլեկտոր կենտրոնների վրա ազդող գործոնների: Համապատասխան պայմանական գրգռիչները ևս բաժանվում են երկու խմբի՝

1) ռեֆլեկտոր ազդեցության զգայնասարքային պայմանական գրգռիչների,

2) ինքնաբեր պայմանական գրգռիչների, որոնք ազդում են ռեֆլեկտոր աղեղի կենտրոնական հատվածների վրա:

Այս երկու տեսակի պայմանական գրգռիչները կարող են լինել մեկուսացված կամ կազմել համալիրային գրգռիչների մի մասը: Պայմանական ռեֆլեքսի մշակման սկզբում շրջապատի բոլոր առարկաներն ու երևույթներն իրենց տեսքով, ձայներով, հոտերով և այլ հատկություններով կազմում են մի միասնական համալիրային գրգռիչ:

Պայմանական ռեֆլեքսն իր գոյացման ամենասկզբնական փուլում ունի ընդհանրացված բնույթ: Այլ խոսքով, սկզբում պայմանական-ռեֆլեկտոր կապի մեջ է ընդգրկվում շրջագայությունն ամբողջությամբ: Վերջինս հետագայում հետզհետե կորցնում է իր նշանակությունը, ընդ որում, պայմանական ռեֆլեկտոր հակազդումն առաջ է գալիս գրգռիչային համալիրի միայն այն գրգռիչից, որը ժամանակի ընթացքում համընկնում է անպայման գրգռիչին: Այդ մեկուսացած գրգռիչը կազող է լինել զգալի չափով մասնատված, տարբեր ուժի, լարվածության և տևողության: Օրգանիզմում նրա առաջացրած փոփոխությունը կարող է ծառայել որպես առանձին պայմանական գրգռիչ: Գրգռիչի տատանումն ըստ ուժի և լարվածության կարող է լինել մեծ, սակայն

պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը սովորաբար սահմանափակված է մարդու զգայունակ սարքերի կատարելությամբ:

Անպայման ռեֆլեքսները մարդու անհատական զարգացման ընթացքում փոփոխվում, վերամշակվում են պայմանական ռեֆլեքսների ազդեցության տակ: Պայմանական ռեֆլեքսները կրում են անպայմանների դրող ու արգելակող ազդեցությունը: Որպես կանոն, պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են անպայման ռեֆլեքսների հիմքի վրա:

Քարձրագույն նյարդային գործունեության հիմքը կազմող անպայման և պայմանական ռեֆլեքսներն ունեն մի միասնական կառուցվածքագործառական հիմնանյութ՝ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում ու ենթակեղևային կենտրոններում ընթացող հիմնական նյարդային պրոցեսները:

Գոյաբանական կարևոր նշանակություն ունեցող շարժողական պայմանական ռեֆլեքսներն ապահովող ժամանակավոր նյարդային կապերը ստեղծվում են ոչ միայն գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում, այլև այսպես կոչված հնագույն կեղևում և ենթակեղևային կենտրոններում: Վեգետատիվ պայմանական ռեֆլեքսների գլխուղեղային ժամանակավոր նյարդային կապերը ստեղծվում են և՛ գլխուղեղի ցողունում, և՛ մեծ կիսագնդերի կեղևում:

Կյանքի սովորական պայմաններում գլխուղեղում ստեղծվում են առանձին նյարդային կապեր և նրանց բարդ զուգակցումներ, նյարդակապերի համակարգեր: Ծթն դրդման ու արգելակման օջախները զբխուղեղի որոշակի տեղամասերում կրկնվում են բազմաթիվ անգամ, խիստ որոշակի կարգով և որոշակի ժամանակամիջոցների ընթացքում, դրա հետևանքով ստեղծվում են պայմանական ռեֆլեքսների համակարգեր, որոնց շնորհիվ երկար ժամանակ պահպանվում է գործունեության նույնատիպ ձևը: Նույն տիպի օրինակ կարող են ծառայել մարդու ձեռքերի ու ոտքերի շարժումների պարբերականությունը և որոշակի տիպը քայլելիս, վազելիս, թիավարելիս կամ լողալիս, որոշակի, սիստեմատիկաբար կրկնվող օրվա ռեժիմը: Նման նույնատիպը մարդու համար դառնում է սովորական, ինքնաբեր, հեշտացնելով ինչպես ֆիզիկական շարժումները, այնպես էլ մտավոր աշխատանքը: Նույնատիպը կարող է ստեղծվել գլխուղեղի կեղևի տարբեր մասերի միջև, ինչպես նաև կեղևի ու ենթակեղևային գոյացությունների միջև: Առաջին դեպքում (կեղևակեղևային ամուր ժամանակավոր կապերի համակարգի ստեղծման դեպքում) նույնատիպը համեմատաբար հեշտ կարելի է ձևափոխել, իսկ երկրորդ դեպքում (կեղևանենթակեղևային կապերի դեպքում, մասնավորապես ծխելու սովորության մեջ) դժվարությամբ է ձևափոխվում:

Ժամանակավոր նյարդային կապերի գոյացումն ու մեծ կիսագնդերի կեղևի պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեությունն արտահայտում են ֆիզիոլոգիական երևույթների միայն այն կողմը, որն իր ծագումով պարտական է գլխուղեղի կեղևում դրդման պրոցեսի զարգացմանը: Մյուս կողմը դրսևորվում է նյարդային գործունեության արգելակման մեջ: Այս կողմն ունի առաջինից ոչ պակաս նշանակություն, քանի որ արգելակման շնորհիվ բացառվում է դրդման նոր օջախների ստեղծումը, կանխվում է կողմնակի ժամանակավոր կապերի գոյացումը և դրդման պրոցեսների բախումը: Արգելակման շնորհիվ ստեղծվում է որոշակի պայմանական-ռեֆլեքսի լրիվ դրսևորման հնարավորություն:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերում դրդման ու արգելակման պրոցեսների միջև, ինչպես դեռ համեմատաբար վաղուց սահմանել են Ի. Մ. Սեչենովը և Ն. Ծ. Վվեդինսկին, գոյություն ունեն հակասական հարաբերություններ:

Իր կենսական կարևորությամբ կեղևային արգելակման պրոցեսն ունի դրդման պրոցեսից ոչ պակաս նշանակություն: Օրինակ, շարժումների ճիշտ ժամանակին արգելակումը վտանգի դեպքում պահպանում է մարդու կյանքը, մաշկային անոթալայնիչ նյարդերի արգելակումը կանխում է ջերմության ավելորդ կորուստը, իսկ մարսողական գեղձերի հյուսվածատան գործունեության արգելակումը պակասեցնում է մարսողական հյութերի կորուստը:

Դրդման ու արգելակման պրոցեսները մշտապես գտնվում են հարաշարժ փոխադարձ կապի մեջ: Նրանք կազմում են մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության նյութական հիմքը:

Արգելակման պրոցեսը տեղի ունի կենտրոնական նյարդային համակարգի բոլոր հատվածներում, սակայն բարձրագույն բաժիններում այն զգալիորեն ավելի բարդ է, քան ցածրագիբ բաժիններում: Գլխուղեղի կեղևի արգելակումը ըստ ծագման լինում է արտաքին կամ ներքին:

Արտաքին արգելակման տեսակները

Պայմանական ռեֆլեքսների արտաքին արգելակումն իր բնույթով համապատասխանում է անպայման ռեֆլեքսների արգելակմանը: Արգելակման այս տեսակը չի պահանջում հատուկ մշակում: Այն բնածին է, ինչպես անպայման ռեֆլեքսները:

Արտաքին արգելակումն առաջ է գալիս այն դեպքում, երբ մեծ կիսագնդերի կեղևի կենտրոններից մեկի աշխատանքի ժամանակ, աուբեր նյարդերի գրգռման հետևանքով, սկսում է գործել կեղևի այլ գեներոն: Օրինակ, քաղցած երեխան, որը սիրում էր կանաչ տաքդեղ

ուտել, տեսնելով սեղանին մեծ, «Տյութալի» տաքդեղը, վերցնում և կփում է այն, սակայն անմիջապես ետ է թափում բերանից, քանի որ այն կծու էր: Ընդ որում, դրական բնույթի սննդային շարժողական ռեֆլեքսն արգելակվում է մերժման և պաշտպանական հակազդմամբ:

Արտաքին արգելակման մեխանիզմի վերլուծման մեջ Ի. Պ. Պավլովն այն դիտում է որպես հարևան գործող կենտրոնների փոխազդեցություն հետևանք, այսինքն՝ անուղղակի արգելակման հետևանք (ի տարբերություն ուղղակի՝ ներքին արգելակման, որն անմիջապես զարգանում է արգելակվող կենտրոնում): Արտաքին արգելակումն իր որակով պասսիվ է և ստեղծվում է արտաքին ազդակներով: Ներքին, ակտիվ, արգելակումը զարգանում է ներքին պրոցեսների հետևանքով:

Պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեությունը միշտ էլ կարող է արգելակվել արտաքին գրգռիչների ազդեցության տակ: Նման, կողմնակի գրգռիչների դերում հանդես են գալիս նոր առարկաները, անժանոթ ձայները, լուսավորության ուժգնության փոփոխությունները, այլ խոսքով, այն բոլոր գրգռիչները, որոնք անսովոր են և կապված չեն տեղի ունեցող երևույթների հետ: Նման գրգռիչների ազդեցության տակ տեղի է տանում առկա պայմանական ռեֆլեքսի խիստ թուլացում կամ լրիվ արգելակում: Ընդ որում, կողմնակի գրգռիչի ազդեցության արդյունքը որոշվում է նրա բնույթով: Քաջ հայտնի է մարդու դրական սննդային հակազդումը լավ սննդի տեսքի ու հոտի նկատմամբ և քացասական հակազդումը՝ գարշահոտ նյութերի նկատմամբ: Մարդը, որ նստել է ճաշասեղանի մոտ, լսելով սեղանի տակ խշշոց, անմիջապես ընդհատում է ուտելը կողմնորոշային հակազդման հետևանքով: Կողմնորոշային հակազդումն արգելակում է մինչև այդ եղած սննդային գործունեությունը: Կողմնորոշային հակազդման նշված հատկանիշները (ուշադիր դիտելը, ականջ դնելը) կազմում են հենց կողմնորոշային հետախուզական ռեֆլեքսները:

Արտաքին արգելակումը, ինչպես հայտնի է, հատուկ մշակում չի պահանջում: Այն բնորոշ է կենտրոնական նյարդային համակարգին, ուժեղ է, իբեհից հետո թողնում է տևական հետազդեցություն: Կողմնորոշային ու պաշտպանական ռեֆլեքսների հետազդեցությունը տևում է սովորաբար մի քանի րոպեից մինչև մի քանի տասնյակ րոպե, իսկ սննդային ու սեռական ռեֆլեքսների հետազդեցությունը տևում է օրեր ու շաբաթներ:

Արտաքին արգելակման կանխարգելող ազդեցությունը, բացի այդ, որոշվում է պայմանական ռեֆլեքսի տարիքով: Երիտասարդ, լավ շամբրապնդված պայմանական ռեֆլեքսը զգալիորեն ավելի արագ է արգելակվում, քան լավ մշակված, բազմաթիվ անգամ ամրապնդված ռեֆլեքսը: Հեշտ են արգելակվում նաև շատ հնացած, վաղուց շամբրա-

պնդված և իրենց ուժը կորցրած պայմանական ռեֆլեքսները: Կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցող, ուժեղ գրգռիչից ստեղծված ռեֆլեքսի արգելակող ազդեցությունը խիստ և ուժեղ է արտահայտվում նույնիսկ լավ, ամրապնդված պայմանական ռեֆլեքսների նկատմամբ:

Արտաքին արգելակման ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ երեխայի ուսուցման ժամանակ մշակվող ունակությունների (պայմանական ռեֆլեքսների) վրա արգելակային ազդեցություն են թողնում հաճախ շատ բազմազան, երբեմն թույլ գրգռիչները՝ դաստիարակի կամ ուսուցչի ավելորդ շարժումները, նրա հազը, ժամացույցի թրխկ-թրխկոցը, սենյակ կամ դասարան թափանցող ձայները, հոտերը, գետնի տատանումները ծանր փոխադրամիջոցի շարժումից և այլն:

Այն արգելակող պայմանական գրգռիչը, որի հիման վրա առաջանում է բացասական, արգելակային պայմանական ռեֆլեքսը, անվանվում է պարզ արգելակ:

Արգելակային գրգռիչները բազմաթիվ անգամ կիրառելու դեպքում այդ գրգռիչների արգելակող ներգործությունը թուլանում է և նրանք կորցնում են իրենց արգելակային ազդեցությունը: Կողմնակի արգելակային գրգռիչները հաճախակի կրկնության դեպքում կորցնում են իրենց արգելակող ազդեցությունը: Այդ գրգռիչները կոչվում են ժամանակավոր կամ մարող արգելակներ:

Մարող արգելակներից բացի, գոյություն ունեն մշտական արգելակներ, որոնք չեն թուլանում և պահպանում են իրենց ազդեցությունը բավականին երկար ժամանակ: Եթե շեղոք գործոնն ամրապնդվել է մերժվող նյութով, սննդային պայմանական ռեֆլեքսի մշակման ժամանակ առաջանում է բերանի լորձաթաղանթի բորբոքում, որի ընթացքում բերանի համային ընկալիչների գրգռումն առաջ է բերում պայմանական ռեֆլեքսների արգելակում:

Արգելակման վիճակում գտնվող սննդային կենտրոնը դրդվում է անպայման կամ պայմանական գրգռիչների ազդեցության տակ: Այդ դրդումը կյանքի բնական պայմաններում տեղի է ունենում արյան մեջ սննդանյութերի պակասության դեպքում:

Արտաքին արգելակման տեսակներից մեկն է անդրսահմանային արգելակումը, որը զարգանում է գլխուղեղի նյարդաբջիջներում գրգռիչների շափավոր ուժի տեսական կամ ուժեղ համեմատաբար կարճատև ազդեցությամբ:

Անդրսահմանային արգելակման պատճառը կեղևային նյարդաբջիջում պարաբիոտիկ պրոցեսի զարգացումն է: Այս պրոցեսը անց-

նում է հավասարման, հակասական, գերհակասական և խոր արգելակման փուլերը:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի նյարդաբջիջների համեմատաբար ցածր շարժունակության պատճառով այդ փուլերը նյարդամղումների ազդեցության տակ կարող են արգելակվել: Անդրսահմանային արգելակումը թե՛ երեխաների և թե՛ հասուն մարդկանց մոտ զարգանում է ինչպես պայմանական, այնպես էլ ցավային գրգռիչների ազդեցության տակ:

Ներքին արգելակման տեսակները

Ի տարբերություն արտաքին, բնածին արգելակման, ներքին արգելակումը ձեռքբերովի է, պայմանական, ինչպես պայմանական ռեֆլեքսը: Այն զարգանում է դրական պայմանական գրգռիչը արգելակայինով փոխակերպելիս: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում այդ ընթացքում զարգանում է արգելակման պրոցես: Արտաքին արգելակում ստեղծելու համար անհրաժեշտ է պայմանական ռեֆլեքսի հետ չկապված այլ կենտրոնների դրդում: Ներքին արգելակման դեպքում, ի պատասխան գրգռիչի, պայմանական ռեֆլեքսի կենտրոնում զարգանում է արգելակում:

Այն դեպքում, երբ արտաքին արգելակումն ստեղծվում է անմիջապես, ներքին արգելակումը զարգանում է աստիճանաբար, դանդաղ, համեմատաբար դժվար, ընդ որում, այս դեպքում անհրաժեշտ է առկա պայմանական գրգռիչը փոխակերպել արգելակային գործոնով, այսինքն՝ դրական պայմանական ռեֆլեքսը վերածել բացասականի:

Տարբերում են ներքին արգելակման մարող, պայմանական, ուշացող տարբերակով և քնային արգելակման տեսակները:

Մարող արգելակումը զարգանում է այն դեպքում, երբ մշակված պայմանական ռեֆլեքսը չի ամրապնդվում անպայման գրգռիչով: Մարող արգելակման ընթացքում պայմանական ռեֆլեքսի շափը մեկ ավելանում է, մեկ նվազում, հասնելով զրոյի: Պայմանական ռեֆլեքսի շափերի պարբերական փոփոխությունը վկայում է մեծ կիսագնդերի կեղևի դրդելիության աստիճանական թուլացման մասին: Մարող արգելակման ընթացքում փոխվում է պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը: Վերջինս պարբերականորեն երկարում ու կարճանում է՝ մինչև պայմանական ռեֆլեքսի լրիվ անհետանալը:

Մարող արգելակման ընթացքում պայմանական ռեֆլեքսը չի վերանում, այլ միայն արգելակվում է: Որոշ դեպքերում մարած ռեֆլեքսը կարող է վերականգնվել նույնիսկ միանվագ ամրապնդման

դեպքում: Երբեմն պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնում կարող է տեղի ունենալ շատ կարճ ժամանակամիջոցում, որի ընթացքում կատարվում է ոչ թե նոր պայմանական ռեֆլեքսի մշակում, այլ գոյություն ունեցող պայմանական ռեֆլեքսի «ազատագրում» արգելակումից: Եթե մարած պայմանական ռեֆլեքսը նույնիսկ շամրապնդվի, ապա այն կարող է ինքնածին կերպով վերականգնվել:

Մարող արգելակման են ենթարկվում ինչպես արհեստական, այնպես էլ բնական պայմանական ռեֆլեքսները, ընդ որում վերջիններս համեմատաբար դժվար են մարում: Բնական պայմանական ռեֆլեքսների հարաբերական ամրությունը կյանքի սովորական պայմաններում բացատրվում է գրգռիչների բազմապիսի և մշտական ազդեցությամբ օրգանիզմի վրա:

Այն արագությունը, որով առանց պայմանական գրգռիչի ամրապնդման դրսևորված արդյունքը հասնում է զրոյի, անվանվում է պայմանական ռեֆլեքսի մարման արագություն: Վերջինս կախված է շամրապնդումների միջև ընկած ժամանակի ընդմիջումներից: Օրինակ, եթե կրկնվի շամրապնդումը մեկ րոպեանոց ընդմիջումներով, ապա պայմանական ռեֆլեքսն արագ կմարի, իսկ եթե շամրապնդումը կատարվի 10-ական րոպեներ անց, պայմանական ռեֆլեքսը կմարի ուշ: Այլ խոսքով, որքան փոքր է մարող ռեֆլեքսի կրկնումների միջև ընկած ժամանակամիջոցը, այնքան ավելի կարճ ժամանակամիջոցում է մարում պայմանական ռեֆլեքսը:

Մարման արագությունը կախված է տարիքից և նյարդային համակարգի գոյածազման առանձնահատկություններից: Երեխայի պայմանական ռեֆլեքսի մարումն ավելի արագ է կատարվում, քան հասուն տարիքի մարդու ռեֆլեքսը: «Արգելակային տիպի» երեխայի մարման արագությունն ավելի մեծ է, քան «դրդված» տիպի երեխայինը:

Մարման արագությունը կախված է նաև մշակված պայմանական ռեֆլեքսի ամրությունից և անպայման ռեֆլեքսի լարվածությունից: Պետք է հիշել նաև, որ լավ ամրապնդված ռեֆլեքսները մարում են դանդաղ, երկար պահպանվում են ակտիվ վիճակում և կարող են երևան բերվել ցանկացած ժամանակ:

Գոյություն ունի պայմանական ռեֆլեքսների մարման երկու հիմնական եղանակ՝ անընդհատ և ընդհատված: Մարումն անընդհատ է, երբ պայմանական գրգռիչն ազդում է առանց ընդհատվելու՝ մինչև նրա ազդեցության վերացումը, իսկ եթե գրգռիչը գործում է ընդմիջումներով, ապա մարումը ստեղծվում է ընդհանուր եղանակով:

Արգելակել, մարել հնարավոր է ոչ միայն մարող ռեֆլեքսները, այլև համեմատաբար ամուր, վաղօրոք մշակված արհեստական ու բնական պայմանական ռեֆլեքսները: Եթե կատարվում է արհեստա-

կան, բարդ պայմանական ռեֆլեկտոր համալիրի մեջ մտնող որևէ ռեֆլեքսի մարում, ապա կարող են մարել և այլ՝ համասեռ ու անհամասեռ ռեֆլեքսները: Մի ուժեղ ռեֆլեքսի առաջնային մարման դեպքում սովորաբար երկրորդայնորեն մարում են համեմատաբար թույլ ռեֆլեքսները: Վերջիններիս առաջնային մարման դեպքում ավելի ուշ արգելակվում են համեմատաբար ավելի ուժեղ ռեֆլեքսները: Ռեֆլեքսի պահպանումը կախված է նրա գոյություն տևողությունից, ամրապնդումից և արտահայտման հաճախականությունից: Ուժգնորեն կատարվող մարումը լրիվ ջնջում է տարբերությունը մարման ենթակա ռեֆլեքսների միջև:

Որոշ դեպքերում անհրաժեշտ է լինում կատարել գրգռիչային համալիրի բաղադրիչներից մեկի մարում:

Համալիրային գրգռիչ բաղադրիչներից մեկի ամրապնդումը հանգեցնում է մյուս բաղադրիչային գրգռիչների նկատմամբ արտահայտվող ռեֆլեքսների չափի նվազման: Սակայն այդ բաղադրիչային գրգռիչների նկատմամբ գոյություն ունեցող ռեֆլեքսները մի քանի ամրապնդումներից հետո բավականին արագ վերականգնվում են:

Համալիրային գրգռիչային բաղադրիչներից մեկի մարելու փորձի ժամանակ կարող են մարվել նաև մյուս բաղադրիչները: Ընդ որում, ուժեղագույն գրգռիչի մարելու փորձում բավականաչափ արագ ու լրիվ մարում է ամենաթույլ գրգռիչներով ստեղծված ռեֆլեքսը: Ուժեղ և ուժեղագույն գրգռիչները այս պարագայում պահպանում են իրենց ազդեցությունը: Եթե մարման է ենթարկվում համալիրային գրգռիչի առաջացրած ռեֆլեքսն ամբողջությամբ, ապա մարում են նրա բոլոր բաղադրիչները՝ և՛ թույլերը, և՛ ուժեղները, և՛ ուժեղագույնները:

Օրինաչափ է պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանի փոփոխությունը. որքան շատ են պայմանական ռեֆլեքսի շարժականները, այնքան ավելի տևական է ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը: Գաղտնի ժամանակաշրջանի փոփոխությունը պայմանական ռեֆլեքսի մարելու ընթացքում տեղի է ունենում պարբերայնորեն (ինչպես և պայմանական ռեֆլեքսի չափի փոփոխությունը): Գաղտնի ժամանակաշրջանի երկարումը պայմանական ռեֆլեքսի մարման դեպքում վկայում է այն մասին, որ արգելակային պրոցեսը աստիճանաբար շերտավորվելով՝ պայմանական ռեֆլեքսի վրա նվազեցնում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գրգռելիությունը:

Որքան մեծ ուժով ու տևական է մարեցվում պայմանական ռեֆլեքսը, այնքան տևական է լինում վերականգնման ժամանակաշրջանը: Եթե արգելակված պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման համար պահանջվել է շատ ժամանակ, ապա մեծ կլինի այդ ռեֆլեքսի մարման աստիճանը:

Ռեֆլեքսի վերականգնման համար անհրաժեշտ ժամանակամիջոցը կախված է պայմանական ռեֆլեքսի մարման խորությունից, անհատականությունից, տարիքից, պայմանական ռեֆլեքսի ուժից և մարման փորձերի հաճախականությունից: Որքան խորն է պայմանական ռեֆլեքսի մարումը, այնքան ավելի շատ ժամանակ է պահանջվում պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման համար: Այսինքն, որքան մեծ է երեխայի տարիքը, այնքան ավելի շատ ժամանակ է պահանջվում մարած պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման համար: Պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման արագությունը մեծ չափով կախված է կենտրոնական նյարդային համակարգի վիճակից: Նյարդային դանդաղ պրոցեսների ֆոնի վրա պայմանական ռեֆլեքսներն ավելի դանդաղ են վերականգնվում, քան նյարդային պրոցեսների բարձրաստիճան շարժունակության պայմաններում: Նախկինում լավ ամրապնդված, ուժեղ ռեֆլեքսն ավելի արագ է վերականգնվում, քան թույլ ամրապնդված ռեֆլեքսը: Պայմանական ռեֆլեքսի մարման ու վերականգնման փորձերի հաճախակի կրկնության դեպքում մարած պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնումն արագանում է: Մարած պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնումն անպայման գրգռիչով ամրապնդելու դեպքում ավելի արագ է կատարվում, քան ամրապնդված պայմանական գրգռիչով ամրապնդման դեպքում: Խոր մարման դեպքում պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման համար պահանջվում է մարած պայմանական ռեֆլեքսի բազմաթիվ ամրապնդում:

Որոշ դեպքերում մարած պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնում կարող է տեղի ունենալ առանց ամրապնդման: Այդպիսի վերականգնումն անվանվում է ռապարգելակում»:

Գլխուղեղի կեղևում գոյություն ունեցող երկու՝ դրական պայմանական ռեֆլեքսի և արգելակային ռեֆլեքսի օջախներում կատարվում են հետևյալ փոփոխությունները: Դրական պայմանական ռեֆլեքսի օջախի ճառագայթման ազդեցության տակ վերանում է արգելակումը արգելակային օջախում:

Արգելակում ստեղծվում է նաև առկա երկու ներքին արգելակային օջախների փոխազդեցության հետևանքով:

Արգելակումը երևան է գալիս արգելակային պրոցեսի ժամանակավոր վերացման ձևով, կողմնակի գրգռիչների ազդեցության տակ:

Դիցուք մշակված է որոշակի սննդային ռեֆլեքս բանանի նկատմամբ, որը, սակայն, մարել է: Եթե այս պայմաններում տանք սեխ և փորձենք իբրև պայմանական գրգռիչ, ապա հնարավոր կլինի նախորդ պայմանական ռեֆլեքսի լրիվ վերականգնումը: Վերջինս, սակայն, ունի ժամանակավոր բնույթ, չնայած շարունակվում է որոշ ժամանակ՝ քանի տևում է սեխի ետազդեցությունը. մի քանի րոպեից հետո նորից երևան է գալիս մարող արգելակման ազդեցությունը:

Արգելակումը դրդման այն պրոցեսի զարգացման արտահայտու-
թյունն է, որը ստեղծվել էր (արգելակված ձևով) պայմանական ռեֆ-
լեքսի մարման հետևանքով:

Արգելակված պայմանական ռեֆլեքսը կարող է վերականգնվել
ինչպես ամրապնդող գրգռիչի ազդեցությամբ, այնպես էլ ուրիշ ան-
պայման գրգռիչներից: Այս երկու տեսակի գրգռիչների ազդեցությամբ
միջև գոյություն ունի որոշակի տարբերություն:

Արգելակված պայմանական ռեֆլեքսը յուրահատուկ անպայման
գրգռիչով ամրապնդելիս, որի ներգործության շնորհիվ գոյացել էր
ձայմանական ռեֆլեքս, կատարվում է տևական ու կայուն վերականգ-
նում, իսկ պատահական գրգռիչների ազդեցության տակ առաջ է գա-
լիս անկայուն, ժամանակավոր վերականգնում:

Այսպիսով, մարած պայմանական ռեֆլեքսի կայուն վերականգ-
նում հնարավոր է այն գրգռիչով, որը վաղորոք և սերտորեն կապված է
եղել պայմանական ռեֆլեքսի առաջացման հետ:

Մարող արգելակումն ունի կարևոր կենսաբանական նշանակու-
թյուն, քանի որ նրա շնորհիվ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերը ազատվում
են այնպիսի մի գործունեությունից, որը տվյալ պահին կորցրել է իր
նշանակությունը:

Պայմանական արգելակումը ստեղծվում է հատուկ պայմաններում:
Եթե ամուր դրական պայմանական ռեֆլեքսին ավելանում է մի հա-
վելյալ գործոն, և այդ համակցությունը կրկնվում է հաճախ և
առանց ամրապնդման, առաջ է գալիս պայմանական արգելակում:
Պայմանական գրգռիչը նշված համակցման մեջ կորցնում է իր դրա-
կան ազդեցությունը, իսկ համակցումը ձեռք է բերում արգելակային
ազդեցություն: Այդ տեղի է ունենում անպայմանորեն, չնայած որ
պայմանական գրգռիչի մեկուսացված ամրապնդման դեպքում հնա-
րավոր է նրա պայմանական-ռեֆլեկտոր գործողության պահպանումը:
Պայմանական արգելակում է անվանվում պայմանական գրգռիչի
կողմից իր, պայմանական-ռեֆլեկտոր ազդեցության կորուստը՝
հավելյալ գործոնի հետ գրգռիչի կողմից արգելակային ազդե-
ցության ձեռքբերումը: Հավելյալ գործոն պայմանական ռեֆլեքսի
համակցումից, ստեղծված արգելակումը առաջին հայացքից կարող է
թվալ արտաքին արգելակում: Սակայն, հաջորդական արգելակման
առկայությունը հաստատում է հավելյալ գործոն պայմանական ռեֆ-
լեքսի համակցմամբ ստեղծվող արգելակման պատկանելիությունը
ներքին արգելակմանը:

Համակցման մեջ մտնող հավելյալ գործոնն ունի հիշարժան հատ-
կություններ: Մինչև համակցման մեջ ընդգրկվելը հավելյալ գործոնը

կարող է լինել արտաքին դրական ազդակ կամ մարող արգելակ, իսկ համակցման մեջ նա դառնում է արգելակային գործոն: Պայմանական ռեֆլեքսի մշակմանը մասնակցած և այդ ռեֆլեքսին նմանվող հավելյալ գործոնը դառնում է պայմանական արգելակ:

Մանկավարժության մեջ պայմանական արգելակի դերում հանդես են գալիս արգելակող շարժումները, «չի կարելի» բառը մերժող դիմախաղը: Պայմանական արգելակի և արգելակային համակցման կիրառումը երեխաների ու դեռահասների գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում առաջ է բերում արտահայտված արգելակային պրոցես:

Պայմանական արգելակումը հեշտ է զարգանում, երբ հավելյալ գործոնն ազդում է դրական պայմանական ռեֆլեքսից քիչ առաջ կամ համընկնում է նրան:

Նախօրոք մշակված պայմանական գրգռիչի զուգորդումից նոր պայմանական գրգռիչի հետ մշակվում է երկրորդ կարգի պայմանական ռեֆլեքս: Ընդամին, կեղևում կատարվում է երկու գրգռիչների (հավելյալ գործոնի ու դրական պայմանական գրգռիչի) գրգռումների միաձուլում: Համակցման համակարգային շամրապնդման ընթացքում այդ համակցում-զուգորդումը ձեռք է բերում արգելակիչ հատկություն:

Եթե հավելյալ գործոնը ետ մղվի, այնպես, որ պայմանական ու հավելյալ գրգռիչները կեղևում զատված լինեն միմյանցից, հավելյալ գործոնն առաջ կբերի ոչ թե արգելակային, բացասական, այլ դրական պայմանական հակազդեցություն:

Մեծացնելով հավելյալ գործոնի ուժը հնարավոր է ստանալ տևական արգելակային հետազդեցություն համակցման մեջ:

Ատտիճանաբար մեծացնելով հավելյալ գործոնի և պայմանական գրգռիչի միջև եղած ժամանակամիջոցը, հավելյալ գրգռիչը կարելի է դարձնել պայմանական արգելակ: Հակառակ պարագայում հավելյալ գործոնի և պայմանական գրգռիչի միջև եղած ժամանակամիջոցի պակասեցման ընթացքում, մինչև հավելյալ գործոնն ու պայմանական գրգռիչը համընկնեն, գոյանում է երկրորդ կարգի պայմանական ռեֆլեքս:

Պայմանական արգելակման զարգացումը կախված է նյարդային տիպից: Հավասարակշռված, դժվարաշարժ և անհավասարակշռված թույլ նյարդային տիպի առկայության պայմաններում հավելյալ գործոնի միացումը դրական պայմանական ռեֆլեքսին հանգեցնում է վերջինիս չափի փոքրացման կամ լրիվ անհետացման: Սակայն, դրական պայմանական ռեֆլեքս-հավելյալ գործոն համակցման կրկնությունն այս դեպքում մեծացնում է դրական պայմանական ռեֆլեքսի չափը, և վերականգնում է անհետացած դրական պայմանական ռեֆլեքսը: Այնուհետև, չնայած կրկնություններին, դրական պայմանական ռեֆլեքսի

շահին աստիճանաբար պակասում է, հասնելով զրոյի: Որոշ դեպքերում հավելյալ գործոնի միացումը դրական պայմանական ռեֆլեքսին հանգեցնում է համակցման արդյունքի զգալի բարձրացման, որը, սակայն, հետագա շամրապնդման դեպքում պակասում է, հասնելով զրոյի:

Ուժեղ, անհավասարակշռված, շարժուն նյարդային պրոցեսների պայմաններում նկատվում է համակցման արդյունքի մեծացում, որը, սակայն, նույնպես աստիճանաբար անհետանում է: Պետք է նկատի ունենալ, որ հավելյալ գործոնի դերը կարող են կատարել տարբեր գրգռիչների հետքերը:

Պայմանական արգելակման մշակման դեպքում գրգռիչների միջև եղած ժամանակամիջոցը կարող է դառնալ պայմանական արգելակ:

Վերլուծելով հավելյալ գործոնի դերը պայսանական ռեֆլեկտոր համակցման մեջ, պետք է ընդգծել, որ այդ գործոնը, ըստ էության, հանդիսանում է պայմանական արգելակ:

Հավելյալ գործոնի արգելակային գործողությունը տարածվում է ինչպես համասեռ, այնպես էլ անհամասեռ ռեֆլեքսների վրա, շնայած վերջիններիս նկատմամբ կարող են մշակված լինել պայմանական ռեֆլեքսներ՝ բոլորովին անկախ համասեռ պայմանական ռեֆլեքսներից:

Պայմանական արգելակման (կամ արգելակային համակցման) բազմաթիվ կրկնությունը հասցնում է արգելակային ազդեցության ուժեղացման և պայմանական արգելակման հտազդեցության կարճացման:

Որոշ դեպքերում անհրաժեշտ է լինում վերացնել արգելակային համակցմամբ ստեղծվող պայմանական արգելակումը: Այդ արգելակման վերացման ամենալավ եղանակը արգելակային համակցման ամրապնդումն է դրական պայմանական ռեֆլեքսով, ընդ որում չպետք է օգտագործել ուժեղ գրգռիչներ: Մեծ մասամբ նման գրգռիչները շեն տալիս ցանկացած, դրական արդյունք՝ արտաքին արգելակման հետեւվանքով:

Պայմանական ռեֆլեքս, ինչպես հայտնի է, կարող է մշակվել ոչ միայն պայմանական գրգռիչի համընկնումից անպայմանին, այլև անպայման գրգռիչը պայմանականին ուղացումով միացնելու դեպքում:

Ուղացած պայմանական ռեֆլեքսը շատ հեշտ է ստացվում այն դեպքում, երբ նախապես մշակվում է համընկնող պայմանական ռեֆլեքս, ապա աստիճանաբար կատարվում է նրա ուղացումը:

Ուղացող պայմանական ռեֆլեքսի մշակման ընթացքում ուղացման ժամանակը պայմանական գրգռիչի հետ կազմում է գումարային

գործոն, որն ամրապնդվում է հետագայում անպայման գրգռիչով: Ժամանակի ամրապնդումը ետադրված պայմանական ռեֆլեքսներում հանգեցնում է կեղևային պրոցեսների ընթացքի ամրապնդմանը: Հենց դրա հետևանքով էլ ժամանակը դառնում է պայմանական գրգռիչ:

ԾՔԵ պայմանական ռեֆլեքսի գոյացման պրոցեսում արտաքին փոփոխվող գործոնը ազդում է որոշակի ժամանակամիջոցներում, ապա ժամանակի ազդեցության յուրաքանչյուր հաջորդ պահերին այդ գործոնը օրգանիզմի համար դառնում է յուրահատուկ: Գոյատևման ընթացքում մարդը սովորում է, հարմարվում տարբեր տեսակի արտաքին գրգռիչներին՝ լուսավորության ու ջերմության լարվածությանը, ձայնի ուժին, տարբեր հոտերին, ընդ որում, շնայած որոշակի գրգռիչի անփոփոխ ուժին, զարգացման պրոցեսում մարդն այդ գրգռիչը զգում է այլ կերպ: Քանի որ գլխուղեղի կեղևի նյարդաբջիջները ժամանակի ընթացքում անընդհատ նորանոր գրգիռներ են ստանում, տարբեր հաջորդական վիճակներ են ապրում ու վերապրում, նյարդաբջջի որոշակի ժամանակի որոշակի վիճակը, համընկնելով անպայման ռեֆլեքսի հետ, կարող է դառնալ պայմանական գրգռիչ:

Նյարդաբջիջների վիճակի վրա ազդում է տարիքը, սնուցման վիճակը, գազափոխանակությունն ու օքսիդացման պրոցեսների լարվածությունը, նախորդ գործունեությունից վերականգնունակության աստիճանը, ներզատական գեղձերի համակարգի վիճակը: Իրա հետ կապված ժամանակի ռեֆլեքսը մի կողմից արտահայտվում է ճշտորեն, մյուս կողմից՝ ենթարկվում է զգալի տատանումների:

Ուշացող արգելակումն ունի կենսաբանական մեծ նշանակություն: Նրա շնորհիվ կանխվում է բոլոր օրգանների ժամկետից վաղ ֆիզիոլոգիական գործունեությունը, տնտեսվում է ուժերի ծախսումը մեծ լարումների դեպքում: Բացի այդ, ուշացող, ինչպես նաև պայմանական ու մարող արգելակման շնորհիվ անընդհատ ու մշտապես ուղղվում և ճշտվում է կենտրոնական նյարդային համակարգի պատասխան հակազդեցությունը:

Կյանքի բնական, փոփոխվող պայմաններում ապրող, աճող ու զարգացող մարդկային օրգանիզմի պայմանական ռեֆլեկտոր գործունեության մեջ կարևոր նշանակություն ունի տարբեր պայմանական գրգռիչների՝ շրջապատող իրերի, երևույթների և մարդկանց ճանաչումը: Շրջապատի իրադրությունը երեխան պատասխանում է պայմանական ռեֆլեկտոր յուրահատուկ հակազդեցությամբ, որը ստացել է տեղադրական, իրավիճակային ռեֆլեքս անվանումը:

Այս ռեֆլեքսը պայմանական կապերի ստեղծման սկզբնական շրջանում ունի ընդհանրացված բնույթ, ընդ որում, ամեն մի գործոն,

որը ստեղծում է պայմանական ռեֆլեքս, զարգացող օրգանիզմի համար հանդիսանում է ընդհանրացված բնույթի գրգռիչ:

Եթե մեկ, որոշակի, արտաքին գրգռիչի կրկնության հետևանքով առաջ է գալիս այդ պայմանական գրգռիչի մասնագիտացում, ապա տարբեր գրգռիչների կրկնությունը մի գրգռիչի հաճախակի կրկնության ֆոնի վրա հասցնում է ոչ միայն ամրապնդվող պայմանական գրգռիչի մասնագիտացմանը, այլ նաև նրա առանձնացմանը գրգռիչների ընդհանուր խմբից: Ընդ որում, մեկ գործոնի ամրապնդման և համապատասխան գործոնների շամրապնդման ազդեցության տակ գլխուղեղի կեղևում զարգանում է դրդման օջախ՝ արգելակային ֆոնի վրա: Այս ընթացքում է իրականացվում գրգռիչների տարբերակումը: Այդ պայմաններում զարգացող արգելակող պրոցեսը կոչվում է տարբերակվող արգելակում:

Տարբերակվող արգելակումը շարժվում է, ըստ Ի. Պ. Պավլովի, դրդման պրոցեսի ուժով: Տարբերակվող գործոնի ուժգնության ավելացման դեպքում տարբերակումը խախտվում է: Այն խախտվում է նաև կենտրոնական նյարդային համակարգի ընդհանուր և տեղական դրդելիության պայմաններում:

Երեխայի քաղցածության դեպքում տարբերակումն աստիճանաբար թուլանում է՝ գլխուղեղային սննդային կենտրոնի դրդելիության բարձրացման հետևանքով:

Սահմանված է, որ արտաքին գործոնները տարբերելու պրոցեսում զարգանում է դրդման պրոցեսը: Վերջինս պայմանավորված է անպայման-ռեֆլեկտոր կողմնորոշային հակազդեցությամբ, որը միաժամանակ առաջ է բերում արտաքին անպայման արգելակում: Դրա հետևանքով արգելակվում է գոյություն ունեցող պայմանական ռեֆլեքսը: Տարբերակման ընթացքում երևան է գալիս պայքար դրդման ու արգելակման պրոցեսների միջև, որը, ի դեպ, ունի պայմանական ռեֆլեկտոր մեխանիզմ: Այդ պայքարի հետևանքով է իրականացվում արտաքին աշխարհից եկած մղումների տարբերակումը:

Օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական գործունեությունը կանխարգելող բացասական պայմանական ռեֆլեքսները բնական պայմաններում գոյանում են, երբ որևէ շեղոք գրգռիչ համընկնում է ներքին արգելակման (մարող, պայմանական, ուշացող կամ տարբերակող արգելակման) հետ: Բացասական պայմանական ռեֆլեքսների ուստումնասիրությունը կարևոր է և՛ մանկավարժության, և՛ բժշկագիտության մեջ:

Գլխուղեղի կեղևային նյարդաբջիջների բնորոշող առանձնահատկությունն է արգելակող գրգռիչների ազդեցության տակ հեշտությամբ արգելակվելը: Բավական է մշակված պայմանական ռեֆլեքսը շամրապնդել մի քանի անգամ, որպեսզի այն մարի, այսինքն՝ զարգանա մա-

րող արգելակում: Վերջինս գլխուղեղի նյարդաբջիջներն ազատում է ավելորդ ու անօգուտ գործողությունից: Կեղևային նյարդաբջիջները կարող են անցնել արգելակված վիճակի ինչպես շամրապնդման, այնպես էլ ամրապնդման դեպքում: Օրինակ, գիտափորձի պայմաններում, մշակելով ուշացած պայմանական ռեֆլեքսներ մաշկամեխանիկական, մաշկաչերմային, տեսողական, լսողական գրգռիչների նկատմամբ, կարելի է նկատել, որ 30 վայրկյանով հետաձգված պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը, որն անցյալում կազմում էր 5 վայրկյան, աստիճանաբար ավելանում է, և վերջ ի վերջո պայմանական ռեֆլեքսը բուրրովին չի արտահայտվում ու արգելակվում է:

Ուշացող պայմանական ռեֆլեքսի մշակման պրոցեսում որոշ պահից պայմանական ռեֆլեքսը դառնում է կայուն, և ապա, հարաճուն կերպով զարգանում ու խորանում է արգելակումը:

Հարաճուն արգելակման նտեղծումը երևան է գալիս պայմանական ռեֆլեքսի շափի փոքրացմամբ: Ընդ որում, ռեֆլեքսի շափի փոքրացումն արտահայտվում է և՛ տվյալ կրկնվող պայմանական գրգռիչի դեպքում, և՛ ուրիշ պայմանական ռեֆլեքսների մշակման պրոցեսում: Հարաճուն արգելակման զարգացումն առաջ բերող կարևոր գործոն է արգելակային գրգռիչի հաճախակի ու համեմատաբար տևական կրկնությունը: Հատկանշական է, որ այդ կրկնությունն արտահայտվում է նաև ուրիշ պայմանական ռեֆլեքսների շափի վրա՝ նրանց շափի նվազումով: Գրգռիչային սակավադեպ կրկնությունների ֆոնի վրա պայմանական ռեֆլեկտոր գործունեությունը համեմատաբար ավելի քիչ է տուժում, քան հաճախակի կրկնումների դեպքում:

Հետաձգված պարբերության կրճատումը նպաստում է պայմանական ռեֆլեքսների վերականգնմանը: Սակայն, պայմանական ռեֆլեքսի վերականգնման այդ միջոցառումը շատ դեպքերում արդյունավետ չի, քանի որ նույն պայմանական գրգռիչի կրկնությունների դեպքում երեխան ու դեռահասը ընկնում են քնանման վիճակի մեջ, կորցնելով ոչ միայն կիրառվող, կրկնվող պայմանական գրգռիչի նկատմամբ մշակված պայմանական ռեֆլեքսը, այլև ուրիշ պայմանական գրգռիչների նկատմամբ ձեռք բերած ունակությունները: Նախորդ ռեֆլեքսների վերականգնման և նորերի ստեղծման համար անհրաժեշտ է նոր գրգռիչների կիրառում:

Շատ կարևոր է, որ կեղևային նյարդաբջիջը գործունյա վիճակից հետո անմիջապես անցնի հանգստի վիճակի, որն ապահովում է վերականգնման պրոցեսները կենտրոնական նյարդային համակարգում: Որքան արագ է կատարվում արգելակումը, այնքան արագ է վերականգնվում գլխուղեղային նյարդաբջջի նորմալ աշխատունակությունը:

Նյարդային հյուծումը և արգելակումը պարզորեն երևան են գալիս այն դեպքում, երբ հետաձգված պայմանական ռեֆլեքսները վերափոխվում են — համընկնող պայմանական ռեֆլեքսների: Հետաձգված պայմանական ռեֆլեքսներում պայմանական արգելակի ազդեցությունը զգալի է: Բացահայտված է, որ հետաձգված պայմանական ռեֆլեքսի վերափոխման դեպքում համընկնող պայմանական ռեֆլեքսի պայմանական արգելակը սովորաբար արգելակվում է:

Հաստատված է նաև, որ դլսուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում կատարվող դրդման պրոցեսը սերտորեն նկատված է բջջային պրոտոպլազմատիկ նյութերի ծախսման հետ, իսկ արգելակման պրոցեսը, ընդհակառակը, կապված է այդ նյութերի վերականգնման հետ:

Նյարդային գործունեության ժամանակ զրգուղական նյութի քայքայման պրոցեսների գերակշռությունը հանգեցնում է նյարդաբջջի գործառական հյուծման: Ընդ որում, այդ նյութի քայքայման որոշակի փուլն առաջ է բերում արգելակման պրոցես: Արգելակային պրոցեսն ընդհատում է քայքայումը և կասեցնում հյուծումը: Ընդմիջումը նյարդաբջջի գործունեության մեջ նպաստում է այդ բջջի գործառական վերականգնմանը:

Պայմանական ռեֆլեքսների մարման փորձերում պայմանական գործոնի կիրառման ժամանակ նկատվում է կենդանու կամ մարդու շարժումների թուլություն: Այդ ֆոնի վրա արգելակման բազմանվագ կիրառումը հանգեցնում է քնկոտության, երբեմն՝ իսկական քնի:

Նման քնավիճակ կարող է դիտվել նաև տարբերակող արգելակման ընթացքում, մասնավորապես, այն դեպքում, երբ կիրառվում են հիմնական զրգուղին մոտ կանգնած զրգուղիներ, այսինքն՝ անցնում են նուրբ տարբերակման մշակմանը: Քունն առաջանում է նաև ուշացող պայմանական ռեֆլեքսների դեպքում, երբ ուշացումը երկարում է:

Տարբերվում են քնի երկու հիմնական տեսակ՝ ակտիվ և պասսիվ:

Ակտիվ ֆիզիոլոգիական քունը մեծ կիսագնդերի նյարդաբջջիչների դրդմամբ հաջորդական մակածումից առաջ եկող արգելակման հետևանք է: Պասսիվ քունը կամ մեծ կիսագնդերի արգելակումը առաջ է գալիս սովորաբար արտաքին զգայարանների անջատման դեպքում կամ այդ զգայարանների թուլյ, միապաղաղ զրգուղիների ժամանակ:

Որոշակի պայմաններում արգելակումը տարածվում է մեծ կիսագնդերում և, իջնելով ցած ենթակեղևային կենտրոններով, ընդգրկում է միջանկյալ ու միջին ուղեղը, բայց մարդու քնած վիճակում երկարավուն ուղեղը շարունակում է գործել:

Միջանկյալ ուղեղի ցանցանման գոյացության գործառական անջատման դեպքում քունն առաջ է գալիս շնորհիվ այն բանի: որ ընկա-

լիշներից դեպի գլխուղեղի կիսագնդերը մղումների հոսքը ժամանակավորապես ընդհատվում է:

Քնելու ժամանակամիջոցում գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի զրդելիության նվազման հետևանքով երևան են գալիս հետևյալ հիպոնոզային փուլերը՝ հավասարման, հակասական, գերհակասական և արգելակման: Քնելու սկզբնական ժամանակաշրջանում երևան է գալիս հավասարման փուլը, որի ընթացքում և՛ ուժեղ, և՛ թույլ պայմանական գրգռիչներն առաջ են բերում նույն, փոքր չափի թույլ շարժողական պայմանական հակազդեցութուն: Դրանից հետո զարգանում է հակասական փուլը, որի ժամանակ թույլ պայմանական գրգռիչներն առաջ են բերում ավելի մեծ չափի պայմանական ռեակցիա, քան ուժեղ գրգռիչները: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի զրդելիության հետագա իջեցման ֆոնի վրա երբեմն երևան է գալիս գերհակասական փուլը, որի ընթացքում բացասական պայմանական գրգռիչներն առաջ են բերում դրական պայմանական ռեֆլեքսներ, իսկ դրականները՝ ոչ: Այդ փուլից հետո երևան է գալիս լռիվ արգելակում, երբ ոչ մի գրգռիչ արդեն արդյունք չի առաջացնում:

Ըստ ժամանակակից պատկերացումների, քունը գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի տարածված արգելակումն է:

Կեղևային նյարդաբջջային գոյացութունները ֆիլոգենետիկորեն ամենաերիտասարդ նյարդային գոյացութուններն են: Պատմական զարգացման ընթացքում նրանք ավելի ուշ են առաջացել, քան գլխուղեղի մյուս բաժինների նյարդագոյացութունները: Ցածրակարգ կենդանիների կեղևային նյարդաբջջիչները գործառապես այնքան լիարժեք չեն, որքան բարձրակարգ կենդանիներինը և հատկապես մարդունը:

Մարդու գլխուղեղի կեղևային նյարդաբջջիչներն օժտված են բարձրաստիճան հակազդունակությամբ, որոնք ենթակա են քայքայման, կարող են հոգնել և հյուծվել:

Նյարդաբջջային գրգռողական նյութերի քայքայումը կարող է հյուծել նյարդաբջջիչները և փոխել բջիչների բիմիական կազմը: Դրգրողական նյութի քայքայման հետևանքով նյարդաբջջիցում զարգանում է արգելակման պրոցես: Կեղևային տարրերի արագ հյուծման վերաբերյալ Ի. Պ. Պավլովի կանխատեսման հաստատումը գիտությունը տեսնում է երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության շատ գծերում: Հայտնի է, որ չափից ուժեղ գրգռիչներն առաջ են բերում երեխաների պայմանական ռեֆլեքսների չափի ոչ թե բարձրացում, այլ իջեցում: Հայտնի է նույնպես, որ պայմանական գրգռիչի մեկուսացած գործողությունն առաջ է բերում քնկոտություն, իսկ բարձրաստիճան պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը շատ է դժվարանում և դրա հետևանքով հաճախ երևան է գալիս մանկան նյարդային գործունեության

կանխարգելակում: Ապացուցված է, որ կեղևային բջիջներն աշխատում են որպես ազդանշանորդ, և գլխուղեղը միայն այն դեպքում է հաջողությամբ կատարում իր գործառնությունները, երբ ազդանշանով է հանգստանալու հնարավորություն ստանում:

Անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսների միջև փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ պայմանական ռեֆլեքսի իրականացումը պահանջում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գործունեության զգալի լարում: Գլխուղեղի կեղևի գործունեությունն արտահայտվում է մինչև անպայման գրգռիչի միացումը: Երբ երևան է գալիս անպայման գրգռիչով կեղևաենթակեղևային կենտրոնների կողմից առաջ բերված գործունեությունը, պայմանական գրգռիչի ազդեցությունն արգելակվում է, և կեղևն անցնում է հանգստի վիճակի: Պայմանական ռեֆլեկտոր գործունեության ընթացքում կեղևային տարրերի դիմացկունությունը գրգռիչների հանդեպ թույլ է: Անպայման ռեֆլեքսի ռեֆլեկտոր աղեղի կազմի մեջ մտնող նյարդային տարրերն օժտված են բարձրաստիճան դիմացկունությամբ: Սրանք կարող են բազմաթիվ անգամ իրականացնել նրոշակի անպայման ռեֆլեքսներ՝ առանց գործունեության զգալի արտահայտված նվազման: Հետևաբար, կեղևային տարրերի աշխատունակության թուլությունը, հոգնեցումն արագ և շուտ է երևան գալիս պայմանական ռեֆլեքսի նյարդային տարրերում, իսկ անպայման ռեֆլեքսի նյարդային տարրերում հոգնեցման պրոցեսները զգալիորեն դանդաղ են զարգանում:

Պայմանական ռեֆլեքսների համար մեծ նշանակություն ունի պայմանական գրգռիչի ուժը: «Ուժի օրենքի» համաձայն ազդող գործոնի ֆիզիկական ուժի և պայմանական-ռեֆլեկտոր արդյունքի միջև որոշակի պայմաններում գոյություն ունի ուղղակի կախվածություն: «Ուժի օրենքի» հիման վրա հնարավոր է ճիշտ պատկերացում կազմել գրգռիչների ուժի վերաբերյալ: Պայմանական գրգռիչի ուժը զգալի շափով կախված է ամրապնդման համար կիրառվող անպայման գրգռիչների բնույթից, իսկ պայմանական ռեֆլեքսների խորությունը կախված է մեծ կիսագնդերի կեղևի գործառնական շարժունակությունից և հարմարվողական գործունեությունից: Նյարդաֆիզիոլոգիայում տարբեր գրգռիչները նպատակահարմար է խմբավորել ըստ իրականացվող պայմանական ռեֆլեքսի կենսական նշանակության:

Պայմանական ռեֆլեքսի խորությունը փոխվում է պայմանական գրգռիչի ուժի փոփոխությամբ, գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գրգռելիությամբ և օրգանիզմի ընդհանուր վիճակի փոփոխությամբ, ինչպես նաև տարիքի հետ:

Չափազանց օւժեղ գրգռիչների ազդեցության տակ պայմանական ռեֆլեքսը երբեմն լրիվ արգելակվում է: Քաղցի դեպքում նորմալ ուժի

գրգռիչները՝ կեղևի դրդելիության գերբարձրացման հետևանքով ձեռք են բերում չափազանց ուժեղ գրգռիչների հատկութիւններ, իսկ կեղև-վային դրդելիության բարձրացումը քաղցի ժամանակ, հանգեցնում է պայմանական ռեֆլեքսների բարձրացման, բայց մինչև որոշ սահմա-նի: Նման պայմանում անդրասահմանային արգելակման զարգացու-մը պաշտպանում է կեղևային գործող նյարդային տարրերը գործառու-կան հյուծումից:

Պայմանական գրգռիչի հարշմաքային ուժի հատկութիւնների հի-ման վրա կարելի է որոշել գլխուղեղի կեղևի դրդելիության շեմքը և սահմանը:

Գլխուղեղի կեղևի դրդելիության շեմքը կախված է տարիքից և որոշվում է պայմանական գրգռիչի նվազագույն ուժով:

Պայմանական գրգռիչի և պայմանական ռեֆլեքսի չափերի միջև եղած ամպլիտուդային լայնութիւնն արտահայտում է մեծ կիսազըն-դերի կեղևի աշխատունակութիւնը:

Երեխաների ձեռքբերովի ունակութիւնների մշակումը կյանքի ըն-թացքում, մասնավորապես վաղ ուսուցման շրջանում, զգալի դժվա-րութիւնների հետ է կապված:

Մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեութիւնը, ընդհանուր առմամբ, պայմանավորված է դրդման ու արգելակման պրոցեսի հա-վասարակշռված հարաբերակցութեամբ, որի խախտումը հանգեցնում է կեղևային գործունեության խանգարմանը: Այս երկու պրոցեսների բա-խումն լառաջացնում է երեխաների, դեռահասաների ու հասուն տարիքի մարդկանց ներգործիչ վիճակ և գլխուղեղում ռեֆլեքսային արգելակ-ման օջախների գոյացում:

Երեխաների ու դեռահասաների բնականոն պայմանական-ռեֆլեկ-տոր գործունեության մեջ մեծ դեր է խաղում կողմնորոշային-հետա-զոտական հակազդումը (ռեակցիաները): Վերջինս համախմբում է բոլոր պայմանական ռեֆլեքսների մարմնական ու վեգետատիվ բա-ղադրիչներն օրգանիզմի յուրահատուկ ամբողջական մի գործունեու-թյան մեջ, որն ուղղված է շրջապատի իրադրութիւնի հետ ծանոթանա-լուն: Կողմնորոշային-հետազոտական հակազդման բնորոշող առանձ-նահատկութիւնն է օրգանիզմի վերլուծիչ համակարգերի մոբիլիզա-ցումը: Վերջինս ստեղծվում է գլխուղեղի ցանցանման գոյացութիւնի դրդման հետևանքով: Ընթակեղևային այս գոյացութիւնն ակտիվաց-նող, լարող ակզեցութիւն է գործում գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կե-ղևի վրա, բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով արտաքին զրգիւնների համախմբման համար:

Կողմնորոշային-հետազոտական հակազդման փոխհարաբերու-

թյունները պայմանական ռեֆլեքսներում երևան են գալիս երեք տարբեր ձևերով:

Առաջին ձևն արտահայտվում է այդ հակազդումների ընդհարումով, ընդ որում, կողմնորոշային-հետազդտական հակազդումն արգելակում է պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության բոլոր տեսակները:

Երկրորդ ձևն արտահայտվում է այդ հակազդումների ազդեցության գումարումով, դոմինանտի՝ գերիշխան կենտրոնի օրենքով:

Երրորդ ձևի դեպքում կողմնորոշային հակազդումը երևան է բերում ոչ թե ընթացիկ գործունեություն, այլ ինչ-որ մի գաղտնի, պաշտպանողական բնույթի գերիշխան կենտրոն:

Վարքագծային հակազդումների ձևակերպման մեջ էական նշանակություն ունի այն անպայման ռեֆլեքսի կենսաբանական որակը, որի հիման վրա ստեղծվում են ձեռքբերովի ունակությունները: Ընդամին, անպայման-ռեֆլեկտոր հիմքն ունի կարևոր նշանակություն կյանքի պահպանման համար: Այդ նշանակությունը մարդու պատմական և անհատական զարգացման պրոցեսում արտահայտվում է դրական ու բացասական հույզերով: Բոլոր դեպքերում մարդու վարքը կառուցվում է հուզական վիճակին համապատասխան:

Տարիքի հետ կատարելագործվում է բարձրագույն նյարդային գործունեության ձևաբանական հիմքը և վերլուծիչ-համադրական գործունեության գործառական կազմակերպումն ու միխանիզմները: Անհատական զարգացման համեմատաբար վաղ փուլերում երևան են գալիս բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման կարևոր որակական առանձնահատկությունները, մասնավորապես զարգանում է խոսքային գործառությունը:

Խոսքի համեմատաբար վաղ զարգացման հետ բարձրագույն նյարդային գործունեությունն անհատական զարգացման վաղ ժամանակաշրջաններում կապվում է արտաքին շրջապատի հետ առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի միջոցով: Աճող ու զարգացող մարդու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի վերլուծիչ համադրական գործունեության միակ սկզբնաղբյուրն է օրգանիզմի ընդունիչների գրգռման հետևանքով ստեղծվող առքեր մղումը, որն ընկալիչներից հաղորդական նյարդաթելերով հասնում է գլխուղեղի բարձրագույն բաժնին: Ընկալիչների ընտրողական զգայնությունը որոշակի գրգռիչների հանդեպ ստեղծում է գրգռիչների նախնական, կոպիտ տարբերակում և վերլուծում: Իսկ գրգռիչների նրբագույն վերլուծումն իրականացվում է գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի՝ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի կողմից, որն իրենից ներկայացնում է վերլուծիչների կենտրոնական բաժինների մի ամբողջական համալիր:

Արտաքին աշխարհն արտացոլվում է գլխուղեղի կողմից ընկալիչների վրա բազմազան գրգռիչների համակողմանի ազդեցության դեպքում: Այդ ազդեցության հետևանքով կեղևում առաջ է գալիս նյարդային պրոցես, կամ նրա հետքը՝ շքջապատող բնության ու սոցիալական միջավայրի զգացողության, հիշողության, պատկերացումների, տպավորությունների և մտքերի նյութական հիմքը: Ընկալիչների միջոցով գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևին են հասնում կոնկրետ ազդանշաններ և ազդանշանների ազդանշաններ, այսինքն՝ խոսքերը: Բազմաթիվ գրգռիչներ խոսքի միջոցով հեռացրել են մեզ իրականությունից և մենք մշտապես պետք է հիշենք այդ, որպեսզի շղապագենք մեր վերաբերմունքն իրականության հանդեպ: Մյուս կողմից, հենց աշխատանքն ու նրա հետ կապված խոսքն է մեզ դարձրել մարդ: Առաջին ազդարարային համակարգի աշխատանքում ստեղծված հիմնական օրենքները ղեկավարում են և երկրորդ՝ խոսքային համակարգի աշխատանքը, քանի որ, ըստ էության, այդ նույն նյարդային հյուսվածքի աշխատանքն է:

Մարդկային էվոլյուցիայի ընթացքում առաջին աստիճանի ազդանշանների կողքին զարգացել ու կատարելագործվել են նաև երկրորդ աստիճանի ազդանշանները, բանավոր և գրավոր խոսքերի ձևով ներկայացրած ազդանշանների ազդանշանները: Այդ նոր ազդանշաններով նշանակվում է այն, ինչ մարդն անմիջականորեն ընկալում է: Նոր ազդանշանների գերիշխումը պայմանավորում է խոսքի մեծ կարևորությունը, քանի որ խոսքը եղել ու մնում է իրականության միմիայն երկրորդ ազդանշանը:

Երկրորդ ազդարարային համակարգի գործունեությունն իրականացվում է առաջին ազդարարային համակարգի պայմանական-գրգռիչային, վերացական՝ ազդանշանների կապակցման ու համակցման միջոցով:

Ներկայումս սահմանված է, որ կենտրոնական նյարդային համակարգի ենթակեղևային բաժինները փոխադարձաբար ազդում են թե՛ իրար վրա և թե՛ գլխուղեղի կեղևի վրա, այսինքն՝ առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի վրա: Ենթակեղևակեղևային գոյացությունների փոխազդեցությունն ու պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեությունն իրականացվում է այդ գոյացությունների գործունեության ֆոնի վրա:

Արտաքին տարբեր գործոններն առաջ են բերում արտաքին արգելակում, փոխելով ընթացող նյարդային գործունեության բնույթը և ազդելով անպայման ռեֆլեկտոր հակազդումների վրա:

Երկրորդ ազդարարային համակարգի նյութական հիմքն է կենտրոնաձիգ մղումների մուտքը խոսքի կենտրոնները: Այդ մղումները

խոսքի արտաբերման կամ նրա տեսողական պատկերման դեպքում (խոսքը գրելիս կամ արտաբերելիս) առաջ են բերում խոսքի կենտրոններում նյարդային պրոցես:

Խոսքային գործառությունն իր ծագումով ներկայացնում է ձայնային, շնչառական ու շարժողական օրգանների պայմանական ու անպայման ռեֆլեքսների մի բարդ համակարգ, որն ապահովում է վերացական մտածողությունը: Խոսքի զարգացման պրոցեսում ձևակերպվում են արտաքին նյութական աշխարհի օրենքները:

Երկրորդ ազդարարային համակարգի գործունեությունը շատ կարևոր է միջմարդկային ազդանշանավորման տեսակետից: Մարդկային հարաբերություններում խոսքը կատարում է կարգավորիչ դեր:

Քանի որ խոսքն ազդանշանավորում է կոնկրետ ազդանշանները, այն կարող է գործել որպես շարժողական ու վեգետատիվ ռեֆլեքս ստեղծող պայմանական գրգռիչ: Բայց քանի որ մարդկային խոսքի մեջ գլխավորը՝ արտաքին աշխարհի առարկան կամ երևույթն արտացոլող միտքն է, ապա երեխայի և դեռահասի՝ հակազդումը խոսքին կախված է նրանց դաստիարակությունից, բնավորությունից, աշխարհայացքից և համոզմունքներից:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկություններ

Գոյություն ունեն կենդանիների և մարդկանց բարձրագույն նյարդային գործունեության որոշակի անհատական առանձնահատկություններ, որոնք արտահայտվում են պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման և ամրապնդման տարբեր արագություններ, պայմանական արգելակման մշակման, պայմանական ռեֆլեքսների վերամշակման ոչ միատեսակ արագությամբ: Այդ տարբերությունները որոշվում են նյարդային համակարգի տիպաբանական առանձնահատկություններով:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի գասակարգման հիմքում ընկած են զրդման ու արգելակման, այսինքն՝ հիմնական նյարդային պրոցեսների բնածին առանձնահատկությունները՝ ուժը, հավասարակշռությունն ու շարժունակությունը: Հույն բժիշկ Հիպոկրատը՝ «բժշկագիտության հայրը», մարդկային խառնվածքների ու վարքի առանձնահատկությունները դասեց չորս խմբի.

1. Խուլերիկ՝ անզուսպ կամ լեղային,
2. Սանգվինիկ՝ կենսուրախ կամ զարկերակային,
3. Ֆլեգմատիկ՝ հանգիստ կամ երակային,
4. Մելանխոլիկ՝ թուլամորթ կամ սև լեղային:

Հայրենական ֆիզիոլոգիայի հիմնադիր Ի. Պ. Պավլովը բարձրա-

գույն նյարդային գործունեության տիպերի պրոբլեմի վերաբերյալ այն միտքն է հայտնել, որ մարդու նշված գործունեության անհատական հատկանիշներն իրենց հիմքում ունեն հիմնական նյարդային պրոցեսների ինչպես բնածին, այնպես էլ ձեռքբերովի առանձնահատկություններ:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության հետազոտությունները պավլովյան լաբորատորիաներում՝ մարդու և կենդանիների վրա հայտնաբերեցին, որ նյարդային պրոցեսների հիմնական հատկանիշները արտահայտվում են հետևյալ առանձնահատկությամբ՝

1. Իրդման ու արգելակման ուժի,
2. Նրանց հարաբերակցության (հավասարակշռության),
3. Նրանց շարժունակության, այսինքն՝ գրգռումից արգելակման կամ արգելակումից գրգռման անցման արագությամբ:

Այս չափանիշների հիման վրա պավլովյան դպրոցում սահմանվեցին բարձրագույն նյարդային գործունեության հետևյալ տիպերը.

✓ 1. Ուժեղ, անհավասարակշռված, արագ, իրդման պրոցեսի գերիշխումով, համապատասխանում է խոլերիկ տիպին (անզուսպ տիպ):

2. Ուժեղ, հավասարակշռված, արագ, իրդման ու արգելակման շարժուն պրոցեսներով (սանգվինիկ կամ շարժուն տիպ):

3. Ուժեղ, հավասարակշռված, դանդաղ, իրդման ու արգելակման իներտ պրոցեսներով (ֆլեգմատիկ կամ հանգիստ տիպ):

④ Թույլ տիպ, այսինքն՝ իրդման ու արգելակման պրոցեսների թույլ արտահայտությամբ (մելանխոլիկ):

Նյարդային պրոցեսի ուժն անվանվում է գլխուղեղային նյարդաբջիշների ունակություն՝ իրդումն ու արգելակումը պահպանելու համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա:

Եթե բավարար չափով արտահայտված է հիմնական նյարդային պրոցեսների պահպանման ունակությունը, բարձրագույն նյարդային տիպը հավասարակշռված է, իսկ եթե հիմնական նյարդային պրոցեսների պահպանման ունակությունը շատ մեծ չափով է արտահայտված, ապա ստեղծվում են կամ իրդման, կամ արգելակման պրոցեսի գերիշխման նախադրյալներ:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության մեջ դրսևորվում են և՛ նյարդային հյուսվածքի էներգետիկ ռեսուրսների ինդուկցիոն հարաբերությունները, և՛ նյարդաբջջային յուրացման ու քայքայման ունակության տարբերությունները: Նյարդաբջջի գրգռման ժամանակ զգալի փոփոխություններ են կատարվում նրա կորիզում. գրգռման դադարեցման դեպքում նյարդաբջջը վերադառնում է ելման վիճակին:

Նյարդային պրոցեսների գործառական շարժունակությունը մեծ չափով կապված է սպիտակուցային մոլեկուլների ճեղքման և նրանց

վերականգնման անհատական նյարդային տիպաբանական առանձնահատկությունների հետ:

Հիմնական նյարդային պրոցեսների ուժի, հավասարակշռության և շարժունակության բնութագիրը պարզորոշ կերպով արտահայտված են բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի՝ Ի. Պ. Պավլովի կողմից առաջարկված հետևյալ բնորոշումներում:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության յուրաքանչյուր տիպը մարդու և կենդանու վարքի ամենաընդհանուր բնութագրի ֆիզիոլոգիական հիմքն է: Ահա այդ տիպերի բնորոշ առանձնահատկությունները:

Ուժեղ, շնավասարակշռված տիպի (խոլերիկ) մարդը շատ բորբոքվում է, ջանասեր է, համարձակ իր դատողություններում, հակված է վճռական գործողությունների, սակայն, երբեմն շրջահայաց չէ իր արարքներում: Այդ տիպը անվանում է են նաև գրգռվող, անզուսպ:

Ուժեղ, չհավասարակշռված տիպին պատկանող երեխաների դրական պայմանական ռեֆլեքսները հեշտ են առաջանում, ընդ որում, ոչ միայն թույլ, այլև ուժեղ գրգռիչների նկատմամբ, իսկ ռեֆլեքսների արգելակումը դժվար է: Կողմնակի, անգամ ուժեղ գրգռները ուժեղացնելով ռեֆլեկտոր հակադրումը չեն առաջացնում մակաձական արգելակում: Բացասական պայմանական ռեֆլեքսներն անկայուն են՝ խոսքն արագ է, բարձր, ոչ սահուն: Երեխաները շատ շարժուն են, չափից դուրս դյուրագրգիռ: Ի պատասխան ցավային գրգռման կարող են տալ ընդհանուր, անզուսպ, երկար ժամանակ շփոթարող հակադրում: Արգելակման պրոցեսների թուլության հետևանքով երեխաները վատ են ենթարկվում կարգապահությանը:

Չափից դուրս երկարատև գրգռվածությունը կարող է անցնել ընկճվածության, ուժերի անկման, ընդհանուր արգելակման:

Լինում են չհավասարակշռված տիպի մի քանի տարբերակներ:

1. Երեխաները հաճախ շատ ընդունակ են, բայց ունեն գերբարձր գրգռվածություն, տաքարյուն են: Շատ հուզահիան են, խոսքը և շարժումները արագ են: Արգելակման պրոցեսը թույլ է արտահայտված:

2. Երեխաները պոռթկուն են, սանձարձակ: Բնականոն վարքը հաճախ խախտվում է, բայց կարճ ժամանակով: Պոռթկման ժամանակամիջոցում հարձակողական են:

3. Երրորդ տարբերակին պատկանող երեխաներն աչքի են ընկնում արգելակման պրոցեսների արտահայտված անկումով: Հեշտությամբ են դառնում իրենց բնազդների ստրուկը, որոնց հազուրդ տալու համար ոչնչի առաջ կանգ չեն առնում: Այդպիսի երեխաներին անհիմն կերպով անվանում են շարաճճի (չփուցած): Նրանք դժվար դաստիարակելի են, ուստի ուսուցչից և մանկավարժական կոլեկտիվից

պահանջվում է հետևողական և համառ աշխատանք նշված արատնե-
րը վերացնելու համար։

Ուժեղ հավասարակշռված շարժուն տիպին (սանգվինիկ) դասվող
երեխան իր գործունեության մեջ բազմակողմանի է, ունի հետաքրք-
րությունների լայն դիապազոն, աշխատանքում ծրաջան է, օժտված է
ինքնազսպվածությամբ։ Ի. Պ. Պավլովը սանգվինիկին բնութագրում է
որպես շատ ջերմեռանդ, արդյունավետ գործիչ այն դեպքում, երբ ունի
հետաքրքիր գործեր։ նման գործեր շունենալու դեպքում նա դառնում
է ձանձրալի։ Այդ տիպի ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական
ռեֆլեքսներն արագ են մշակվում։ Առաջացած պայմանական ռեֆլեքս-
ները կայուն են։ Նրանց մարումը, վերականգնումը և վերափոխումը
տեղի է ունենում հեշտությամբ և արագ։ Գրգռումից, արգելակման և
արգելակումից գրգռման հաճախակի և արագ անցումը չի խախտում
կեղևային գործունեությունը։ Խոսքը բավականաչափ արագ է, բարձր,
հուզական և դրա հետ միասին սահուն ու արտահայտիչ։ Նրեխաները
մարդամոտ են, զրուցասեր, կենսուրախ, վառ հույզերով, սովորաբար
մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում շրջապատի երևույթների
նկատմամբ։ Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի վերլուծիչ-համադրա-
կան գործունեությունը շատ աշխույժ է, կարող է հասնել բարձր մա-
կարդակի։ Այդպիսի երեխաներին հեշտ է դաստիարակել, նրանք հա-
ճախ մեծ ընդունակություններ են ցուցաբերում։ Այդ տիպը համա-
պատասխանում է հիպոկրատյան սանգվինիկական խառնվածքին՝

Ուժեղ, հավասարակշռված իներտ տիպի (ֆլեգմատիկ) բնորոշ
առանձնահատկությունն է դանդաղկոտությունը, բացառիկ հավասարա-
կշռությունն ու մեղմ բնավորությունը։ Բարձրագույն նյարդային գոր-
ծունեության այս տիպի մարդիկ շնայած դանդաղաշարժ են, բայց
շատ եռանդուն են ու համառ։ Օժտված են հաստատուն սովորույթուն-
ներով ու նվիրվածությամբ։

Ի. Պ. Պավլովի բնորոշմամբ ֆլեգմատիկը հանգիստ, մշտապես
հանդարտ ու աշխատասեր մարդ է։ Այս տիպի երեխաների դրական և
բացասական ռեֆլեքսներն ավելի դանդաղ են առաջանում, քան նա-
խորդ տիպի։ Խոսքը դանդաղ է, հանգիստ, առանց խիստ արտահայտ-
ված հուզումների։ Դրողումից արգելակման անցնելը և, հակառակը,
դանդաղ է ընթանում։ Նրեխաները, որպես կանոն, աչքի են ընկնում
հանգիստ բնավորությամբ, աշխատասիրությամբ, շանասիրությամբ,
լավ վարքով և կարգապահությամբ։ Եթե նրանք հանդիպում են դժվար
իրադրության, հեշտությամբ հաղթահարում են։ Ոչ հուզվադեպ այդ-
պիսի երեխաները լավ են սովորում և մեծ ընդունակություններ են
ցուցաբերում։ Տրված հանձնարարությունները կատարում են դանդաղ,
բայց բարեխղճորեն։

Քույլ տիպին (մելանխոլիկ) պատկանող մարդուն հատուկ է երկշտուութունը, ամաչկոտութունը, դժվարությունները շահազանցնելու հակումը և գերզգայնությունը:

Այդ տիպին դասվող երեխաներն ուժեղ և երկարատև գրգռումներին չեն դիմանում, դրանք առաջացնում են անդրսահմանային արգելակում: Նրանց մոտ հեշտությամբ է առաջանում նաև մակածական (ինդուլցիոն) արգելակում:

Ռեֆլեքսները արգելակվում են կողմնակի, հատկապես նոր, անսովոր գրգռիչների ազդեցությամբ տակ: Այդպիսի երեխան, ընկնելով նոր իրադրության մեջ, օրինակ, առաջին անգամ մանկապարտեզ հաճախելիս կամ անծանոթ մարդկանց շրջապատ ընկնելիս կանգնում է գլուխը կախ, մորը կպած, ոչ մի հարցի չի պատասխանում, իսկ եթե շարունակում են համարձարեն կրկնել հարցերը, նա հուզվում է, կարող է անգամ լաց լինել: Պայմանական ռեֆլեքսները դանդաղ են առաջանում՝ պահանջվում է պայմանական և անպայման գրգռիչների մեծ քանակի զուգորդում: Շարժողական ակտիվությունը թույլ է, անվստահ: Այդ տիպին պատկանող երեխան թողնում է վախկոտ, թույլ երեխայի տպավորություն:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության յուրաքանչյուր տիպն ունի վարքի բնորոշ գծեր, բայց, այնուամենայնիվ, մարդու վարքագիծը պայմանավորված է նյարդային համակարգի ոչ միայն բնածին հատկություններով, գենոտիպով, այլև այն ազդեցություններով, որոնք կրել և կրում է օրգանիզմը՝ նրա անհատական կյանքի ընթացքում, այլ կերպ ասած, նյարդային տիպերի հատկանիշները կախված են նաև դաստիարակությունից և ուսուցումից՝ այս բառերի ամենալայն իմաստով: Այս հիմքի վրա ձևավորվող մարդու նյարդային գործունեության տիպն իրենից ներկայացնում է բնածին հատկանիշների՝ գենոտիպի և ձեռքբերովի հատկանիշների՝ ֆենոտիպի համաձուլվածք: Յուրաքանչյուր մարդու վարքի ձևերը, նրա բնավորության առանձնահատկությունները զգալի շահով կախված են կյանքի ու դաստիարակության պայմաններից:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ բարձրագույն նյարդային գործունեության նշված շորս տիպերը մարդու մոտ զուլված ձևով շատ հազվադեպ են հանդիպում: Շատ են խառը տիպաբանական տարբերակները, բայց, չնայած դրան, հոգեբանության և մանկավարժության համար միանգամայն բավարար է վերը նշված տիպային շորս խմբավորումը: Մանկավարժի, հոգեբանի, բժշկի ու ֆիզիոլոգի համար ամենից առաջ կարևոր է տարբեր նյարդային տիպի երեխայի, դեռահասի, հասուն մարդու հարմարեցման պրոցեսն արտաքին միջավայրի պայմաններին:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության նախարկությանը

Բազմաթիվ հետազոտություններով հաստատված է, որ բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկությունները որոշվում են ժառանգականությամբ: Հաստատված է նաև, որ մարդկանց և բարձրակարգ կենդանիների վարքը պայմանավորված է ոչ միայն ժառանգականությամբ, այլև նյարդային համակարգի այն առանձնահատկություններով, որոնք առաջացել են օրգանիզմը շրջապատող արտաքին միջավայրի ազդեցության տակ, նրա ծննդյան հենց առաջին օրերից: Դա նշանակում է, որ նյարդային համակարգի բնածին հատկությունները քարացած, անփոփոխ չեն, որ նրանք այս կամ այն չափով կարող են և իրոք փոփոխվում են դաստիարակման, մարզման, վարժեցման և ուսուցման ազդեցության տակ: Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի հարմարվողականությունը, նրանց վերափոխման հնարավորությունը վարժեցման, ուսուցման, մարզման և դաստիարակման ճանապարհով, Պավլովի արտահայտությամբ, իրենից ներկայացնում է «կարևորագույն մանկավարժական փաստ»: Քանի որ շրջապատի ներգործություններն այնքան ավելի ուժեղ են ազդում, որքան ավելի երիտասարդ է օրգանիզմը, ուստի հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում երեխայի դաստիարակման և ուսուցման պրոբլեմը վաղ հասակից: Իհարկե, ոչ բոլոր երեխաներն են հավասար չափով ենթարկվում դաստիարակման: Դա կախված է նրանց նյարդային գործունեության առանձնահատկություններից: Առավել դժվար դաստիարակելի են ուժեղ չհավասարակշռված տիպին պատկանող երեխաները, հատկապես նրանք, որոնք շուտ բորբոքվող, անհնազանդ, սանձարձակ են: Այդպիսի երեխաների վերադաստիարակումը պահանջում է մանկավարժական մեծ հմտություն, համբերատարություն, նրբանկատություն: Երկար տարիների փորձը ցույց է տվել, որ երբ դաստիարակչական աշխատանքի դրվածքը մանկավարժական, հոգեբանական տեսակետից հիմնավորված է, հնարավոր է դառնում զգալի չափով պակասեցնել նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկությունների բարդ դրսևորումները, մեղմացնել, թուլացնել դրանք և երեխային պատվաստել այնպիսի կայուն հմտություններ, ունակություններ, որոնք կարողանան կանխել բնազդների չվերահսկվող ազդեցությունը, ինչպես նաև չափից դուրս ազդեցվությունը և տաքարյունությունը: Ի դեպ, այս փաստը փորձել են հաստատել դեռևս Ի. Պ. Պավլովի աշակերտները (Բերժիկովսկին և Պ. Պ. Մայորովը): Կենդանիների (երկու խումբ 8 ամսական շների) վրա, որոնք համարյա հասուն կենդանիներ են, որոշել են բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերը: Կյանքի տարբեր (ազատության ու խցիկային)

պայմաններում ապրող այս երկու խմբի կենդանիների վարքը, ինչպես պարզվել է մի քանի ամիս անց, խստորեն տարբերվել է իրարից: Մասնավորապես, շների այն խումբը, որն աճել ու զարգացել էր ազատության մեջ, իր վարքով շատ հանգիստ էր, նրանց մոտ հեշտ ու արագ էին մշակվում պայմանական ռեֆլեքսները, իսկ խցիկային պայմաններում ապրող շների խմբում համարյա բացառապես գերիշխում էր պասսիվ-պաշտպանողական ռեակցիան: սակայն, միաժամանակ պարզվեց, որ թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ խմբի կենդանիների մեջ հայտնաբերվում են և՛ ուժեղ, և՛ թույլ, և՛ հանգիստ, և՛ շարժուն նյարդային տիպեր:

Այստեղ, ըստ Ի. Պ. Պավլովի, տեղ են գտնում և՛ գենոտիպը, և՛ ֆենոտիպը: Որոշակի պայմաններում թույլ տիպը հնարավոր է լավացնել, ուժեղացնել, իսկ ուժեղը՝ թուլացնել:

Այս փաստը նույնպես ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ վերը նշվածը հաստատվում է վերջին տասնամյակներում երեխաների վրա կատարված բազմաթիվ հետազոտություններում: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ «չերմոցային» կյանքի պայմանները զրկում են երեխայի նյարդային համակարգը մարդունից:

Նյարդային համակարգի նշված շորս տիպերը ընդհանուր են մարդկանց և բարձրակարգ կենդանիների համար: Սակայն մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության ձևակերպման մեջ բացառիկ նշանակություն ունի առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի միջև սերտ ու փոխադարձ կապը:

Այս հանգամանքի հետ կապված, խիստ զգացվում էր մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության հատուկ դասակարգման անհրաժեշտությունը:

Բնութագրելով մարդու նյարդային գործունեության տիպերը, Պավլովը և նրա աշակերտները առանձնապես հաշվի էին առնում առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի փոխհարաբերությունները:

Ըստ առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի փոխհարաբերության, այսինքն՝ ըստ վերացական ու կոնկրետ մտածողության փոխհարաբերության, Ի. Պ. Պավլովը մարդկանց բաժանեց 3 տիպի: Առաջին տիպը՝ «մտածողականը», բնութագրվում է երկրորդ ազդարարային համակարգի գերիշխմամբ առաջին ազդարարային համակարգի նկատմամբ: Երկրորդ՝ «գեղարվեստական» տիպը բնորոշվում է առաջին ազդարարային համակարգի գերիշխմամբ երկրորդի նկատմամբ: Երրորդ՝ «միջին տիպը», որին պատկանում է մարդկանց գերակշռող մեծամասնությունը, օժտված է երկու համակարգերի միատեսակ արտահայտվածությամբ: Բարձրագույն տիպերի այդ դասակարգումն ունի

գործնական նշանակութիւնն նաև նյարդային համակարգի գործառու-
թյունների որոշ խանգարումների բնույթի որոշման համար: Այսպիսի
դասակարգումը, սակայն, կիրառելի չէ մարդկանց մեծամասնության
նկատմամբ, քանի որ նույն մարդու մոտ, կախված գործունեության
պայմաններից, կարող են երևան գալ ինչպես կոնկրետ, այնպես էլ
վերացական մտածողութիւն տարբեր փոխհարաբերութիւններ:

«Մտածողական» տիպին պատկանող մարդը յուրաքանչյուր երե-
վույթ ու առարկա մասնատում է, տարբերելով դրանց էական հատ-
կանիշները պատահականներից, վերացական պատկերացում կազմելով
առարկայի մասին:

Նյարդային գործունեության «գեղարվեստական» տիպի մարդն
օժտված է բարձրաստիճան ընդունակությամբ. նա լիովին կլանվում է
տպավորութիւններով, զարմանում շրջապատող իրականութիւն փաս-
տերից, բայց չի մասնատում նրանց, չի խորանում նրանց ներքին
էութեան մեջ: «Գեղարվեստական» տիպի բարձրագույն նյարդային
գործունեության մեջ գերիշխող նշանակութիւնն ունեն արտաքին աշ-
խարհի ազդեցութիւններն ու պատկերացումները, որոնք հանդիսա-
նում են առաջին ազդարարային համակարգի արտացոլված գործունեու-
թյունը: Կյանքը պարզորեն հաստատում է մարդկանց երկու որակի բա-
ժանումը՝ «նկարիչների» ու «մտածողների»: «Նկարիչները» ընդգրկում են
իրականութիւնն ամբողջութեամբ, առանց մասնատման: Մյուսները՝
«մտածողները», տրոհում են կենդանի իրականութիւնը, դրանով իսկ
կարծես զրկում են այդ իրականութիւնը կենդանութիւնից, դարձնե-
լով այն ինչ-որ թի ժամանակավոր կմախք, և ապա նոր միայն, կար-
ծես նորից, հավաքում նրա մասերը:

Առաջին հայացքից նման բաժանումը կարող է արհեստական
թվալ, սակայն այդ բաժանումը հիմնվում է կարևոր ֆիզիոլոգիական
նախադրյալների՝ առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի
փոխհարաբերութիւնների վրա:

Երկրորդ ազդարարային համակարգի գործունեության առանձնա-
հատկութիւնների ուսումնասիրության հիման վրա բնորոշվեցին մար-
դու բարձրագույն նյարդային գործունեության հետևյալ տիպերը՝
«մտածող», «գեղարվեստական», «անալիտիկ» և «սինթետիկ»:

«Մտածող տիպն օժտված է կատարվող երևույթների ու իրադար-
ձութիւնների մասին վերացական դատողութիւններ կատարելու ունե-
կութեամբ: «Գեղարվեստական» տիպն ունակ է վերարտադրելու կոնկ-
րետ իրականութեան պատկերները: «Անալիտիկ» տիպն օժտված է շոր-
ջապատի բարդ իրադրութիւնների և պատկերների մանրամասն ընկալ-
ման ու տրոհման հատկութիւններով, իսկ «սինթետիկ» տիպը իրակա-
նութեան երևույթների ու դեալների ընդհանրացման հատկութեամբ:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի բոլոր նշված առանձնահատկությունները, բայց ամեն մի անհատի մոտ նրանք երևան են գալիս ավելի կամ պակաս շահով, դրանով իսկ բնորոշելով նրա բնավորության տարբերակիչ առանձնահատկությունները:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի, նյարդային պրոցեսների նյութական հատկանիշների անհատական տարբերությունների ուսումնասիրությունն ունի կարևոր տեսական նշանակություն, քանի որ հնարավորություն է տալիս ճանաչելու գլխուղեղի նյարդաբջիջների անհատական գործառական առանձնահատկությունները: Այդ ուսումնասիրություններն ունեն նաև մանկավարժական գործնական նշանակություն երեխաների ու դեռահասների դաստիարակության և ուսուցման պրոցեսում անհատական մոտեցում ցուցաբերելու համար: Ինչպես հասուն տարիքի մարդու, այնպես էլ երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական հատկությունների որոշման համար օգտագործվում են հետևյալ եղանակները՝

1. Պայմանական ռեֆլեքսների ֆոտոքիմիական,
2. Մաշկազավմանական ռեֆլեքսի,
3. Շարժողական մեթոդիկան՝ նախնական հրահանգով:

Մարդու նյարդային ու հոգեկան գործունեությունը սերտորեն և փոխադարձաբար կապված են իրար հետ: Այդ երկուսն էլ ռեֆլեկտոր բնույթի են և հանդիսանում են գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի բարդ գործառության արդյունք: Հոգեկան գործունեությունն իրենից ներկայացնում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կողմից մարդուն շրջապատող նյութական աշխարհի երևույթների ու առարկաների անդրադարձման, արտացոլման յուրահատուկ ձև: Այն սկսվում է՝ զգացողությունից՝ պարզագույն հոգեկան պրոցեսից, որը գլխուղեղում վերափոխվում է հասկացողությունների, մտքերի՝ արտաքին աշխարհի վերացական պատկերների: Զգացողությունն անաչ է գալիս մատերիայի շարժման ձևերի անմիջական ազդեցության պրոցեսում, օրգանիզմի ընկալիչների, զգայարանների վրա: Գլխուղեղի շնորհիվ մարդը ճանաչում է օբյեկտիվ իրականությունը, որն առաջնային է, իսկ զգացողություններն ու մտքերը երկրորդային են:

Մարդու գլխուղեղին ներհատուկ է մատերիայի անդրադարձումը իդեալական ձևով, քանի որ հոգեկան պատկերները շին պարունակում անդրադարձվող օբյեկտների մատերիան:

Քանի որ հոգեկան պատկերները գոյություն ունեն որպես գլխուղեղային նյութական պրոցեսների հատկություն, ապա նրանք կարող են ազդել և ազդում են մարդկային օրգանիզմում ընթացող բազմաթիվ

Ֆիզիոլոգիական պրոցեսներին, այդ թվում և բարձրագույն նյարդային գործունեության վրա:

Մարդու և՛ հոգեկան, և՛ բարձրագույն նյարդային գործունեությանը նապահովում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևով:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը բաժանվում է մի քանի հիմնական գոտիների, որոնք, իրենց հերթին, բաժանվում են 52 դաշտերի: Գոտիներից յուրաքանչյուրը կատարում է մի որոշակի գործառույթուն, իսկ գոտին կազմող կեղևային դաշտերը մասնագիտացված կերպով մասնակցում են տվյալ, որոշակի գործառույթյան առանձին տարրերի իրականացմանը: Հատկանշական է, որ մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձին օղակների կամ նույն օղակի գործառույթյան իրականացմանը մասնակցում են կիսագնդերի մի քանի գոտիները: Ընդ որում նյարդաբջջային որոշակի խմբավորումների նուրբ ու ճշգրիտ մասնագիտացման պայմաններում գլխուղեղը գործում է որպես մի ամբողջականություն: Գլխուղեղի հոգեկան գործառույթյունները նույնպես սահմանազատված չեն կեղևի առանձին տեղամասերով, այլ հանդիսանում են մեծ կիսագնդերի կեղևի ընդարձակ գոտիների և ենթակեղևային կենտրոնների համագործակցված գործունեության արգասիք:

Հասուն մարդու գլխուղեղի կեղևի առաջնային կենտրոնական գալարի երկայնքով տեղակայված է շարժողական կեղևային գոտին: Այս գոտու վերին քառորդում գտնվում է ոտքերի մկանների շարժողական կենտրոնները:

Ստին կենտրոնական գալարի նրկայնքով ձգվում է մաշկամկանային զգացողության գոտին:

Գլխուղեղի ճակատային բլթում, շարժողական գալարի առաջ, գտնվում է ճակատային կեղևային գոտին:

Ճակատային գոտին բաժանվում է նախաշարժողական և խոսքաշարժողական գոտիների: Կմախքային մկանունքի լարումը և մարմնի համադասեցված շարժումները կարգավորող նախաշարժողական կեղևվային գոտին հարևան է խոսքաշարժողական կեղևային գոտուն:

Սոժրակային բլթի ներքին մակերեսին տեղադրված է տեսողական կեղևային գոտին: Քունքային բլթի մակերեսին տեղակայված է լսողական կեղևային գոտին և խոսքալսողական կենտրոնը: Խզսքի շարժողական կենտրոնի մի դաշտը կարգավորում է խոսքի արտաբերման համար անհրաժեշտ խոսքային մկանունքի բարդ կծկումները, մյուսը՝ խոսքային զուգորդումների քերականորեն ճիշտ կառուցումը և երգելը, իսկ երրորդը՝ խոսքային դիմախաղը և լսած խոսքի ըմբռնումը:

Երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային և գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները

Ծրեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության տարիքային առանձնահատկությունների մասին ուսմունքի մշակումը սկսվել է Պավլովյան դպրոցում Ն. Ի. Կրասնոգորսկու կողմից: Ուսումնասիրելով կյանքի առաջին տարիներին երեխաների անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսները, Ն. Ի. Կրասնոգորսկին եկավ այն եզրակացության, որ ենթարկվում է Ի. Պ. Պավլովի կողմից կենդանիների վրա հայտնաբերված ու հիմնավորված բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական օրենքներին:

Ավելի ուշ Վ. Ս. Բեխտերևի ու նրա աշակերտների կողմից կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների մոտ կատարվեցին պայմանական ռեֆլեքսների սխտեմատիկ հետազոտություններ, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին պարզաբանելու երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական օրինաչափությունները հոմոնոլոգյան ժամանակաշրջանում:

Հետագայում երեխայի (մինչև նախադպրոցական ու դպրոցական տարիքի) բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման հետազոտություններով զբաղվեցին Լ. Ա. Օրբելին, Ա. Գ. Իվանով-Սմոլենսկին, Մ. Մ. Կոլցովան, Ն. Ի. Կասատկինը և ուրիշներ:

Վերջին տարիներին ուսումնասիրվել են նաև դպրոցական տարիքի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները:

Տարբեր տարիքային ժամանակաշրջանների երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական մեխանիզմի զարգացման ու կարևորագույն օրինաչափությունների պարզաբանման համար կարևոր է երեխաների անպայման և պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման պլացենտի ուսումնասիրությունը:

Երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման հիմնական մեխանիզմն ուսումնասիրվում է կյանքի տարբեր փուլերում առանձին ժամանակավոր նյարդային կապերի ստեղծման օրինաչափություններով: Այդ պրոցեսի իրականացման համար անհրաժեշտ նախապայման է որոշակի տարիքի երեխայի ընկալիչների պատրաստականությունն արտաքին ու ներքին զրգուղիների ընկալմանը, կենտրոնական նյարդային մեխանիզմների հասունացումը և երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման պրոցեսում կարևոր նշանակություն ունի տարբեր պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման ժամկետների հարցը: Դրա հետ մեկտեղ բարձրագույն նյարդային գործունեության օնտոգենետիկ կազմավորման վեր-

լուծման ժամանակ էական նշանակություն ունի տարբեր վերլուծիչներից պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման հաջորդականության հարցը: Այդ հարցի պարզաբանումը, ինչպես հաստատված է, վկայում է և՛ ընկալիչ սարքերի, և՛ կեղևային կենտրոնների ծնտոգենետիկ զարգացման առանձնահատկությունների մասին:

Արտաքին միջավայրի պայմանական-ռեֆլեկտոր ազդեցությունն աճող ու զարգացող մարդկային օրգանիզմի վրա ներկայացված է տարբեր աստիճանի բարդության գրգռիչների գործողությամբ: Այդ տարբերությունը պայմանավորված է ինչպես գրգռիչների բնույթով, այնպես էլ կենտրոնական նյարդային համակարգի զարգացումով, մասնավորապես այդ համակարգի կատարվող ընդհանրացման գործառություններով: Տարբերակող արգելակման շնորհիվ առանձին գրգռիչներ ձեռք են բերում հատուկ նշանակություն: Արտաքին աշխարհի որևէ բարդ մի երևույթ, որը կազմված է բազմաթիվ առանձին բաղադրիչներից, ընկալվում է մարդու կողմից, որպես մի միասնական ամբողջականություն, ապա տարամիտվում է առանձին բաղադրիչների: Այդ բաղադրիչների մի մասը դառնում է պայմանական-ռեֆլեկտոր գրգռիչ, իսկ մյուս մասն արգելակվում է, կորցնելով իր ազդեցությունը:

Այդ ամբողջ պրոցեսն իրականացվում է ընկալող ծայրամասային սարքերի, հաղորդչական ուղիների ու կենտրոնական նյարդային համակարգի համապատասխան մասերով: Մի գործառական միասնական ամբողջականություն կազմող նյարդային գոյացությունները կոչվում են վերլուծիչներ: Մարդու մոտ գոյություն ունեն շարժողական, մաշկային, տեսողական, լսողական հավասարակշռության, համի, հոտառության վերլուծիչներ:

Վերլուծիչների վերաբերյալ Ի. Պ. Պավլովի ստեղծած կոնցեպցիան մարդու բարձրագույն նյարդային գործունեության ամենահիմնական ֆունդամենտալ կոնցեպցիաներից մեկն է:

Հանճարեղ ֆիզիոլոգը բարձրագույն նյարդային գործունեության հետազոտողների առջև խնդիր դրեց պարզել վերլուծիչների համակարգում և՛ ծայրամասային սարքի, և՛ ուղեղային վերլուծիչի կառուցվածքն ու գործունեությունը: Այս հետազոտությունները պետք է օգնեին պարզաբանելու բարձրագույն նյարդային գործունեության շատ բարդ հարց. ի՞նչ ընդհանուր օրենքներով է իրականացվում զլխուղեղում կատարվող վերլուծման ու համադրման պրոցեսը: Խոսելով ուղեղային վերլուծիչների մեխանիզմների մասին, Ի. Պ. Պավլովը նշում է, որ աչքը տարամիտում է թթերային տատանումները տարբեր երկարության տատանումների ու մենք տարբերում ենք կարմիր, կապույտ և այլ գույները, որոնք, ինչպես հայտնի է, տարբերվում են իրարից միայն ելքի երկարությամբ:

Վերլուծիչները, ընդհանուր առմամբ, իրենցից ներկայացնում են այնպիսի սարքեր, որոնք տարաբաժանում են արտաքին աշխարհը առանձին տարրերի և ապա ձևափոխում գրգռումները զգացողութուններին:

Յուրաքանչյուր վերլուծիչ կազմված է ծայրամասային սարքից, որի միջոցով արտաքին աշխարհի ազդեցությունը ձևափոխվում է նյարդային դրզման պրոցեսի: Վերջինս կենտրոնաձիգ նյարդով փոխանցվում է կենտրոնական նյարդային համակարգին՝ այն նյարդաբջիչներին, որոնք կազմում են և մարդու համապատասխան նյարդային կենտրոնները:

Ցածրագույն վերլուծում (օրինակ, սննդային կամ մերժվող նյութերի տարբերակում, գրգռիչի տեղակայման որոշում և այլն) կատարվում է գլխուղեղի կեղևից զուրկ կենդանիների և շատ թույլ զարգացած կեղևով մարդկային նորածնի մոտ: Նման վերլուծում հնարավոր է, ինչպես պարզված է, կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրագույն բաժինների միջոցով:

Բարձրագույն վերլուծումն իրականացվում է գլխուղեղի զարգացած մեծ կիսագնդերի կեղևի միջոցով: Այդ զարգացումը տեղի է ունենում կենտրոնական նյարդային համակարգի ֆիլո-և օնտոգենեզի ընթացքում: Որքան ավելի բարձր ֆիլոգենետիկ զարգացման աստիճանի վրա է կանգնած կենդանին, այնքան ավելի բազմազան ու ճշգրիտ է նրա նյարդային համակարգի միջոցով իրականացվող արտաքին միջավայրի վերլուծումը: Տարիքի հետ երեխայի կենտրոնական նյարդային համակարգի ձևաբանազործառական զարգացմանը զուգընթաց ավելի բազմազան ու ճշգրիտ է դառնում արտաքին աշխարհի երևույթների վերլուծումը:

Որոշ բարձրակարգ կենդանիների ու մարդու կեղևային վերլուծիչ գործառութային միջև գոյություն ունեն յուրահատուկ տարբերություններ: Պետք է նկատի ունենալ, որ կենդանիների առանձին տեսակների արտաքին միջավայրին հարմարվելու ունակությունը բարձր է, շնորհիվ նրանց վերլուծիչների ծայրամասերի կատարյալ զարգացման: Օրինակ, շունը, դելֆինը լսում են մարդկային լսողական ծայրամասային սարքի զգացողութային սահմաններից դուրս եղած տոները: Սակայն նշված կենդանիները զուրկ են մարդկային կենտրոնական վերլուծական բարդ, շափազանց հարուստ ու կատարյալ լսողական և այլ զգացողութունների սարքից: Մարդու կողմից ստեղծված են շափազանց բարդ արհեստական տեխնիկական սարքեր, որոնք հարմարեցված են նրա վերլուծիչներին: Ինչպես այդ տեխնիկական սարքերի, այնպես էլ մարդու բնական վերլուծիչային սարքերի միջոցով արտաքին աշխարհի

երևույթները տրոհվում են անհամեմատ ավելի մեծ շափով, քան կենդանիների ամենակատարյալ զգայարանների միջոցով:

Պայմանական ռեֆլեքսների մշակման եղանակը հատկապես ժամանակակից նորագույն էլեկտրաֆիզիոլոգիական մեթոդներով մեծ հնարավորություններ են ընձեռում մարդու և կենդանիների գլխուղեղի վերլուծիչ գործունեության ծավալի ու սահմանների որոշման համար: Այդ եղանակների օգնությամբ պարզարանվել են վերլուծիչների գործունեության շատ օրինաչափություններ:

Նման եղանակների օգտագործումը ֆիզիոլոգիական հետազոտություններում հնարավորություն է ընձեռել ճշտորեն որոշելու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ինչպես վերլուծիչ, այնպես էլ համադրական գործունեությունը:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում վերլուծական գործունեության ուսումնասիրությունը պայմանական ռեֆլեքսային եղանակով պարզել է, որ յուրաքանչյուր շեղոք զրգոիչ համընկնելով անպայման ռեֆլեքսի հետ, դառնում է պայմանական: Այն սկզբում ունի ավելի կամ պակաս շափով արտահայտված ընդհանրացված բնույթ: Մի պայմանական զրգոիչի հակադրումն այլ զրգոիչների հանգեցնում է տվյալ զրգոիչի սահմանազատմանն ու տարբերակմանը: Այդ տեղի է ունենում թարբերակվող արգելակման շնորհիվ: Պայմանական զրգոիչի շատ նուրբ սահմանազատումն ու մասնագիտացումը յուրահատուկ է մարդուն և վկայում է նրա գլխուղեղի կեղևի կատարելագործված վերլուծական գործունեության մասին: Վերլուծական գործունեությունը տարիքի հետ հետզհետե խորանում է, իսկ այս փաստը խոսում է երեխայի գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի աստիճանական և առաջընթաց զարգացման մասին: Մարդու գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի համադրական գործունեությունը, գլխուղեղի կեղևի գործունեությունը երևան է գալիս այն ժամանակ, երբ որպես պայմանական զրգոիչներ օգտագործում են տարբեր գործոնների միաժամանակյա ու հաջորդական համալիրները:

Համալիր է անվանվում այն զրգոիչը, որը կազմված է երկու կամ ավելի այնպիսի գործոններից, որոնք ամրապնդվում են ոչ թե առանձին-առանձին, այլ համալիրում:

Պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության պրոցեսում, մասնավորապես, այն դեպքում, երբ համալիրային զրգոիչի առանձին բաղադրիչները գործում են միաժամանակ, տեղի է ունենում կեղևային գործունյա տարբերի փոխազդեցություն: Կարելի է առաջացնել համալիրային զրգոիչի յուրաքանչյուր բաղադրիչի արգելակում (մարում), պահպանելով այդ համալիրային զրգոիչի դրական ազդեցությունը: Կարելի է համալիրային զրգոիչն ամբողջությամբ դարձնել արգելա-

կային գործոն, պահպանելով համալիրի բաղադրիչները, որպես դրական պայմանական ռեֆլեքսներ:

Հատկանշական է այն, որ պայմանական ռեֆլեքսներ մշակվում են ոչ միայն միաժամանակ գործող գրգռիչների համալիրի նկատմամբ, այլ նաև այնպիսի համալիրի նկատմամբ, որի մեջ առանձին գործոնները դասավորված են որոշակի հաջորդականությամբ: Հաջորդական համալիրային գրգռիչի մեջ մտնող գործոնները կարող են ազդել կամ միևնույն վերլուծիչի, կամ տարբեր վերլուծիչների վրա:

Պարզված է, որ մի շարք որոշակի հաջորդականությամբ տեղավորված համալիրային գրգռիչների նկատմամբ պայմանական ռեֆլեքսներ մշակվում են առանց մեծ դժվարության, ընդ որում, նման հաջորդական համալիրի ամրապնդումից հետո նրա առանձին բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը երևան է բերում որոշակի դրական ազդեցություն՝ իր տեսակի և ուժի համապատասխան:

Նյարդային այն պրոցեսները, որոնք կատարվում են գլխուղեղի կեղևում միաժամանակյա ու հաջորդական համալիրի նկատմամբ, պայմանական ռեֆլեքսների մշակման դեպքերում, էապես տարբերվում են իրարից: Միաժամանակյա համալիրային գրգռիչի նկատմամբ, պայմանական ռեֆլեքսների մշակման դեպքերում, գլխուղեղային տարրերի միաժամանակյա գործունեության ֆոնի վրա գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի տարբեր կետերի միջև գոյանում է ժամանակավոր նյարդային կապեր, իսկ դրա հետևանքով ստեղծվում են համեմատաբար բարդ, փոխադարձաբար իրար հետ կապված նյարդային միավորներ: Կեղևային մի տեսակի նյարդաբջիջներն ազդում են այլ տեսակի նյարդաբջիջների վրա, իսկ այս ազդեցություններն ամրապնդում են այսպիսի պայման գրգռիչով, որի հետևանքով գոյանում է պայմանական ռեֆլեքս:

Մարդու պայմանական ռեֆլեկտոր գործունեությունը մշտապես ուղեկցվում է դրդման ու արգելակման գործառական համակարգային համալիրի ստեղծմամբ, որն արտահայտվում է ֆիզիկական ու մտավոր գործունեության նույնատիպությամբ: Այս նույնատիպը կրկնվող ձևով երևան է գալիս՝ մշակված պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման ամբողջական հաջորդական շղթայի մեջ: Ընդ որում, այդ հակազդումը կարող է վերարտադրվել պայմանական-ռեֆլեկտոր շղթայակազմի համակարգի միայն մեկ գրգռիչով:

Մարդու անհատական զարգացման պրոցեսում ժամանակավոր նյարդային կապերի արագ գոյացման ֆոնի վրա գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի, կամ կեղևի ու ենթակեղևային գոյացությունների միջև առանձին, մեկական ժամանակավոր նյարդային կապերի հետ մեկտեղ գոյանում են նյարդային կապերի բարդ զուգակցումները: Եվ

եթե դրաման ու արգելակման օջախները գլխաղեղի որոշակի տեղամասերում բազմաթիվ անգամ կրկնվում են խիստ որոշակի կարգով և խիստ որոշակի ժամանակամիջոցներում՝ գոյանում է պայմանական ռեֆլեքսների մի ամբողջական համակարգ (շարժուն նույնատիպ)։ Դրա հետևանքով ստեղծվում և պահպանվում է ֆիզիկական ու մտավոր գործունեության կրկնվող ձևը. օրինակ, քայլելու, վազելու, թիավարելու, լողալու ընթացքում ձեռքերի և ոտքերի որոշակի շարժումներն ու ցիկլայնությունը, սիստեմատիկաբար կրկնվող ռեժիմը և այլն։

Շարժուն նույնատիպի մշակումն արտացոլում է գլխաղեղի մեծ կիսագնդերի, կեղևի, բարդ, համադրական և վերլուծական գործունեությունը։ Նյարդային համակարգի համար դա բավականին դժվար խընդիր է, իսկ բարդ նույնատիպի մշակման դեպքում՝ նույնիսկ շատ դժվար։ Ամրապնդված նույնատիպի պահպանումը համարյա բոլորովին չի պահանջում կեղևային գործունեության լարում։ Բարձրագույն նյարդային գործունեության համար նույնատիպը ներկայացնում է շահավետ, հեշտ իրականացվող և տնտեսող նյարդային՝ մի գործունեություն։ Շատ հաճախ նույնատիպը դառնում է ամուր, կայուն, դժվար վերացվող ու վերամշակվող։ Չնայած մեծ դժվարությանը, սակայն ամեն դեպքում էլ հնարավոր է նույնատիպի վերափոխումը։ Հենց այդ պատճառով էլ նույնատիպն անվանվում է դինամիկ, շարժուն։

Այսպես կոչված «սովորությունները» իրենցից ներկայացնում են շարժուն, նույնատիպի հետ սերտորեն կապված, ամրապնդված պայմանական-ռեֆլեկտոր համակարգեր, որոնց մշակումը դաստիարակության և՛ ուսուցման պրոցեսում մեծ շահով հարստացնում և կատարելագործում է զարգացող մարդու կեղևային գործունեությունը։

Շարժուն նույնատիպի իրականացման մեխանիզմներում անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ նրբությունները։

Գրգռիչային հաջորդական համալիրի գործոնների միացումը, ամբողջականացումն այն է, որ պայմանական-ռեֆլեկտոր շղթայի առաջին օղակն իրար հաջորդող նյարդային պրոցեսների համար դառնում է հարուցիչ։

Տարբեր ընկալիչ գրգռիչների համակարգը համալիր է և գլխաղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում թողնում է հետքեր։ Վերջիններիս շնորհիվ գրգռիչների միջև պահպանվող որոշակի ժամանակամիջոցների ընթացքում և գրգռիչների խիստ հաջորդական կարգի դեպքում մշակվում է շարժուն նույնատիպը։

Կյանքի սովորական պայմաններում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ օրինակների, որոնք մի կողմից հաստատում են բարդ նույնատիպի մշակման դժվարությունը, իսկ մյուս կողմից՝ մշակված նույնատի-

պի վերափոխման կամ վերացման դժվարությունը: Այսպես, օրինակ, շատ դեռահասների ու հասուն տարիքի մարդկանց համար դաշնամուր նվագել, շմուշկներով սահել, հեծանիվ նստել սովորելու պրոցեսում նոր շարժողական ունակությունների մշակումը կապված է մեծ և տևական աշխատանքի հետ: Մինչդեռ մանկության ժամանակաշրջանում մարդու ձեռք բերած ունակությունները հետագայում հեշտ է վերականգնել, քանի որ մանկության ու դեռահասության ժամանակաշրջաններում մշակված և ամրապնդված շարժողական ունակությունները պահպանվում են տասնյակ տարիների ընթացքում: Բարդ նույնատիպը դրսևորում է մեծ կայունություն, խիստ դժվարանում է շարժական ունակությունների վերափոխումը:

Մանկավարժներն իրենց աշխատանքում պետք է ձգտեն երեխաների ու դեռահասների մոտ մշակել ճիշտ շարժողական ունակություններ և դրական նույնատիպ ռեֆլեքսներ:

Քաջ հայտնի է, որքան մեծ դժվարությունների հետ է կապված վնասակար սովորությունների (ծխելու, անանիզմի և այլն) վերացումը:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ նույնատիպի ստեղծման (ինչպես նաև խախտման) հնարավորությունն ու արագությունը մեծ շափով կախված է մարդու տարիքից, ժամանակավոր նյարդային կապերի ու զրր-զրուիչային համակարգի բարդությունից և նյարդային համակարգի անհատական առանձնահատկություններից: Առաջին ու երկրորդ մանկության ժամանակաշրջաններում նույնատիպը համեմատաբար հեշտ է մշակվում (և հեշտ վերափոխվում), քան հաջորդ տարիքային փուլերում: Կեղևակեղևային նյարդային կապերով ստեղծված նույնատիպն ավելի հեշտ է ստեղծվում ու վերափոխվում, քան կեղևանթակեղևային կապերով ստեղծվածը: Շարժուն, ուժեղ նյարդային տիպի անհատների մոտ նույնատիպի ստեղծումն ավելի հեշտ է իրականանում, քան իներտ, թույլ տիպի անհատների մոտ:

Օրինակ, անանիզմի վնասակար սովորությունները վերացնելու ձգտումն ավագ դեռահասների մոտ ոչ միշտ է պսակվում հաջողությամբ՝ մշակված և կայունացած կեղևանթակեղևային նույնատիպի հետևանքով: Հեշտ չի հաջողվում վերացնել նաև ծխելու սովորությունը, որը կապված է շատ կայուն կեղևակեղևային նույնատիպի ստեղծման հետ: Նման նույնատիպի էական հատկանիշն է գլխուղեղի կեղևի զրր-ղեղիլուծյան կարճատև բարձրացումը նիկոտինի ազդեցության տակ:

Նույնատիպի վերափոխման դժվարությունը պահանջում է մանկավարժից հատուկ ուշադրություն դարձնել ճշգրիտ եղանակների ընտրությանը, ընդ որում, այդ եղանակներն անհրաժեշտ է կիրառել վաղ մանկության ժամանակաշրջանից:

Հետազոտութիւններով պարզված է, որ պարզ ու բարդ պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը մեծ տարիքի երեխաների մոտ սահմանափակված չէ: Մշակվող յուրաքանչյուր պայմանական ռեֆլեքսի ռեֆլեքսածին գոտին, գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի որոշակի կետեր, տեղամասը, ամբողջ կեղևը կարելի է դիտել որպես խճապատկեր: Ընդ որում, պետք է ենթադրել, որ կեղևային բոլոր գործող կետերը յուրաքանչյուր տվյալ պահին իրենց վրա կրում են հարևան կետերի ազդեցությունը և իրենց գործառությամբ փոխադարձաբար կապված են միմյանց:

Ահա մի օրինակ. 10—12 տարեկան երեխայի մոտ մշակված ու ամրապնդված է որևէ պայմանական ռեֆլեքս՝ որոշակի կարգով իրար հաջորդող մի շարք գրգռիչների նկատմամբ: Եթե փորձարկվի գրգռիչների փոփոխված կարգը, կպարզվի, որ պայմանական ռեֆլեքսի շափք պակասել է:

Ըստ երևույթին գրգռիչային շարքի գործողութայն դեպքում տեղի է ունենում ոչ միայն պայմանական ռեֆլեքսի մշակում յուրաքանչյուր առանձին գրգռիչ՝ նկատմամբ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի համապատասխան կետերում, այլև իրականացվում է իրար հաջորդող գրգռիչների միավորում, այսինքն՝ կետերի գործունեության ինտեգրացում, ամբողջականացում, ընդ որում պարզվում է, որ գործող կետերի ամբողջ համակարգը մշտապես ձգտում է ամբողջացման և նույնատիպ գործունեության: Այդ ֆոնի վրա նոր գրգռիչների ավելացումը և ուժի ավելացումը կամ պակասեցումը հանգեցնում է միայն պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման նվազեցման (արգելակման պրոցեսի գերիշխմամբ), սակայն գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը, ինչպես ապացուցված է, մշտապես գործում է որպես մի բարդ, ինտեգրատիվ հարաշարժ համակարգ:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի բջիջները՝ ֆիլոգենետիկ զարգացման տեսակետից ամենաերիտասարդ նյարդային գոյացությունները, ուշ են գոյանում և գործառապես լիարժեք են դառնում անհատական զարգացման ընթացքում: Կեղևային նյարդաբջիջների գրգողական նյութի քայքայման պրոցեսները մարդու աճի ու զարգացման հետ ընթանում են շատ արագ, որի հետևանքով կեղևային նյարդաբջիջների աշխատունակությունը կարող է շատ արագ ընկնել: Դրդման պրոցեսն այդ ընթացքում կանխվում է զարգացող արգելակային պրոցեսով:

Կեղևային տարրերի արագ հյուծում երևան է գալիս համեմատաբար կրտսեր տարիքում: Չափից ավելի ուժեղ գրգռիչներն առաջ են քերում պայմանական ռեֆլեքսների շափի ոչ թե բարձրացում, այլ

իջեցում: Պայմանական գրգռիչի մեկուսացած տևական գործողությունը մեծ մասամբ առաջ է բերում երեխայի քնկոտություն, պայմանական ռեֆլեքսների նույնատիպի մշակումն այդ դեպքում շատ է դժվարանում և նյարդային գործունեությունը կարող է լրիվ արգելակվել: Կեղևային բջիջները աշխատում են որպես ազդանշանորդներ, որոնք միայն այն դեպքում են հաջողությամբ կատարում իրենց գործառությունը, երբ ազդանշան տալուց հետո հանգստանալու հնարավորություն են ստանում, որ հետագա բոլոր պահերին լինեն պատրաստ նոր ազդանշան տալու համար:

Պայմանական ռեֆլեքսի իրականացումը պահանջում է գլխուղեղի կեղևի գործունեության զգալի լարվածություն, որը ստեղծվում է երեխային պայմանական գրգռիչը տալուց ու շարունակվում է մինչև անպայման գրգռիչի միացումը: Երբ երևան է գալիս ենթակեղևային կենտրոնների գործունեությունը՝ անպայման գրգռիչից, պայմանական գրգռիչի ազդեցությունն արգելակվում է, և կեղևն անցնում է հանգստի վիճակին:

Դեռահասի գլխուղեղի կեղևի ժամանակավոր նյարդային կապեր գոյացնելու գործառությունը զգալիորեն արգելակվում է սեռական անպայման-ռեֆլեկտոր ենթակեղևային, ենթաթմբային շրջանի ինտենսիվ գործունեության հետևանքով: Ենթադրվում է, որ ենթակեղևի դրդումը (ենթաթմբի «սեռական կենտրոնների» ինտենսիվ գործունեության հետևանքով) բացասաբար է մակածում կեղևը, որի գործառությունը սեռահասունացման ժամանակաշրջանում նկատելիորեն թուլանում է:

Ըստ երևույթին, պայմանական ռեֆլեքսի կեղևային տարրերի դիմացկունությունը գրգռիչների ազդեցության նկատմամբ աննշան է, այն ժամանակ, երբ անպայման ռեֆլեքսի ռեֆլեկտոր աղեղի կազմի մեջ մտնող նյարդային տարրերն օժտված են բարձրաստիճան դիմացկունությամբ: Նրանք կարող են շատ հաճախ իրականացնել որոշակի անպայման ռեֆլեքսներ, առանց գործառության արտահայտված նվազման:

Երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության հետազոտման մեջ ներկայումս օդտագործվում է կենսաբանական, մաթեմատիկական ու տեխնիկական մոդելավորումը:

Երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության քիվ ուսումնասիրման շնորհիվ հնարավորություններ են ստեղծվում սահմանելու նրանց բարձրագույն նյարդային գործունեության ճշգրիտ գիտական բնութագիրը: Մոտ է այն ժամանակը, երբ երեխաների ու դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեու-

թյան հիմքում ընկած հիմնական նյարդային պրոցեսները կարտահայտվեն մաթեմատիկական ճշգրիտ բանաձևերով:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության անհատական զարգացման մեջ կարևոր նշանակություն ունի կեղևային ու ենթակեղևային տարրեր գոյացությունների զարգացման յուրահատկությունները: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ կեղևանթակեղևային փոխհարաբերությունների բնույթը երեխաների ու դեռահասաների մոտ շփազանց բարդ է, և տարրեր տարիքային փուլերում կրում է տարբեր բնույթ:

Ն. Ի. Կրասնոգորսկին առանձնացրել է երեխաների ու դեռահասաների բարձրագույն նյարդային գործունեության շորս տիպ:

Առաջինը՝ ուժեղ, նորմալ դրդելի, հավասարակշռված, արագ տիպը համապատասխանում է Հիպոկրատի ու Պավլովի սանգվինիկ տիպին: Բարձրագույն նյարդային գործունեության այս տիպին պատկանող առողջ երեխաների գլխուղեղի կեղևի ու ենթակեղևի բնականոն գործունեությունը, ըստ Ն. Ի. Կրասնոգորսկու, շատ բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում հիմնական նյարդային պրոցեսների հավասարակշռության համար: Այս տիպին պատկանող երեխաների խոսքային ռեֆլեքսների ստեղծումը և խոսքի զարգացումը լիովին համապատասխանում են տարիքային նորմաներին և դաստիարակությունն ու ուսուցումը շատ հեշտ է:

Երկրորդ՝ ուժեղ, նորմալ դրդելի, հավասարակշռված, դանդաղ տիպը համապատասխանում է Ֆլեգմատիկ տիպին: Այս տիպի երեխաների հիմնական նյարդային պրոցեսները հավասարակշռված են: Առաջին տիպի երեխաների հետ համեմատած՝ այս տիպի երեխաների պայմանական ռեֆլեկտոր կապերն ավելի դժվար են գոյանում: Բարձրագույն նյարդային գործունեության երկրորդ տիպին պատկանող երեխաների կեղևանթակեղևային փոխազդեցությունը բնականոն է և նրանք լիովին բավարարում են սոցիալական միջավայրի պահանջներին, օրինակելի վարքի տեր են, ունեն լավ առաջադիմություն: Այս տիպին պատկանող երեխաները խոսում են հանգիստ, քիչ դանդաղ, առանց խիստ արտահայտված ժեստերի, դիմաշարժի և հույզերի: Սրանց դաստիարակությունն ու ուսուցումը բավականին հեշտ է: Երրորդ տիպն ուժեղ, գերդրդելի, անզուսպ նյարդային տիպն է, որ համապատասխանում է խոլերիկ տիպին, օժտված է կեղևի ու ենթակեղևի բարձրաստիճան դրդելիությամբ, բնութագրվում է արգելակային պրոցեսի անբավարարությամբ: Այս դեպքում թույլ է կեղևի հսկողությունը ենթակեղևի նկատմամբ: Նման դեպքերում շատ հաճախ դիտվում են կեղևային և ենթակեղևային դրդման տատանումներ, ընդ որում դրդումն արագ է վերափոխվում արգելակման: Երրորդ տիպի երեխաների խոսակցությունն արագ է, ինտոնացիաներով: Սրանց

զաստիարակութիւնը և ուսուցումը զգալի դժվարութիւն է ներկայացնում: Այս տիպն ունի մի քանի տարբերակներ:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության շորրորդ՝ ցածր դրդելի, թույլ տիպը համապատասխանում է մեղանխորիկ տիպին: Այս տիպի երեխաների ու դեռահասաների առաջին և երկրորդ ազդարարաբան համակարգերի գործունեութիւնը զարգացման ցածր մակարդակի վրա է, ընդ որում, համակարգերի միջև հեշտութեամբ ու հաճախակի ստեղծվում է նրանց բնական ներդաշնակ փոխազդեցության խախտում: Խոսքը ցածրաձայն է, թույլ, դանդաղացած, անտարբեր է, իներտ, բառապաշարն աղքատ: Չորրորդ տիպի՝ երեխաներին հաճախ անվանում են «թույլ», «սուտիկ-փուտիկ», «տակետակ», «խոնարհ», «հնազանդ», «վախուկ», «երկշտ»:

Ա. Գ. Իվանով-Սմոլենսկին առանձնացրել է երեխաների ու դեռահասաների բարձրագույն նյարդային գործունեության հետևյալ շորս տիպերը՝

1. Լարիլ (հավասարակշռված),

2. Դրդելի,

3. Արգելակային,

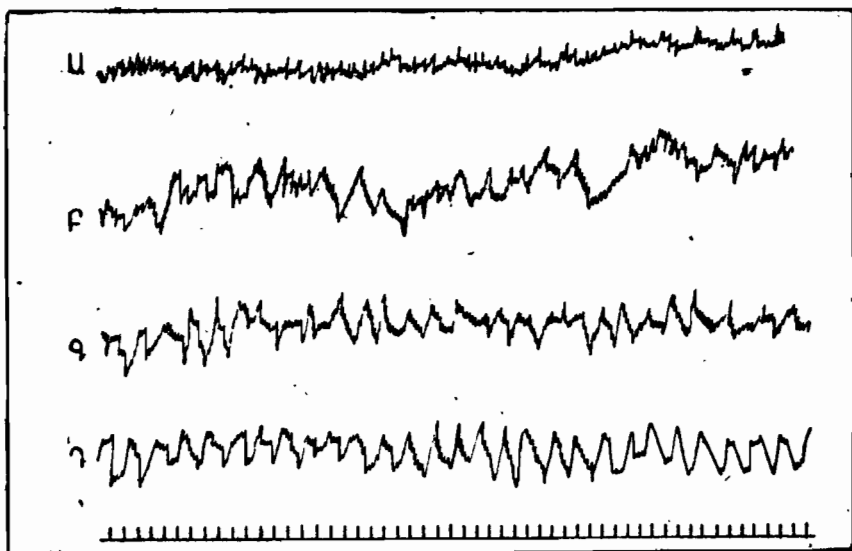
4. Բներտ:

Երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպոլոգիական առանձնահատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը նպաստում է նրա մտավոր և ֆիզիկական ունակութիւնների բնականոն զարգացմանը:

Անհրաժեշտ է իմանալ, որ անհատական զարգացման կեղևանթակեղևային փոխհարաբերութիւնների ճշտման դեպքում գլխուղեղային գործառութիւնների ֆիզիոլոգիական ուսումնասիրման եղանակների մեջ շատ կարևոր նշանակութիւն ունեն ինչպէս անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսների հետազոտման, այնպէս էլ գլխուղեղի կենսահասանքների գրանցման եղանակները: Վերջին դեպքում հատուկ էկրանացված ու հողակցված խցիկում տեղավորված հետազոտվող երեխայի գլխի մակերեսին հպած էլեկտրոդների միջոցով, գրանցող սարքի էլեկտրաէնցեֆալոգրաֆի կամ օսցիլոգրաֆի վրա գրանցվում են ամենափոքր լարման կենսաէլեկտրական հոսանքներ (40—200 մկվ), որոնք այնուհետև ուժեղացվում են 100 հազարից մինչև 10 միլիոն անգամ:

Նմանօրինակ հետազոտութիւններում ստացված գիրք՝ էլեկտրաէնցեֆալոգրամման (էէԳ) իրենից ներկայացնում է գլխուղեղային կենսաբանական մի գումարային ակտիվութիւն, որի հինգ հիմնական տիպի ալիքային տատանումների մեջ արտահայտվում են՝ ինչպէս

գլխաղեղի ու նրա կեղևի նյութափոխանակության շեղումները, այնպես էլ ենթակեղևային գոյացությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Գլխաղեղի կենսահոսանքներից ալֆա-ռիթմը վայրկյանում 10—12 հերց հաճախականություն և 50—100 մկվ ամպլիտուդ ունեցող ալիքները լավ արտահայտված են կեղևի ետին-ծոճրակային և ետին-գագաթային մասերում: Այս ռիթմը երևան է գալիս հիմնականում հարաբերական հանգստի վիճակում և անհետանում է լուսային գրգռումների դեպքում:

Նկ. 13. Մադրու ալֆա-ռիթմի էնցեֆալոգրի ասիմետրիկ առանձնահատկությունները. Ա—6 ամսական երեխայի, Բ—2,5 տարեկան երեխայի, Գ—10 տարեկան երեխայի, Դ—15 տարեկան դեռահասի:

Բետա-ռիթմը համեմատաբար ավելի արագ, վայրկյանում 14—35 հերց հաճախականությամբ 10—30 մկվ ամպլիտուդով մի ալիք է, որը պարզորեն արտահայտվում է գլխաղեղի գործոն վիճակում, կեղևային բոլոր մասերում:

Գամմա-ռիթմը 35—59 հերց հաճախականությամբ երևան է գալիս ուժեղ, ոչ բնականոն դրդման ժամանակ:

Տետա-ռիթմը 4—8 հերց հաճախականությամբ և 100—150 մկվ ամպլիտուդով երևան է գալիս ցավի և բացասական, անդուր հույզերի դեպքում:

Դելտա-ռիթմը պատկերվում է դանդաղ 1—4 հերց հաճախակա-

Նությամբ 250—300 մկվ ամպլիտուդով ալիքներ են, որոնք երևան են գալիս քնած վիճակում:

Մարդու գիտակցաբար գործողութիւն կատարելու ժամանակ երեւման է գալիս յուրահատուկ, «սպասողական» Ծ-ալիք, որն արտահայտվում է 30 մկվ առավելագույն ամպլիտուդի բացասական տատանումների ձևով և տևում է 10 վրկ:

Էլեկտրաէնցեֆալոգրի վրա սովորաբար նկատվում է սինքրոնացում՝ պոտենցիալների տատանումների տևողութիւն և փուլերի նույնանուն ուղղվածութիւն ուղեղի տարբեր տեղամասերում, կամ դեսինքրոնացում՝ սինքրոնացման խախտում: Խիստ ուժեղ մկանային լարումը մշտապես ուղեկցվում է տևական դեսինքրոնացմամբ, իսկ յուրաքանչյուր շարժումը հարաշարժ աշխատանքի դեպքում՝ սինքրոնացման վերափոխվող դեսինքրոնացմամբ: Հաստատված է նաև, որ լարված մտավոր աշխատանքը բերում է ալֆա-ռիթմի անհետացման և բետա-ռիթմի ուժեղացման:

**Բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման
առանձնահատկությունները նորածնության ու
կրծքային ժամանակաշրջանում**

Նորածնութիւն ժամանակաշրջանը տևում է ծնվելու օրվանից մինչև կյանքի 10-րդ օրը, իսկ կրծքային ժամանակաշրջանը՝ կյանքի 10-րդ օրվանից մինչև 1 տարեկանը:

Երեխայի ծնվելու պահին առկա են կարևոր սննդային, պաշտպանողական, կողմնորոշային անպայման ռեֆլեքսները, ընդ որում, նորածնի ընկալիչ համակարգերը շատ թե քիչ չափով ընդունակ են հակազդելու օրգանիզմի արտաքին ու ներքին միջավայրի գրգռումներին:

Նորածին երեխան «ամենաանպաշտպան էակն է աշխարհում»: Չնայած դրան, նորածնի հակազդման հիմնական ֆունդն ինտենսիվորեն զարգանում է, բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով պայմանական ռեֆլեքսների ձևակերպման համար:

Նորածնի բարձրագույն նյարդային գործունեութիւն զարգացման ժամանակաշրջանում են գոյանում առաջին պայմանական ռեֆլեքսները: Մասնավորապես, կյանքի առաջին օրերին են ստեղծվում վեգետատիվ ու շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները, բայց տևական քնի, նյարդային համակարգի անբավարար զարգացման ու կմախքային մկանների թույլ կծկողականութիւն հետևանքով շարժումները կարճատև են, անկայուն, չհամագործակցված, բացառութիւնով ծծելու, կծելու շարժումների: Համագործակցված չեն նաև վերջուլթի ետ քաշելու ռեակցիաներն անգամ ցավային գրգռումների դեպքում:

Առաջին սննդային շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են կյանքի առաջին-երկրորդ օրը (օրինակ, ծծելու շարժողական ռեֆլեքսը մաշկի հպային գրգռումից՝ անպայման ռեֆլեքսածին գոտուց դուրս)։ Նորածին երեխայի սննդային շարժողական ու վեգետատիվ ռեֆլեքսների գոյացումը կախված է սննդային կենտրոնի դրդելիությունից։ Բավարար քանակությամբ կաթ ստանալուց հետո սննդային կեղևանթակեղևային կենտրոնը դառնում է անդրդելի, և նորածնի ծծելը, բերանի մեջ ծծակ դնելով, անհնար է լինում։ Եթե նորածինը կաթ քիչ է ստացել, նրա սննդային կենտրոնը գործում է, և նա ծծում է։

Ինական սննդային շարժողական պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման համար մեծ նշանակություն ունի նորածնին կրծքով կերակրելու սկիզբը։ Մնվելուց 20—30 րոպե հետո կերակրելու դեպքում մաշկի հպման, գլխի, իրանի, վերջույթների տեղաշարժման, ինչպես նաև հպային, սեփականազգայունակ ու հավասարակշռային գրգռումների նկատմամբ սննդային պայմանական ռեֆլեքսներն առաջանում են կյանքի առաջին օրը։ Այն դեպքերում, երբ նորածիններին կերակրում են ծնվելուց 10—12 ժամ հետո, ապա նույն գրգռումների նկատմամբ առաջին պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են կյանքի 6—8-րդ օրը։ Մնվելուց 16—20 ժամ հետո կերակրելու դեպքում նույն պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են միայն կյանքի 10—11-րդ օրը։

Լույսի ու ձայնի նկատմամբ վեգետատիվ սննդային պայմանական ռեֆլեքսները, որոնք արտահայտվում են սրտի աշխատանքի, շնչառության փոփոխություններով, գոյանում են կյանքի 4—6-րդ օրը, իսկ նույն գրգռիչների նկատմամբ շարժողական սննդային պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են ծնվելուց 7—9 օր հետո։ Սննդային բարձր դրդելիության դեպքում՝ երկար ժամանակ քաղցած մնալուց, նորածնի շարժողական ռեակցիայի հետ մեկտեղ մեծանում է նրա կմախքային մկանների լարումը, փոխվում է սրտի կծկումների ու շնչառության ռիթմը, լայնանում են մաշկային մազանոթները։ Վեգետատիվ գործառությունների նույնատիպ փոփոխություններ դիտվում են ուժեղ ձայնի ու լույսի ազդեցության տակ։

Եթե 9—10 օրական առողջ նորածին երեխային վերցնենք ձեռքերի վրա, տալով նրան կերակրելու դիրք, երևան կզան սննդային ռեֆլեքսները։ Երեխան կատարում է գլխի կողմնային շարժումներ, ընդ որում բացում է բերանը, ապա սկսում է կատարել ծծելու շարժումներ։ Այս ռեֆլեքսն իրենից ներկայացնում է սեփականազգայունակ, մարսողական խողովակի ընկալիչների համալիր, գրգռիչի նկատմամբ ստեղծված պայմանական ռեֆլեքս։ Այն երևան է գալիս երեխային կրծքով երկու-երեք անգամ՝ կերակրելուց հետո։ Առաջին կերակրումից հետո ի

հայտ է գալիս անպայման սննդային ռեֆլեքսը. երբ նորածին երեխայի շրթունքները հպվում են պտուկին, և նրա բերանը ողողվում է կաթով: Շրթունքներով բռնած պտուկն ու կուրծքը դրդում է ծծելու անպայման ռեֆլեքսը: Ծծելու հետևանքով բավարարվում է երեխայի սննդային պահանջը:

Կերակրելուց մի քանի օր հետո գլխուղեղի կեղևում ամրապնդվում է այն ժամանակավոր կապը, որը ստեղծվել է երեխայի բերանի, ստամոքսի ընկալիչների գրգռումների և կերակրող կրծի տեսքի ու հոտի միջև:

Նորածնի սննդային դրական պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսներից վաղ և արագ: Սննդային բացասական ռեֆլեքսները գոյանում են կրծքային ժամանակաշրջանում կյանքի առաջին 4 ամիսների ընթացքում, սովորաբար 0,5—1 ամիս ուշ, քան պաշտպանողական բացասական ռեֆլեքսները: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին դրական և բացասական պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման միջև տարբերություն չի նկատվում:

Նորածնության ժամանակաշրջանում սնունդ ընդունելուց մի քանի րոպե առաջ հայտնաբերվում են զազափոխանակության բարձրացման ու լեյկոցիտոզի պայմանական ռեֆլեքսները:

Տարբեր ընկալիչներից պայմանական ռեֆլեքսներ նկատվում են կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբին՝ 12—13-րդ օրը: Կյանքի երկրորդ շաբաթվա ընթացքում գոյանում են լսողական կամ հավասարակշռային շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները, իսկ երրորդ շաբաթից՝ տեսողական շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները:

Նորածնության վերջին ու կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբին տեղողական ու լսողական վերլուծիչների ինտենսիվ զարգացման հետ մեկտեղ տեսողական ու ձայնային գրգռիչները ներդրում են կինեսթետիկ ու սեփականազգայունակ գրգռիչների հետ: Տեսողական կամ ձայնային գրգռիչների մեկուսացած կիրառման դեպքում պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են կրծքային ժամանակաշրջանի կեսից 5—6 ամսականում:

Հատկանշական է, որ տեսողական վերլուծիչի նյարդուղիները զարգանում են ներարգանդային կյանքի 5-րդ ամսից, իսկ լսողական վերլուծիչինը՝ ներարգանդային, կյանքի 6-րդ ամսից: Սակայն տեսողական-պայմանական ռեֆլեքսները հոծննդյան կյանքում մշակվում են լսողական ռեֆլեքսներից ուշ: Պատճառը տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային սարքի անկատարելիության մեջ է:

Հայտնի է, որ երեխայի հայացքի բևեռումն առարկայի վրա իրա-

կանացվում է բնածին մեխանիզմով, ընդ որում, ակնագնդերի շարժման արագութիւնը և շարժման անկյունը հաշվարկվում են նախապես, մինչև շարժման գործողութիւնը: Նորածին երեխայի հայացքի ուղղումն առարկայի վրա ուղեկցվում է ակնագնդերի շարժման շտկմամբ:

Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների հայացքի սեեռակայումն առարկայի վրա թույլ է: Կյանքի առաջին օրերին երեխան չի կարողանում հայացքը սեեռել առարկայի վրա, մշակված չէ ակնագնդերը շարժելու ունակութիւն:

Հոտառական ու համային շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են կրծքային ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապես 2 ամսականում:

Քիչ ավելի շուտ են գոյանում մշակահայային ռեֆլեքսները: Հայային ու հոտառական հակազդումն սերտորեն կապված են շարժողական գործունեության հետ: Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջաններում՝ երեխայի շարժողական գործունեութիւնը համեմատաբար զարգացած է:

Մինչև կյանքի 3—4-րդ շաբաթը պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը սահմանափակված է նրա արթուն վիճակի կարճ ժամանակաշրջանով և իրականացվում է համեմատաբար մեծ թվով ամրապնդումներից հետո:

Ընդհանուր առմամբ, նորածնութիւն ու կրծքային ժամանակաշրջանի ընթացքում գոյացած պայմանական ռեֆլեքսներն անկայուն են:

Նորածնի պայմանական ռեֆլեքսների ստեղծման հնարավորութիւնն ապացուցում է նրանց գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գործառական հասունութիւնը: Հենց ծնվելու պահից է սկսվում, ըստ էութիւն, երեխայի զարգացման այն փուլը, որի ընթացքում վարքի ձևակերպմանը մասնակցում է գլխուղեղի բարձրագույն բաժինը:

Երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեութիւն զարգացման անհրաժեշտ ու կարևոր նախադրյալն է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի կառուցվածքային գործառական հասունութիւնը, պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեութիւն ընդգրկումը վերլուծիչների ամբողջական համակարգի մեջ: Գլխուղեղի կեղևի կառուցվածքային պրոցեսը նորածնութիւն ու կրծքային ժամանակաշրջանում նման է հասուն մարդու գլխուղեղի կեղևի կառուցվածքը բնորոշող վեց շերտերի գոյութիւնը, կեղևային նյարդաբջիջների բավական բարձր մակարդակի տարբերակմամբ ու կեղևանթակեղևային կապերի արագ ձևակերպմամբ:

Նորածնութեան ժամանակաշրջանի սկզբին ավարտված է լինում վեցշերտանի կեղևի գոյացումը, սակայն առանձին շերտերի նյարդաբջջային ձևակերպումը շարունակվում է կրծքային ժամանակաշրջանում: Նորածնի մոտ արագ է ընթանում կեղևի բջջային տարրերի տարբերակումը և նյարդաբջջային աքսոնների՝ նյարդառանցքների միելինապատումը: Ընդ որում, կյանքի առաջին շաբաթվա վերջին գլխուղեղի կեղևի զարգացման մեջ մեծ թոփշք է տեղի ունենում: Կեղևի ձևագոյացման մեջ խիստ վերելք է նկատվում նաև կրծքային ժամանակաշրջանում: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին զգալիորեն ավելանում է գլխուղեղի բացարձակ քաշը, կեղևի զանգվածն ու մակերեսը: Գլխուղեղի բացարձակ քաշը նորածնութեան ժամանակաշրջանի վերջին կազմում է. տղաներինը՝ 391 գ, աղջիկներինը՝ 388 գ, իսկ կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին համապատասխանաբար՝ 1010 գ և 895 գ: Մեծ կիսագնդերի կեղևի ընդհանուր մակերեսը նորածնութեան ժամանակաշրջանում կազմում է 3000 մմ², կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին՝ 4800 մմ²:

Նորածին երեխայի գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը կազմող նյարդաբջջաների քանակությունը չի ավելանում հաջորդ տարիքային ժամանակաշրջաններում, այլ միայն զարգանում է, ուստի նորածնի գլխուղեղի կեղևը տարբերվում է հասուն մարդու գլխուղեղից նյարդաբջջաների մեծությամբ ու ձևով:

Կեղևային նյարդաբջջաների տարբերակումից բացի նորածնութեան ու կրծքային ժամանակաշրջանում կատարվում է կեղևային կառուցվածքների արագ դարգացում, որն արտահայտվում է հիմնականում նյարդաբջջային միացումների՝ սինապսների քանակության ավելացմամբ և նյարդաթելիկների միելինապատումով: Միելինային թաղանթը երևան է գալիս կենտրոնական նյարդային համակարգի տարբեր թաժիկներում տարածամորեն, ընդ որում, վաղ օնտոգենեզում միելինապատում դիտվում է գլխուղեղի կեղևի տակ գտնվող և սպիտակ նյութը կազմող նյարդաբջջային աքսոններում: Նորածնութեան ժամանակաշրջանում ուրվագծվում են գլխուղեղային գոտիները և նյարդերը: Կեղևային գոտիների նյարդային տարբեր և գլխուղեղի նյարդերի մեծ մասը կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին լրիվ պատված են լինում միելինային թաղանթով:

Կրծքային ժամանակաշրջանում միելինապատվում են հին ու միջանկյալ կեղևում ներկայացված հոտառական վերլուծիչ կեղևային եզրերը: Նոր կեղևում զարգանում են շարժողական ու մաշկային վերլուծիչների կեղևային եզրերը, ինչպես նաև ներզգայունակ նյարդասարքերի հետ կապված մեծ ուղեղի եզրային շրջանը, տարբերակվում

են լսողական ու տեսողական վերլուծիչների կեղևային մասերը, կեղևի վերին գազաթային շրջանը, որը կապված է մաշկային վերլուծիչի հետ:

Կրծքային ժամանակաշրջանի կեսերին սկսվում է ճակատային, քունքոսկրային շրջանի ու գազաթային մասի ստորին ենթաշրջանի զարգացումը:

Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին ավարտվում է մակերեսայնորեն տեղադրված կեղևային նյարդաթելերի միելինապատումը:

Փոխադարձ ու սերտ կապ գոյություն ունի գլխուղեղում նյարդահաղորդչական ուղիների գործառուության և նրանց միելինապատման միջև:

Հաղորդչական ուղիների միելինապատումը նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջաններում, որը հավաստում է գլխուղեղի հաղորդչական ուղիների միելինապատումը նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջաններում, որը հավաստում է գլխուղեղի հաղորդչական ուղիների բարձրաստիճան զարգացումն ու արագ հասունացումն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջաններում, ուղղակի կախման մեջ է գտնվում այդ ուղիների գործառույթունից: Սովորական ժամկետներից վաղ գործառույթյան առաջ բերումը նպաստում է համապատասխան համակարգում միելինապատման պրոցեսի արագացմանը:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում երեխայի գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում կատարվող առաջադիմական ձևաբանական փոփոխությունները ներկայացնում են բարդացող վարքի անատոմաֆիզիոլոգիական հիմքը: Հատկանշական է, որ կրծքային ժամանակաշրջանում գլխուղեղի կեղևն ազդում է կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրադիր մասերի գործառույթյան վրա, կանխարգելակելով ողնուղեղային պարզագույն ռեֆլեքսները: Նորածին երեխան օժտված է բնածին՝ ծծելու, վերջույթների լարման, տարածման, զատման ու առբերման, Ռոբինզոնի կամ բռնողական, Բարրինսկու, Գորդոնի ու Շեֆերի մաշկային, աքիլլեսյան, ծնկային, ինչպես նաև պարանոցային՝ լարողական, հավասարակշռային և կողմնորոշային ընդհանրացած ռեֆլեքսներով:

Նշված ռեֆլեքսների մեծ մասն ունի արդեն այն աստիճանի զարգացում, որ պտղային ռեֆլեքսների հետ որոշ շափով ապահովվում է նորածնի պարզ հարմարեցումն արտաքին միջավայրին:

Նորածին երեխայի մոտ պահպանված ու որոշ շափով կատարելագործված պտղային ռեֆլեքսները նոր երևան եկող ռեֆլեկտոր հակազդման հետ կազմում են երեխայի անպայման ռեֆլեկտոր-գործունեության հիմնական ֆոնդը:

Նորածին, կրծքային ու վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների ռեֆլեկտոր գործառույթյան զարգացման հարցում համընդհան-

նուր է հետևյալ սկզբունքը. որքան փոքր է երեխան, այնքան նրա բազմաթիվ ոեակցիաները արտաքին գրգռիչների հանդեպ պարզ են:

Կյանքի երկրորդ շաբաթվա սկզբներին երեխայի գլխուղեղի բարձրագույն բաժինների աճի ու զարգացման հետ երևան են գալիս նրա վարքի աստիճանաբար բարդացող ձևերը:

Նորածնության ժամանակաշրջանում երեխան կապված է արտաքին, շրջապատող միջավայրի հետ անպայման ռեֆլեքսների բավականաչափ սահմանափակված օղակներով, որոնք նվազագույն չափով ապահովում են նրա կյանքը: Ընդ որում, բնածին ռեֆլեքսները բնորոշվում են զգալի տարբերակներով, փոփոխական գործառական շարժողականությունը և զանգվածային արտահայտվածությունը:

Նորածնության ժամանակաշրջանի վերջերին անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսներն ունենում են ընդհանուր և տեղական բնույթ: Դրանք հնարավոր է առաջ բերել երեխայի ինչպես առանձին, այնպես էլ մի քանի ընկալիչ մակերեսներից ու սարքերից: Նորածնի պաշտպանողական անպայման ռեֆլեքսներն իրենցից ներկայացնում են բնազդային ռեֆլեկտոր ոեակցիաների լիովին հասուն ձևեր, որոնք համարյա լրիվ ձևակերպվում են ներարգանդային կյանքում: Սննդային անպայման ռեֆլեքսների լրիվ ձևակերպումը տեղի է ունենում միայն ծնվելուց հետո, նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում, իսկ կողմնորոշային բնազդը յուրահատուկ է կրծքային ժամանակաշրջանին:

Չնայած որ ընդհանրացված ու սահմանազատված առաջադան ռեֆլեքսներ ծնվելուց հետո հնարավոր է առաջ բերել բոլոր զգայարաններից, բայց միայն նորածնության ժամանակաշրջանի վերջերից հնարավոր է մանկան մոտ մշակել տեղական ու մասնահատված պայմանական ռեֆլեքսներ: Ռեֆլեքսների «տեղայնացումն» ու «մասնահատվածումը» կապված է կենտրոնական նյարդային համակարգի զարգացման և ստորադիր բաժինների վրա բարձրագույն կեղևային կենտրոնների հսկողության ստեղծման հետ:

Իսկ որո՞նք են նորածնության ժամանակաշրջանի երեխաների տարբեր վերլուծիչներից առաջ բերվող անպայման ռեֆլեքսների առանձնահատկությունները:

Նորածնի մաշկային առանձին մակերեսների ու լորձաթաղանթների հպային, ցավային, ջերմային, ինչպես նաև լսողական ու տեսողական գրգռմամբ հնարավոր է առաջ բերել տարբեր պաշտպանողական յուրահատուկ ռեֆլեքսներ, որոնք կազմաբանական հիմքում ընկած է մաշկի, լորձաթաղանթի, ծայրամասային նյարդային ուղիների ու համապատասխան կենտրոնական նյարդային գոյացությունների զարգացումը:

Մաշկային ընկալիչների առանձնահատուկ՝ սառնություն, տաքություն և ցավի նյարդային պարկուճավորված վերջույթները ծնվելու պահին հասուն են: Նորածնության ժամանակաշրջանում մաշկային վերլուծիչ սարքերը հասնում են բարձրաստիճան զարգացման, որը, սակայն, առանձին զգացողական շրջաններում անհավասարաչափ է:

Նորածնի դեմքի մաշկի որոշակի մասերի հպային գրգռումն առաջ է բերում սննդային ու պաշտպանողական անպայման հակազդում: Սննդային հակազդումն արտահայտվում է ծծելու ռեֆլեքսով, որը՝ հրեմվան է գալիս ոչ միայն մեխանիկական, այլև ջերմային գրգռումից: Այս ռեֆլեքսի ռեֆլեքսածին գոտին նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում ընդգրկում է բերանի ու շրթունքների լորձաթաղանթը, շուրջբերանային մաշկը: Հագեցման հետ ծծելու ռեֆլեքսը թուլանում է, նորից աշխուժանալով կերակրման ժամկետի ուշացման դեպքում: Մծումն իրենից ներկայացնում է բավականին բարդ մի գործունեություն, որում ծծելու շարժումները սերտորեն կապված ու համադասված են գլխի շարժումների, կլման, շնչառության հետ: Մծելու կենտրոնը տեղակայված է երկարավուն ուղեղում: Մծելու ռեֆլեքսի ռեֆլեկտոր աղեղի առբեր մասն ընթանում է եռարմատ նյարդի զգացողական ճյուղերով, իսկ առտատար մասը՝ այդ նյարդի շարժողական բաժնով և դիմային ու ենթալեզվային նյարդերով:

Նորածնության ժամանակաշրջանին ներհատուկ է այսպես կոչված կնճիթային ռեֆլեքսը՝ շուրթերի խողովակաձև արտաբերումը շուրջբերանային մասի մաշկին թեթևակիորեն հարվածելու դեպքում: Ատավիստական բնույթ կրող այս ռեֆլեքսը, սակայն, մարում է կրծքային ժամանակաշրջանում:

Դեմքի շրջանի մաշկամկանային պաշտպանողական անպայման ռեֆլեքսներից նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում արձանագրվում են՝ 1) կոպաթարթիչ ռեֆլեքսը, որը նշված ժամանակաշրջաններում ունի ընդարձակ ռեֆլեքսածին գոտի՝ եղջրաթաղանթը, կոպերը, թարթիչները, քթի մաշկի կողմնային մակերեսը, 2) քթակոպային ռեֆլեքսը, որն արտահայտվում է կոպաթարթմամբ և ձեռքերի մոտեցմամբ քթին՝ վերջինիս մաշկի ու լորձաթաղանթի, գրգռման դեպքում, 3) ականջային ռեֆլեքսը, որն արտահայտվում է ձեռքերի շարժումներով դեպի դեմքը՝ արտաքին լսողական գրգռումից: Հատկանշական է, որ տարիքի հետ, կրծքային ժամանակաշրջանից հետո, իշված ռեֆլեքսների ռեֆլեքսածին գոտիները զգալիորեն փոքրանում են:

Նորածնի ծծելու ռեֆլեկտոր սարքը գործի է դրվում մեծ մասամբ հպային ազդանշաններով: Կրծքային ժամանակաշրջանում ծծելու ռեֆ-

լեքսը հետզհետե անհետանում է, փոխարինվելով այլ շարժողական սննդային հակազդամամբ՝ բերանի բացումով ի պատասխան շուրջբերանային մաշկի հպային գրգռման:

Վերջուլթններից նորածնության ժամանակաշրջանում հնարավոր է մշակել վերին ու ստորին վերջուլթնների ծալման ու տարածման, ձեռքի ու ոտքի առբերման ու զատման ռեֆլեքսները: Նորածին երեխայի ձեռքի ափերն ու ոտքի ներբանները շափազանց զգայուն են հպային գրգռման նկատմամբ: Հպումը նորածնի և կրծքային երեխայի ձեռքի ափերին հանգեցնում է բոլոր մատների ծալման, ընդ որում, երեխան կարող է այնքան ամուր բռնել առարկան, որ նրան այդ առարկայի, օրինակ, փայտի հետ կարելի է բարձրացնել և մոտ մեկ րոպե պահել օդում կախված վիճակում: Ռոբինզոնի կողմից նշված այս «կապկային» ռեֆլեքսը նորածինների մոտ մշտապես երևան է գալիս վերին և ստորին վերջուլթններում: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին այն անհետանում է:

Նորածնության ժամանակաշրջանին շատ բնորոշ է նաև Բարինսկու ռեֆլեքսը՝ ոտքի թաթի բութ մատի միջին և մնացած բոլոր մատների ներբանային ծալումը: Այս ռեֆլեքսը նույնպես անհետանում է կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին:

Նորածնության ժամանակաշրջանում երևան է գալիս Ռոսսուլիմոյի ռեֆլեքսը, որն արտահայտվում է ոտքի 2—5-րդ մատների ծալումով՝ մատնածայրային ֆալանգների թեթևակի-կարճատև հարվածելու դեպքում: Կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբին այդ ռեֆլեքսը զգալիորեն թուլանում է:

Ոչ մշտական ու թույլ են վաղահաս երեխաների մոտ Օպենհայմի, Գորդոնի ու Շեֆերի ստորին վերջուլթային ռեֆլեքսները (ի դեպ, դրանց առկայությունը հասուն մարդկանց մոտ ցույց է տալիս բրգային կեղևաղոնաղեղային շարժողական համակարգի խանգարումը):

Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում հպային գրգռիչների նկատմամբ շատ զգայուն են ինչպես ափերի ու ներբանների, այնպես էլ երեխայի աչքերի, ճակատի ու բերանի շրջանի մաշկը:

Նորածնի այս տեղամասերի մաշկի մեխանիկական գրգռումը սովորաբար առաջ է բերում ընդհանուր շարժողական անհանգստություն: Կրծքային ժամանակաշրջանում, կյանքի երրորդ-չորրորդ ամսին, երեխան ձեռք է բերում այդ տեղամասերի նկատմամբ հակազդման ունակություն:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում մաշկային առանձին մակերեսներից առաջ բերվող հպային, ցավային ու ջերմային գրգռումներում իշխում է պաշտպանողական բնույթի (ընդհանուր ու տեղական) հակազդումը: Նորածնության ժամանակաշրջանի սկզբից,

երեխան բավականին աշխույժ կերպով է հակազդում հատկապես ջերմային՝ տաք ու սառը գրգռմանը։ Երբ նա ընկնում է սառը ջրի մեջ, սկսում է դողալ, գունատվել ու ճշալ, իսկ տաք ջրի մեջ հանգստանում է, մաշկը դառնում է վարդագույն։ Ջրի սառչելուց նորածինը նորից է սկսում ճշալ։ Հանրահայտ է, որ նույնիսկ քաղցած երեխաները հրաժարվում են ամզուկից, եթե կաթը շատ սառն է կամ տաք։ Այլ խոսքով, արդեն նորածնության ժամանակաշրջանում երեխան շատ արտահայտիչ է հակազդում ջերմային գրգռմանը։

Ինչ վերաբերում է ցավի զգացողությունը, ապա այն մինչև այժմ բավարար ուսումնասիրված չէ։ Սակայն, անկասկած, երեխան ցավային գրգռումներին հակազդում է համապատասխան, աղեկվատ ոեակցիայով։ Օրինակ, ձեռքի մատը կամ ներքանի մաշկը ծակելիս երեխան արագ ետ է քաշում ձեռքը կամ ոտքը։ Շուրջքթային ու շուրջբերանային շրջանի մաշկը ծակելիս երեխան է գալիս ծամածռություն։

Մինչև վերջերս տարածված էր այն կարծիքը, որ նորածին երեխայի ցավային զգացողությունը էլեկտրական հոսանքի հանդեպ բացակայում է կամ շափազանց թույլ է արտահայտված։ Սակայն նորագույն շատ տվյալներ և գոյություն ունեցող փորձագիտական փաստերը հաստատում են ցավային զգացողությունը գալվանական հոսանքի նկատմամբ՝ նորածնության ժամանակաշրջանի հենց սկզբից։ Այդ զգացողությունը երեխայի կերակրման ընթացքում զգալիորեն պակասում է։

Նորածին ու կրծքային երեխայի բնածին ռեֆլեքսներից է պարանոցային հավասարակշռային ռեֆլեքսը, որն իրականացվում է անհատականորեն վազ հասունացող հավասարակշռության ընկալիչ սարքի միջոցով։ Ներքին ականջի կիսաբոլոր խողովակներում և պարկիկներում տեղակայված հավասարակշռային ընկալիչը այն ընկալող սարքերից մեկն է, որը գործում է դեռևս ներարգանդային կյանքում։

Հավասարակշռության ընկալիչ սարքի կարևոր գործառությունն է մարմնի դիրքի ու հավասարակշռության պահպանումը։ Հատկանշական է, որ ծնվելու պահին հավասարակշռային ռեֆլեկտոր աղեղների բոլոր օղակները լրիվ ձևակերպված են։

Հավասարակշռային-դիրքային ռեֆլեքսներից նորածինների մոտ մշտապես հայտնաբերվում է վերջույթներից ստացվող պարանոցային ռեֆլեքսը։ Նորածին երեխան ծալում ու առեկրում է դեպի իրանը մակողմանի վերին ու ստորին վերջույթը, տարածելով ու զատելով հակառակ վերջույթը։ Այս ռեֆլեքսը լավ արտահայտված է կյանքի առաջին ամսվա վերջում, իսկ այնուհետև թուլանում է, բոլորովին անհետանալով կյանքի առաջին տարվա երկրորդ կիսամյակից։ Դիրքային ռեֆլեքսներից նորածնության ժամանակաշրջանում արտահայտված է

«Իրան-գլուխ լաբիրինթային» ռեֆլեքսները: Այս ռեֆլեքսները որոշ շահով արտահայտվում են և կրծքային ժամանակաշրջանում, անհետանալով վաղ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին: Ստատո-կինե-տիկական ռեֆլեքսներից նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների մոտ գոյություն ունեն պտտողական (ռոտատոր) և հետպտտողական (պոստրոտատոր) գլխախաղը՝ այսինքն՝ գլխի կոմպենսատոր թեքումը երեխային պտտեցնելու ժամանակ և ձեռքերի ու ստքերի հրումային միաթերումը գլխի առաջընթաց շարժման կամ թափահարելու դեպքում: Արպես ընդհանրացված շարժողական ռեակցիա, նորածնի այդ ռեֆլեքսը հիշեցնում է «վախի ռեակցիա»:

Կրծքային ժամանակաշրջանի երեխային ներհատուկ է հենարանային հակազդումը, որն արտահայտվում է ստորին վերջույթների մկանների լարումով: Այն հնարավոր է դարձնում երեխայի ոտքի կանգնելը: Հենարանային հակազդումը սովորաբար երևան է գալիս 3—4 ամսականում և դառնում մշտական կյանքի 7—8 ամիսներին: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին հենարանային հակազդումը դիտվում է ինչպես ստորին, այնպես էլ վերին վերջույթներում: Փորի վրա պառկած վիճակում երեխան կարողանում է հենվել ձեռքերի վրա, ամրապնդելով ճաճանչադաստակային, արմնկային և ուսային հողերը:

Նորածնության ժամանակաշրջանի վերջերից երևան է գալիս սողալու ռեֆլեքսը: Փորին պառկած վիճակում երեխան ձգում է ոտքերը դեպի փորը, հետո հրում հենված ոտքերով, միուժամանակ ձեռքերը հերթով բարձրացնում է, շարժվելով առաջ: Սողալու ռեֆլեքսը պահպանվում է մինչև կյանքի 4—5 ամիսը:

Նորածնության ժամանակաշրջանի վերջերին երևան են գալիս «քայլելու շարժումներ» ռեֆլեքսը, որը շուտով 3—4 ամսականում անհետանում է: Կյանքի առաջին տարվա վերջին երեխան սկսում է քայլել:

Նորածնի ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների սողալու և քայլելու շարժումները սերտորեն կապված են շարժողական սեփականազգայունակ վերլուծիչի ամենավաղ ու արագ օնտոգենետիկ զարգացման հետ:

Դեռևս ներարգանդային կյանքում գործող սեփականազգայունակ նյարդասարքերի գործունեությունը պարզորեն ի հայտ է գալիս նորածնության ժամանակաշրջանում:

Նորածնի սեփականազգայունակ սարքերը՝ մկանների ու ջլերի ընկալող նյարդավերջույթներն իրենց կառուցվածքով բավականին մոտ են հասուն մարդու նման գոյացություններին:

Սեփականազգայունակ ունեցողների ժայռամասային հիմնական ուղիները, որոնք ընթանում են Գոլլի և Բուլդախի ողնուղեղային զգացողական փնջերով դեպի երկարավուն ուղեղում գտնվող սեպաձև բջիջները, շափազանց արագ են զարգանում նորածնության ժամանակաշրջանում: Կյանքի առաջին տասը օրվա ընթացքում ընդամին զգալիորեն առաջադիմում է գլխուղեղի կեղևի տակ տեղադրված տեսաթմբերի փորակողմնային խմբի կորիզների բջջային տարբերակումը:

Այդ նույն ժամանակամիջոցում զարգանում է և շարժողական վերլուծիչի կեղևային գոտին:

Նորածնության ժամանակաշրջանում բավականաչափ զարգացած են արտաբրգային շարժողական նյարդագոյացությունները՝ կարմիր կորիզը, սև նյութը, լյուիսյան մարմինը, դժգույն գնդի ներսային անդամիկները, պոչավոր կորիզն ու կճեպը:

Իրենց զարգացմամբ, սակայն, զգալիորեն ետ են մնում կեղևային շարժողական գոտու հիմնական գոյացությունները՝ կեղևային 4-րդ և 6-րդ դաշտերը, զոլավոր մարմինն ու դժգույն գնդի արտաքին անդամիկը:

Կարևոր սեփականազգայունակ ունեցողներից նորածնության ժամանակաշրջանում լավ արտահայտված է ծնկային ունեցողը, որն ուղեկցվում է երկրորդային հակազդեցությամբ, ծնկին հարվածելու դեպքում տեղի է ունենում ոտքի առբերող մկանների կծկում և այդ ոտքը շրջվում է դեպի ներս:

Նման ծնկային ունեցող կարող է նկատվել նաև կրծքային ժամանակաշրջանում: Հակառակ դրան, աքիլեսյան ջրի ունեցողը կամ բոլորովին չի արտահայտվում, կամ թույլ է արտահայտվում ճորածնության ժամանակաշրջանում, բայց մշտական է կրծքային ժամանակաշրջանում: Բազկի երկգլխանի ու եռագլուխ մկանների ջլային ունեցողներն անկայուն են նորածնության ժամանակաշրջանում, ուժեղանում և կայունանում են կրծքայինում:

Մաշկամկանային, ջլային ու լարիքային ունեցողները, որոնք իրականացվում են կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրագիր բաժինների միջոցով, լավ արտահայտված են կրծքային ժամանակաշրջանում: Հաջորդ տարիքային ժամանակաշրջաններում նրանք ավելի թույլ են արտահայտված:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի բոլոր անպայման ունեցողների կարգավորման մեջ մեծ դեր է խաղում ինչպես գլխուղեղի բարձրագույն բաժինը, այնպես էլ ուղեղիկը:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի համար բնորոշ նշված ունեցողները հետագա տարիքային փուլերում՝ շնորհիվ գլխու-

ղեղի արգելակային ազդեցութեան զարգացման, անցնում են գաղտնի վիճակի և հասուն տարիքում սովորաբար չեն նկատվում:

Նորածին ու կրծքային տարիքի երեխաների շարժողական վարքագծային բարդ գործունեությունն իրականացվում է ինչպես արտաբրգային, այնպես էլ բրգային շարժողական համակարգի միջոցով:

Նորածնութեան ու կրծքային ժամանակաշրջաններում բրգային համակարգը լրիվ հասուն չէ և մինչև 1 տարեկան երեխայի շարժումները կարգավորվում են զգալի չափով արտաբրգային համակարգի կողմից: Ճիշտ է, նորածիններն ու կրծքային երեխաներն ընդունակ են վարքի բնածին բավականին բարդ գործողություններ կատարել, սակայն ի վիճակի չեն հարմարեցնելու իրենց շարժումները շրջապատող միջավայրի ազդեցությանը:

Երեխայի աճի ու զարգացման հետ բավականին արագ կատարելագործվում է բրգային կեղևային համակարգի գործունեությունը, որն իր կարգավորող ազդեցությունն է թողնում կենտրոնական նյարդային համակարգի ցածրագիշտ շատ բաժինների վրա: Այդ ազդեցությունն ուժեղանում է արդեն կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին:

Նորածինը համապատասխանորեն և յուրօրինակորեն հակազդում է որոշ համային գրգռիչների: Դառը, աղին, թթուն առաջ են բերում դեմքի կնճռատում, լեզվի արտաբերում և թքազատություն, իսկ թույլ քաղցրը՝ ծծելու ռեակցիա և լիզելու շարժումներ:

Համային անպայման ռեֆլեքսների ռեֆլեկտոր աղեղն անցնում է ժայռամասային ընկալող սարքերով, լեզվի ծայրի, կողմնային ու ետին մակերեսի, քիմքի, նշագեղձերի ու մակկոկորդի համակոճղեզնների ընկալիչներով, հաղորդական նյարդային ուղիներով, դիմային նյարդի կազմում ընթացող թմբկալարով, լեզվաբնայանային նյարդերով և համային վերլուծիչի ենթակեղևային բաժիններով:

Նորածնի հոտառական ռեֆլեքսներն ի պատասխան տարբեր հոտերի արտահայտվում են ընդհանուր շարժումներով, դիմախաղով, շնչառության ու անոթազարկի փոփոխություններով: Խիստ հոտավետ գրգռիչներն առաջ են բերում ուժեղ պաշտպանողական հակազդում: դիտվում է հոտառության արագ բթացում, որն առաջ է գալիս հոտառական ընկալիչների հոգնելու հետևանքով: Նորածին երեխայի անպայման հոտառական ռեֆլեքսն իրականացվում է քթի խոռոչի յուրահատուկ ընկալիչների հոտառական հաղորդական ուղիներով՝ հոտառական, եռարմատ նյարդի և կեղևային հոտառական կոճղեզնների միջոցով:

Նորածնութեան ու կրծքային ժամանակաշրջաններում գոյություն ունեցող լսողական բնածին ռեֆլեքսներն արտահայտվում են պաշտպանողական ու կողմնորոշային հակազդմամբ՝ ընդհանուր ցնցումով, ակնակոպների փակումով, դիմախաղային շարժումներով, բերանի բա-

ցումով, շնչատուփյան ու անոթազարկի դանդաղումով, իսկ երբեմն էլ ընդհանուր շարժումների կամ ծծման արգելակմամբ: Լսողական ընդհանուր ու տեղական հակազդումն իրականացվում է լսողական վերլուծիչի ծայրամասային ընկալող սարքի՝ կորտյան օրգանի և գանգուղեղային 8-րդ զույգ նյարդի՝ լսողական հաղորդչական ուղիների, ներքին ծնկամարմնի ու կեղևային վերլուծիչի միջոցով:

Լսողական վերլուծիչի գործառուփյունն անհատական զարգացման ընթացքում վաղ է կազմակերպվում՝ ներարգանդային կյանքի 12-րդ շաբաթից: Նորածնի ու կրծքային երեխայի բնորոշ հակազդումը ձայնային գրգռիչին արտահայտվում է լսակոպաթարթնային ռեֆլեքսով: Վերջինս առաջ է գալիս մոտ տարածության վրա բավականին ուժեղ ու ընդհատվող ձայնից՝ ծափից, ուժեղ զանգից և այլն, արտահայտվելով կոպերի ցնցումով կամ կոպաթարթումով: Ձայնի ուժեղացման դեպքում երեխան ոչ միայն թարթում է կոպերը, այլև ցնցվում ամբողջ մարմնով, ընդ որում, շարժողական հակազդումը հիշեցնում է Մորոյի ռեֆլեքսը: Կրկնակի փորձերի ընթացքում լսակոպաթարթնային ռեֆլեքսը մարում է:

Ձայնային հակազդման հիմնական ձևերը կրծքային ժամանակաշրջանում շատ արագ կատարելագործվում են, ընդ որում ընդհանրացված հակազդումը կյանքի երկրորդ-երրորդ շաբաթում աստիճանաբար փոխարինվում են մասնագիտացված, տեղայնացված ռեակցիաներով: Նորածինների պարզունակ հակազդումն իր մեխանիզմով՝ ենթակեղևային գոյացությունների մակարդակին իրականացվող ռեֆլեքս է: Կրծքային երեխաների տիպական կողմնորոշային հետազոտական հակազդումը ձայնի նկատմամբ, ինչպես և նրա մարումը, լսողական վերլուծիչի կեղևային բաժինների լարված գործունեության արգասիքն է:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի տեսողական անպայման հակազդումն արտահայտվում է ընդհանուր պաշտպանողական ու կողմնորոշային ռեֆլեքսով. աղեղն անցնում է տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային ընկալիչի, տեսողական նյարդերի, արտաքին ծնկամարմինների, տեսաթմբերի ու կեղևածոծրակային շրջանի միջով: Պարզված է, որ տեսողությունը, լսողությունն ու սեփականազգայնությունը պատկանում են բարձրագույն վերլուծիչների շարքին և մեծ դեր են խաղում երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության մեջ: Տեսողական համակարգի զարգացումն ամենավաղ օնտոգենեզում անցնում է ձևագոյացման և հասունացման բարդ ուղի: Տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային բաժնի՝ ականացանցենու ձևավորումն ավարտված է լինում ծննդյան պահին, բացառությամբ ցանցենու ամենակարևոր մի մասի՝ կենտրոնական փոսիկի, որի զարգացումն ավարտվում է կրծքային ժամանակաշրջանում: Կրծքային ժա-

մանակաշրջանում ձևակերպվում և կատարելագործվում է աչքի հարմարեցումը:

Տեսողական վերլուծիչի ժայրամասային ու կենտրոնական օղակների նյարդային կառուցվածքների զարգացումն սկսվում է ներարգանդային կյանքում: Ցանցենին սաղմնադրվում է 5-րդ լուսնամսին և արագ զարգանում է 6—7-րդ լուսնամսին: Նորածնության սկզբում սկսվում է տեսողական նյարդի ու տեսողական նյարդաթելերի միելինապատումը, որն ավարտվում է կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին: Նորածնի բբային հակազդումը լույսի նկատմամբ արտահայտվում է անհավասարաչափորեն: Կրծքային ժամանակաշրջանում այն արտահայտվում է արդեն հավասարաչափ ձևով:

Նորածին երեխայի տեսողական ժայրամասային սարքի պաշտպանողական հակազդումն ուժեղ լույսին արտահայտվում է ռեֆլեկտոր կոպաթարթումով: Կրծքային ժամանակաշրջանում աչքին առարկայի մոտեցման դեպքում երևան է գալիս կոպաթարթիչ հակազդում: Նորածին երեխայի աչքի հանկարծակի լուսավորումը շատ հաճախ հանգեցնում է նաև պարանոցային մկանների լարման, որը կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբներին անհետանում է:

Տեսողական կողմնորոշային ռեֆլեքսներն արտահայտվում են նորածնի ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի ակնազնդերի շրջումով ու գլխի թեքումով դեպի լույսի աղբյուրը, կամ տեսադաշտի ժայրամասում երևացող առարկայի կողմը, ընդ որում, երեխայի ակնազնդերն աստիճանական հրումներով հետևում են շարժվող առարկային: Կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբներին, բացի նշվածից, երևան է գալիս նաև կենտրոնացման հակազդումը՝ տեսադաշտում եղած առարկայի վրա հայացքի սեեուման ձևով: Մեկ-երկու ամսականում այդ հակազդումն ստանում է պարզ կողմնորոշային ռեֆլեքսի բնորոշ ձև. հայացքը տեականորեն կանգ է առնում առարկայի վրա, շարժումներն ու ձայնը ընդհատվում են, շնչառությունն ու սրտի գործունեությունը փոփոխվում են: Հատկանշական է, որ կյանքի 2—3-րդ շաբաթում երեխան պարզորոշ կերպով տեսնում է բոլոր առարկաները: Բնականոն, պարզ տեսողությունը կրծքային ժամանակաշրջանում իրականացվում է հայացքի սեեուման և ակնազնդերի զուգամիտման միջոցով:

Տեսողական համակարգի բնածին ռեֆլեքսները նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում՝ ենթակեղևային ու կեղևային գոյացությունների մակարդակին իրացվող հակազդումներ են:

Նորածին երեխայի գլխուղեղի կենսաէլեկտրական փոփոխությունները մեծ չափով կախված են տեական քնի և կարճատև արթուն վիճակից: Արթուն վիճակում, արդեն կյանքի 9—10-րդ օրը, գրանցված

էլեկտրաէնցեֆալոգրի ցածր ամպլիտուդի բազմաձև կորագծերն ու 5—6 հերց հաճախականութիւն ունեցող տատանողական ռիթմերը կեղևի ծոծրակազագաթային շրջաններում պետք է դիտել որպէս ալֆա-ռիթմի նախապատկեր:

Նորածնութեան սկզբին գլխուղեղի կենսահոսանքները շատ անկանոն են, սակայն երևան են գալիս մեծ կիսագնդերի համապատասխան գոտիներում: Նորածնութեան վերջին գլխուղեղային կենսահոսանքները կանոնավորված են, բայց մինչև կրծքային ժամանակաշրջանի կեսը ալֆա-ռիթմի փոխարեն գրանցվում է 4—5 հերց հաճախականութեան դանդաղ ռիթմ:

Կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբներին 5—6 հերց հաճախականութեամբ ռիթմերը համարյա մշտապէս երևան են գալիս կեղևի ծոծրակային մասում: Գլխուղեղի առաջնամասերում մինչև կյանքի 5—6-րդ ամիսը արտահայտված է դանդաղ ալֆա-ռիթմը:

Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի պայմանական ռեֆլեքսների տարբերիչ առանձնահատկութիւնն է այդ ռեֆլեքսների ռեֆլեքսածին գոտիների ընդարձակութիւնը նորածնութեան ժամանակաշրջանում և զգալի նեղացումը՝ կրծքային ժամանակաշրջանում: Գրգռիչների ազդեցութեան ընդհանրացումը և ռեֆլեկտոր համատարածումը նորածնի բնածին ու ձեռքբերովի ռեֆլեքսներում վկայում են նրանց կենտրոնական նյարդային համակարգում տեղ գտնող պրոցեսների մեծ ճառագայթման մասին: Համընդհանրացված՝ գեներալիզացված հակազդման աստիճանական վերացման հետ կարևոր նշանակութիւն է ստանում գլխուղեղի բարձրագույն բաժինների հասունացումը:

Գլխուղեղի կեղևի հասունացման, զարգացման մեջ նորածնութեան ժամանակաշրջանի վերջերին նկատվում է մեծ թռիչք: Հետագայում, կրծքային ժամանակաշրջանում նոր վերելք է ապրում գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը, որն արագորեն զարգանում ու տարբերակվում է: Կրծքային ժամանակաշրջանում մեծանում է գլխուղեղի կեղևի և՛ զանգվածը, և՛ մակերեսը:

Նորածնութեան ժամանակաշրջանի հենց սկզբից գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի բոլոր բրգաձև նյարդաբջիջների ծառածառ ճյուղավորված վերջույթների վրա զարգանում են հպումային սինապսները, իսկ պակաս տարբերակված նյարդաբջիջները սկսում են աճել ու բազմանալ բաժանման եղանակով:

Դեռ նորածնութեան սկզբին գլխուղեղի մեծ կիսագնդերը ծածկում են երկարավուն ուղեղը և ուղեղիկը: Առկա՝ են բոլոր առաջնային, երկրորդային ու երրորդային գալարները: Կրծքային ժամանակաշրջանում զարգանում են ակոսներն ու գալարները: Այդ ժամանակաշրջանի

սկզբից առաջընթացորեն աճում ու զարգանում է շարժողական կեղևային 4-րդ դաշտը, որը կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին հասնում է 2,6 մմ լայնության: Այս նույն ժամանակաշրջանում արագ աճում ու զարգանում է ճակատային գոտու 44-րդ դաշտը, իսկ 45-րդ դաշտը կրծքային ժամանակաշրջանում աճում է դանդաղ, մեկ տարեկանից հետո նորից է արագանում:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջաններում նկատվում է անզուգաչափություն գլխուղեղի կիսագնդերի շափի և ակոսների կառուցվածքի մեջ: Չախ կիսագունդն ավելի մեծ է ծավալով, և զարգացած է ավելի, քան աջը: Նորածնի աջ կիսագնդի ճակատային բլթի ընդհանուր մակերեսը կազմում է հասուն մարդու նույն բլթի մակերեսի 12,7%-ը, իսկ ձախ կիսագնդի ճակատային բլթի ընդհանուր մակերեսը կազմում է հասուն մարդու նույն բլթի մակերեսի 13,3%-ը:

Պարզված է նաև, որ ճակատային բլթի աճն ու զարգացումը սերտորեն կապված է մարդու հոգեկան զարգացման ու բարդացման հետ: Ծտին կենտրոնական գալարում տեղակայված մաշկամկանային զգացողության 1-ին դաշտը նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում աճում ու զարգանում է բավականին արագ: 2-րդ դաշտի զարգացումը նշված ժամանակաշրջաններում ընթանում է նույնպես արագ, բայց ավելի ուշ է ավարտում իր զարգացումը: Մաշկամկանային զգացողության 3, 4, 5, 7 դաշտերն այս ժամանակաշրջաններում աճում ու զարգանում են համեմատաբար դանդաղ:

Գլխուղեղի կեղևի տեսողական գոտու (17, 18, 19 դաշտերը) մակերեսի աճը նորածնության ժամանակաշրջանում զգալիորեն առաջ է անցնում մնացած մյուս կեղևային գոտիների աճից: Տեսողական գոտու 17 դաշտը նորածնի մոտ կազմում է հասուն մարդու նույնանուն կեղևային մակերեսի 23%-ը, կրծքային ժամանակաշրջանում հասնելով հասուն մարդու կեղևային մակերեսի 44,5%-ին: Հատկանշական է և այն, որ նորածնի կեղևային 17 դաշտն ունի հասուն մարդուն բնորոշ նյարդաբջջային կառուցվածք, տարբերվելով միայն ավելի փոքր մակերեսով և նյարդաբջջիչների խիտ դասավորությամբ: Կրծքային ժամանակաշրջանում տեսողական գոտու մակերեսը կազմում է հասուն մարդու նույնանուն գոտու մակերեսի 33,5%-ը:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում արագ է աճում նաև լսողական կեղևային գոտին (20, 21, 22, 37, 41 և 42 դաշտերով): Նորածնի գլխուղեղի կեղևի 41 դաշտը հավասար է հասուն մարդու նույն դաշտի 20%-ին, իսկ 22 դաշտի մակերեսը հասնում է հասուն տարիքի մարդու նույն դաշտի 50%-ին: Կրծքային ժամանակաշրջանում շատ արագ են աճում լսողական գոտու 20 և 21 դաշտերը, որոնք մեկ տարեկանում կազմում են հասուն մարդու համապատասխան դաշտե-

րի մակերեսի 63%-ը: Լսողական գոտու խոսքայտողական 37-րդ դաշտը կրծքային ժամանակաշրջանի երկրորդ կեսին ունի արդեն հասուն մարդու բոլոր հատկանիշները:

Կյանքի բնականոն պայմաններում նորածնության վերջից բավականին հեշտ են մշակվում պայմանական ռեֆլեքսները հպային, սեփականազգայունակ և լաբիրինթային գրգռիչների համալիրի նկատմամբ: Այդ բարդ համալիրը ստեղծվում է բնականոն՝ երեխային կրծքով կերակրելու ընթացքում:

Կրծքային տարիքում դիտվում է սննդային հակազդման յուրահատուկ պայմանական ռեֆլեքսի զարգացում, և երեխային կերակրման դիրք տալը ուղեկցվում է նրա գլխի որոնող շարժումներով, բերանի բացմամբ և ծծելու շարժումներով: Այս պայմանական ռեֆլեքսը պարզորեն արտահայտվում է երեխայի զարգացման 2-րդ, 3-րդ շաբաթում: Հետագայում, 1—2 ամսականում, երեխայի դիրքի հետ կապված, համալիրային գրգռիչների նկատմամբ ստեղծվող սննդային այդ ռեֆլեքսը ենթարկվում է փոփոխության: Բնական, բարդ գրգռիչների համալիրի մեջ ընդգրկվում են տեսողական ու լսողական վերլուծիչներից եկող ազդանշանները: Կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում հպային ու հավասարակշռային գրգռումները: 2—3 ամսականում տեսողական գրգռից, մասնավորապես մոր տեսքից, երեան է գալիս բնական սննդային պայմանական հակազդում: Սկսած կյանքի չորրորդ, հինգերորդ ամսից երեխայի վարքի ձևավորման մեջ մասնակցում են համարյա բոլոր վերլուծիչները: Այս հանգամանքը բարդացնում է երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեությունը:

Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջաններում արդեն հայտնի են բնական շատ պայմանական ռեֆլեքսներ, որոնց հիմքը կազմում են օրգանիզմի ներքին միջավայրի շեղումները: Նոր հետազոտություններից հայտնի է, որ մեկ շաբաթական երեխայի արյան սպիտակ գնդիկների քանակությունը ավելանում է, տեղի է ունենում լեյկոցիտոզ, ընդ որում, ոչ միայն կերակրելուց հետո, այլև կերակրելուց 15—20 րոպե առաջ, այլ խոսքով ժամանակի նկատմամբ մշակվում են պայմանական ռեֆլեքսներ:

Անհատական զարգացման պրոցեսում հավասարակշռության վերլուծիչը ձևավորվում է մյուս վերլուծական համակարգերից ավելի վաղ: Հավասարակշռային վերլուծիչի ծայրամասային ու կենտրոնական բաժինները զարգացման բավականին բարձր աստիճանի են հասնում ամենավաղ օնտոգենեզում: Այդ մասին է վկայում դրական ու բացասական մի շարք պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջաններում:

Դրական պաշտպանողական կոպաթարթիչ պայմանական ռեֆլեք-
ար հավասարակշռային գրգռումից (վար ու վեր ճոճման ընթացքում)
գոյանում է արդեն 10—12 օրականում: Սկզբնական ժամանակաշրջա-
նում ռեֆլեքսն անկայուն է, թույլ, ամրապնդվում է 1—1,5 ամսակա-
նում: Կյանքի երկրորդ ամսից զարգանում է երեխայի հավասարա-
կշռային գրգռումների տարբերակման ունակությունը, որն արտա-
հայտված է տարբեր ուղղությունների ճոճման տարբերակմամբ: Հա-
վասարակշռային սննդային պայմանական ռեֆլեքսը մշակվում է 2,5
ամսականից: Պայմանական գրգռիչների տարբերակումը սննդային
ամրապնդման դեպքում մշակվում է 3—3,5 ամսականից:

Հավասարակշռային պայմանական ռեֆլեքսների մեխանիզմի
ուսումնասիրությունն անհատական զարգացման ընթացքում հաստա-
տում է, որ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ռեֆլեկտոր գործառու-
թյունը զարգանում է կյանքի առաջին ամսին, իսկ կեղևային վերու-
ծիչ գործառությունը՝ կյանքի երկրորդ ամսին:

Հավասարակշռային և շարժողական վերլուծիչները պատկանում
են պայմանականորեն ու անհատականորեն հին վերլուծիչների շար-
քին: Հատկանշական է, որ շարժողական վերլուծիչը մարդու էվոլյու-
ցիայի ընթացքում կրել է բարդ, առաջընթաց զարգացում: Շարժողա-
կան վերլուծիչի գործառութային հետ զգալի շափով կապված է մարդու
աշխատանքային գործունեությունը: Շարժողական վերլուծիչների զար-
գացումն ու բարդացումը նպաստում է խոսքի զարգացմանը:

Շարժողական վերլուծիչի կառուցվածքի ու գործառութային ձևա-
վորման անհատական զարգացման մեջ հատկանշական է, որ այն
օնտոգենեզում առաջինն է սկսում գործել և վերջինն է ավարտում իր
զարգացումը: Շարժողական վերլուծիչի աշխատանքը երևան է գալիս
նրա կեղևային բաժինների հասունացման պահից: Այդ վերլուծիչի
վաղ օնտոգենետիկ գործունեության արտահայտությունն է սեփակա-
նազգայունակ պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը նորածնության
և կրծքային ժամանակաշրջանում: Նորածինների պրոպրիոսեպտիվ
պայմանական ռեֆլեքսի գոյացումը կատարվում է այն դեպքում, երբ
որպես պայմանական գրգռիչ օգտագործվում է ոտքի պասսիվ ծալումը
ծնկային հողում, իսկ որպես անպայման գրգռիչ՝ սննդային կամ պաշտ-
պանողական կոպաթարթման ամրապնդումը: Սեփակաչազգայունակ
պայմանական ռեֆլեքսն առաջ է գալիս և լավ արտահայտված է երե-
խայի կյանքի երկրորդ-երրորդ շաբաթվա ընթացքում: Ծիշտ է, սկզբը-
նական շրջանում սեփականազգայունակ գրգռիչների նկատմամբ
ստեղծված շատ ռեֆլեքսներ անկայուն են, բայց 2—2,5 ամսականից
կայունանում են: Կրծքային ժամանակաշրջանում սննդային ամրա-
պնդման հիման վրա մշակված սեփականազգայունակ ռեֆլեքսներն

ավելի արտահայտիչ են, քան պաշտպանողական աֆրայնդման հիման վրա ստեղծվածները:

Շարժողական վերլուծիչից ստացվող պայմանական ռեֆլեքսների զարգացման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը սահմանել է շարժողական կեղևի շարժազգացողական բջիջների սերտ կապերգային շարժողական ուղու բջիջների հետ: Նշված փաստը պայմանավորում է վաղահաս երեխաների պասսիվ շարժումների վերափոխման հնարավորությունն ակտիվ շարժումների, պայմանավորում է կամայական շարժումների որոշման նպատակահարմարությունը կրծքային ժամանակաշրջանում:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ետծննդյան առաջին երկու շաբաթը մեծ նշանակություն ունի երեխայի կամայական-շարժողական գործառույթյան զարգացման համար, քանի որ այդ ժամանակամիջոցում են սկսում գոյծել շարժողական վերլուծիչի բոլոր բաժինները, ներառյալ նրա կեղևային բաժինը:

Մաշկամեխանիկական ֆրոնտման նկատմամբ ստեղծված պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսները (օրինակ՝ կոպաթարթումը) մշակվում են կյանքի առաջին ամսվա վերջից, պարզորոշ ու մշտական դառնալով երկրորդ ամսվա վերջին:

Սննդային պայմանական ռեֆլեքսը մաշկահպային գրգռումից առաջանում է 1 ամսականում, իսկ աֆրայնդվում է 2,4—3 ամսականում՝ ավելի ուշ, քան պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսը:

Մեկ ամսականում երեխայի գլխուղեղի կեղևի 3-րդ, 4-րդ և 6-րդ շերտերը չափազանց հարուստ են մանր, բավարար չափով շտաբերակված ճյարդաբջիջներով: Կեղևի առանձին շերտերը սահմանազատված շերտերի, իսկ բրգաձև բջիջները զուրկ են իրենց բնորոշ ձևից, սակայն աբդեն ծնվելու պահին լավ է զարգացած միայն տեսաթմբերի միջային-կորիզային խումբը:

Կրծքային ժամանակաշրջանում արագորեն զարգանում է մաշկային վերլուծիչի կեղևային ծայրը, ինչպես նաև տեսաթմբերի կողմնային կորիզները: Կրծքային ժամանակաշրջանի սկզբից 1 և 3 դաշտերի նյարդաբջիջները սկսում են տարբերակվել, կեղևը սկսում է ձեռք բերել նոր կառուցվածք, բջիջները խոշորանում, իսկ առանձին կեղևաշերտեր ընդարձակվում են:

Կառուցվածքային զարգացման մակարդակին համապատասխան կատարելագործվում է կեղևային գործունեությունը: 2 ամսական երեխան տարբերակում է հպային գրգռումները, եթե գրգռչներն իրարից նկատելիորեն հեռու են: Պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսները մաշկաչերմային գրգռչներից երևան են գալիս սովորաբար 2—2,5

ամսականում: Զերմային գրգռիչների տարբերակումն իրականացվում է 8—9 ամսականում:

Մաշկացավային պայմանական ռեֆլեքսները հնարավոր է մշակել կյանքի երկու ամիսների ընթացքում:

Հոտառական վերլուծիչի համեմատաբար ուշ կազմավորումն ու գործառույթյան զարգացումը պայմանավորում է հոտառական պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը 1 ամսականից հետո: Սակայն սկզբում այդ ռեֆլեքսներն անկայուն են, թույլ և ամրանում ու դառնում են մշտական կյանքի երրորդ ամսվա սկզբին: Հատկանշական է, որ հոտավետ նյութերի նկատմամբ, օրինակ, դառր նշի նկատմամբ մշակված ռեֆլեքսը, որն իրականացվում է հոտառական նյարդի միջոցով, ավելի ուշ է ամրանում, քան բեկկնախեծի նկատմամբ ռեֆլեքսը, որն իրականացվում է եռարմատ նյարդի միջոցով:

Հոտառական պաշտպանողական ռեֆլեքսների կայունությունը զգալի շափով կախված է երեխայի անհատական առանձնահատկություններից և հետազոտության ժամանակ նրա ֆիզիոլոգիական վիճակից:

Հոտառական գրգռիչների տարբերակումը կատարվում է կրծքային ժամանակաշրջանում: Մասնավորապես, օդեկոլոնը բեկկնախեծից, նույնը օդեկոլոնից երեխան սկսում է տարբերել երկու ամսականից: Ավելի նորբ տարբերակում կատարվում է 3—4 ամսականից հետո:

Հոտերի կայուն և լավ տարբերակում կատարվում է կյանքի առաջին տարվա երկրորդ կեսից:

Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին երեխան շատ լավ է տարբերակում թույլ հոտերը: Հոտառական վերլուծիչի գործառույթյան կատարելագործումը շարունակվում է վաղ մանկության ժամանակաշրջանում:

Հոտառական վերլուծիչի հետ սերտորեն կապված զարգանում է համային վերլուծիչը: Համի ընկալիչները սկսում են գործել ծնվելու պահից: Նորածնության ժամանակաշրջանում տարբեր համի նյութերի ազդեցության դեպքում երևան են գալիս շարժողական հակազդում: Համային անպայման ռեֆլեքսների իրականացումը պայմանավորված է համի վերլուծիչի և ծայրամասային, և՛ ենթակեղևային նյարդային գոյացությունների հասունությամբ: Նորածնության ժամանակաշրջանում համազգայնությունը շափազանց դժվար է:

Համային վերլուծիչի հշգրիտ տեղակայումը գլխուղեղի կեղևում դեռ վերջնականապես հաստատված չէ: Համի վերլուծիչի կեղևային ծայրը տեղակայված է սիլվիան գալարի վերևում՝ լեզվի զգացող ու շարժողական կենտրոնների, ծամիչ մկանունքի, կլանման կենտրոնների մոտ:

Համային պայմանական գրգռիչների տարբերակումը հնարավոր է

կյանքի երկրորդ ամսի երկրորդ կեսից: Մինչև 1 տարեկան երեխաները կարող են տարբերակել սովորական ջուրը 1—2%-անոց շաքարային լուծույթից, 0,3%-անոց աղային լուծույթը՝ մի այլ լուծույթից, որը պարունակում է 20 կաթիլ կիտրոնի հյութ և 1 լիտր ջուր:

Մինչև կրծքային ժամանակաշրջանի վերջը ուժեղանում է երեխայի համային տարբերակման ընդունակությունը:

Երեք ամսական երեխաների համային գրգռիչների տարբերակումը երևան է գալիս շատ անգամ տարբերակվող լուծույթի ցուցադրումից: Տարբերակվող լուծույթի կամ տարբերակվող գրգռիչի առաջին ցուցադրումը, որպես կանոն, առաջ է բերում կողմնորոշային հակազդում, որն արտահայտվում է ընդհանուր շարժումների ընդհատումով: Հետագայում նոր գրգռիչի նկատմամբ առաջ է գալիս կողմնորոշային հակազդում, որը նույնպես արտահայտվում է շարժումների ընդհատման ձևով:

Տարիքի հետ համային տարբերակումը կատարվում է արագ: 3—4 ամսականում ջրից տարբերվող լուծույթների շեմքային խտությունները կազմում են. շաքարի համար՝ 1,08 %, աղի համար՝ 0,2—0,1 %:

Ութ-ինը ամսականում տարբերակումների գոյացման արագությունը ավելի պարզորոշ է դառնում: Պարզված է, որ նուրբ տարբերակումների մշակման դեպքում, երբ խտությունն աստիճանաբար պակասեցվում է, նկատվում է արգելակման պրոցեսի համատարածում: Տարիքի հետ վերջինս պակասում է և համապատասխանաբար աճում է արգելակման պրոցեսի կենտրոնացումը: Տարբերակումների մշակումը կրթության կրծքային տարիքում պահանջում է տարբերակվող լուծույթի ավելի մեծ թվով զուգորդումներ, քան ավագ կրծքային տարիքում: Տարիքի հետ համային գրգռումների վերլուծման գործառությունն օրինաչափորեն բարձրանում է և կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին հասնում հասուն մարդու մակարդակին:

Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների լսողական պայմանական ռեֆլեքսները գիտափորձերում մշակվել են սննդային, պաշտպանողական ու անոթային անպայման ռեֆլեքսների հիման վրա՝ տարբեր բարձրության, ուժի և տևողության ձայնային գրգռիչների կիրառման դեպքում:

Կյանքի 6—7 օրը մշակվում է սննդային պայմանական ռեֆլեքսը ձայնի նկատմամբ: Պաշտպանողական, կոպաթարթիչ պայմանական ռեֆլեքսը ձայնի նկատմամբ մշակվում է կյանքի երրորդ շաբաթվա վերջին:

Սննդային կամ պաշտպանողական ամրապնդման հիման վրա մշակվող տարատեսակ ձայների տարբերակումը կատարվում է 2—3

ամսականում՝ ընդամենը 10—12 զուգորդումներից հետո: Միատեսակ ձայների տարբերակումը հնարավոր է միայն 3—4 ամսականում:

Տարբեր հնչյունների տարբերակումը 810 հերց հաճախականության հնչյունից կատարվում է հետևյալ տարիքային ժամկետներում. 4010 հերց հնչյունինը՝ 4 ամսականում, 3010 հերց հնչյունինը՝ 4,5 ամսականում, 2010 հերց հնչյունինը՝ 6 ամսականում: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին երեխան տարբերակում է 810 հերց հնչյունից 40 հերց հաճախականությամբ տարբերվող հնչյունները:

Գիտափորձերով հաստատված է, որ գլխուղեղի վերին քունքային ենթաշրջանում տեղակայված լսողական վերլուծիչի կեղևային ծայրի (41 և 21 դաշտերի) կառուցվածքային հասունացումը տեղի է ունենում բավականին վաղ տարիքային ժամկետներին: Լսողական կեղևային վերլուծիչի հիմնական դաշտերն արդեն ծնվելու պահին իրենց մանր և բրգաձև նյարդաբջիչներով տեսանելի են, սակայն մինչև 3 ամսական ունեն սաղմնային կեղևին բնորոշ խիտ բջջային կառուցվածք: Լսողական դաշտերի 2-րդ, 4-րդ և 5-րդ շերտերում կրծքային ժամանակաշրջանում հայտնաբերվում են աստղաձև եզակի բջիչներ, իսկ այս ժամանակաշրջանի վերջին կեղևային կառուցվածքն առաջընթացաբար զարգանում է: Լսողական վերլուծիչների ենթակեղևային բաժնում ներքին ծնկամարմնում կառուցվածքաբջջային տարբերակման պրոցեսը սկսվում է ավելի վաղ, քան վերին քունքային ենթաշրջանի կեղևում, ընդ որում ենթակեղևային ու կեղևային բաժինների որակական զարգացումն ավարտվում է 2,5 ամսականում:

Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին պայմանական ռեֆլեքսներ սկսում են գոյանալ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ ազդարարային համակարգից, ընդամենն, երկրորդ ազդարարային համակարգի հակազդման մեջ կարևոր նշանակություն են ստանում լսողական և տեսողական վերլուծիչները:

Տեսողական վերլուծիչը, ինչպես և լսողականը, բարձր կազմակերպված հեռազգաց վերլուծիչներ են:

Կրծքային ժամանակաշրջանում զարգանում է երեխայի լուսա- և գունազգացությունը, սկսվում է պատկերավոր տեսողության գործառուցությունը:

Պայմանական շարժողական սննդային (ծծելու) ռեֆլեքսը լուսային գրգռիչների նկատմամբ մշակվում է կյանքի երկրորդ շաբաթվա վերջերին, ցնդ որում առաջին պայմանական ռեֆլեքսների երևան գալուն նախորդում է լավ արտահայտված, վեգետատիվ բաղադրիչներով օժտված կողմնորոշային հակազդումը:

Ծորածնության ժամանակաշրջանում կեղևի ծոծրակային մասում տեղադրված տեսողական վերլուծիչի կեղևային ծայրի 17, 18, 19 դաշ-

տերում տեղի է ունենում բջջային տարբերակում, ընդ որում, 17 դաշտն իր զարգացման ընթացքում առաջ է անցնում մյուս տեսողական դաշտերից: Միաժամանակ կատարվում է վերլուծիչի ենթակեղևային բաժնի՝ արտաքին ծնկամարմնի աճ ու խոշոր բջջային շերտերի զատում: Հատկանշական է, որ նորածին երեխայի տեսողական վերլուծիչի կեղևային ծայրն ու ենթակեղևային բաժինն օժտված են հասուն մարդու գլխուղեղի կեղևի որոշակի բնորոշ առանձնահատկություններով և հայտնի չափով ունեն գործունեության նախադրյալներ: Կյանքի առաջին երկու շաբաթվա ընթացքում տեսողական վերլուծիչի կեղևային ու ենթակեղևային կառուցվածքների զարգացման մեջ կատարվում են էական փոփոխություններ՝ ընդարձակվում է կեղևային դաշտը, հասրանում են բջջային տարրերը, բարդանում է նյարդաբջջային տարրերի կառուցվածքը: Զուգահեռաբար մեծանում են արտաքին ծնկամարմնի բջիջների ծավալը:

Տեսողական վերլուծիչի կեղևային ծայրը ձևակերպվում է շարժողական մշակային ու լսողական վերլուծիչների կեղևային բաժնից քիչ ուշ: Դրան համապատասխան, երեխայի տեսողական պայմանական ռեֆլեքսները ստեղծվում են ավելի ուշ ժամկետներին, քան լսողական պայմանական ռեֆլեքսները:

Լուսի նկատմամբ մշակվող պայմանական ռեֆլեքսները երևան են գալիս 1,5—2 ամսականում: Սննդային շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները տարբեր գունային գրգռիչների նկատմամբ (եթե այդ ռեֆլեքսները մշակվում են Ձ շաբաթական հասակից) գոյանում են կյանքի երկրորդ ամսվա սկզբին և դառնում կայուն երկրորդ ամսվա վերջին:

Որքան երեխան մեծ է տարիքով, այնքան արագ է մշակվում պայմանական ռեֆլեքսը և քիչ զուգորդում է պահանջվում ճրա ամրապնդման համար: Հատկանշական է, որ տեսողական վերլուծիչը, որպես մի ամբողջական համակարգ, գործում է կյանքի երկրորդ ամսից, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանից, երբ տեսողական կեղևի բջիջներն իրենց ընդհանուր զարգացմամբ համարյա հասուն են: Խրստորեն իրարից տարբերվող լուսային ու գունային գրգռիչների նկատմամբ տեսողական տարբերակումների մշակումը հնարավոր է լինում կյանքի երկրորդ ամսվա վերջին, սակայն իրենց բնույթով իրադ մտկանգնած գրգռիչների նկատմամբ տարբերակումների գոյացումը կատարվում է ավելի ուշ ժամկետներին: Մասնավորապես, ռուտրկանների (կոն, բուրգ, գլան) ձևի պայմանական-ռեֆլեկտոր տարբերակումը մշակվում է միայն կյանքի յոթերորդ ամսին:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության վաղ օնտոգենեզի վերաբերյալ վերջին տարիներին ստացված տվյալները վկայում են այն

մասին, որ պայմանական ռեֆլեքսները մշակվում են նորածնություն ժամանակաշրջանում: Ընդ որում, պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը ճշտորեն համահարաբերակցվում է վերլուծիչային համակարգերի կեղևային բաժինների ձևաբանական հասունացման հետ: Բայց քանի որ նորածնի գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևը դեռևս անբավարար է զարգացած, պայմանական ռեֆլեքսները նորածնության ժամանակաշրջանում հեշտ չեն ստեղծվում: Կրծքային ժամանակաշրջանում ռեֆլեքսները լավ են մշակվում, բայց նրանց գոյացումը բնական պայմաններում ընդհանուր առմամբ դեռևս դանդաղ է ընթանում: Սնուցման խանգարման, վարակիչ հիվանդությունների, ուղեղի ախտահանման և այլ վթարների դեպքում դիտվում է պայմանական ռեֆլեքսների ուժի զգալի իջեցում և անգամ մարում:

Առողջ երեխաների պայմանական ռեֆլեքսը առանց անպայման գրգռիչային ամրապնդման նույնպես արագ մարում է:

Ծ՛վ նորածնության, և՛ կրծքային ժամանակաշրջանում շատ հաճախ երևան է գալիս արտաքին՝ մակաթական արգելակում: Կյանքի 3—4-րդ ամսին հնարավոր է մշակել ներքին պայմանական արգելակում, որը, սակայն, անկայուն է և թույլ արտահայտված:

Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաներին ներհատուկ է դրական ու պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը: Այդ ռեֆլեքսների ձեռքբերման մեջ հայտնաբերվում են պայմանական հակազդման անհատական թիպաբանական առանձնահատկություններ, որոնք արտահայտվում են դրական պայմանական ռեֆլեքսների ու տարբերակումների մշակման տարբեր բնույթի մեջ: Վերջին տարիների հետազոտությունները հաստատել են, որ առաջին 2—5 ամիսների ընթացքում սննդային ու պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման ու ամրապնդման մեջ էական անհատական տարբերությունները բացակայում են: Արդեն կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին պարզորեն երևան են գալիս բարձրագույն նյարդային գործունեության անհատական առանձնահատկությունները, որոնք արտահայտվում են դրման ու արգելակման պրոցեսների տարբեր ուժով, շարժունակությամբ ու հավասարակշռությամբ: Հաջողվել է առանձնացնել երեխաների երեք խումբ: Առաջին խմբում արագ են գոյանում և ամրապնդվում դրական ու արգելակային պայմանական ռեֆլեքսները, արգելակային պայմանական ռեֆլեքսները արագ վերափոխվում են դրականի և հակառակը: Երկրորդ խմբում լավ են մշակում դրական պայմանական ռեֆլեքսները, դժվարությամբ՝ բացասականները: Երրորդ խմբում դժվար են մշակվում դրական պայմանական ռեֆլեքսները և բոլորովին չեն գոյանում բացասականները: Երգելակային գրգռիչների կիրառումն երրորդ խմբում սուղ

է բերում թույլ դրական պայմանական ռեֆլեքսների անհետացում: Կեղևային պրոցեսների հարաշարժության նշված խմբային բնութագրման հետ լավ են հարաբերակցվում երեխայի ընդհանուր զարգացման, վեգետատիվ շատ գործառույթյունների և քնի ընթացքի անհատական առանձնահատկությունները:

Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության անհատական, տիպաբանական առանձնահատկությունների հայտնաբերումը մեծ դժվարություններ է ներկայացնում: Հիմնական դժվարությունն այն է, որ փոքր տարիքում պայմանական ռեֆլեքսների արագ փոփոխվող պրոցեսները կայուն ցուցանիշներ չեն ստեղծում նյարդային պրոցեսների ուժի, հավասարակշռության ու շարժունակության մասին ճիշտ դատողությունների համար:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության տարիքային փոխհարաբերությունները մանկության ու դեռահասության ժամանակաշրջաններում կարծես քողարկում են կեղևային պրոցեսների ընթացքի անհատական առանձնահատկությունները: Պետք է ասել, որ երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկությունների սահմանումը շատ կարևոր է: Ընդամիս, ավագ տարիքի երեխաների նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկանիշների որոշման համար օգտագործվող սովորական եղանակները կիրառելի չեն նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխաների համար:

Երեխայի ճիշտ դաստիարակության համար կարևոր է գիտենալ, երբ և ինչպես է սկսվում ձևակերպվել նրա անհատական զարգացման ընթացքում բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպը, ինչպիսին է գենո- ու ֆենոտիպի տեսակարար կշիռը երեխայի զարգացման վաղ փուլերում:

Այն հարցը, թե ինչի՞ հետ է կապված նյարդային պրոցեսների գործառական շարժունակությունը կամ անկայունությունը, մինչև այժմ էլ անհայտ է մնում: Ենթադրվում է, որ նյարդային պրոցեսների անկայունությունը կապված է գլխուղեղային սպիտակուցային մոլեկուլների ստեղծման և նրանց վերականգնման անհատական ու տարիքային առանձնահատկությունների հետ:

Նյարդային պրոցեսների հավասարակշռությունը, այսինքն՝ դրդման ու արգելակման պրոցեսների պահպանման ունակությունը, իրենից չի ներկայացնում ինքնուրույն պրոցես: Դրդման և արգելակման պրոցեսի բավարար շափով պահպանման ունակության պայմանում նյարդային տիպը մենք համարում ենք հավասարակշռված: Սակայն, նշված ունակության խիստ արտահայտվածության դեպքում անհրա-

ժեշտ է լինում գիտենալ նաև նյարդային պրոցեսների առանձնահատկությունները, կեղևաննթակեղևային փոխհարաբերությունները:

Այդ տեսակետից ուշագրավ է երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի որոշման մասին Ն. Ի. Կրասնոգորսկու առաջարկած եղանակը՝ ելնելով կեղևաննթակեղևային պրոցեսների փոխհարաբերություններից, Ա. Գ. Իվանով-Սմոլենսկու նյարդային տիպի որոշման եղանակը՝ ելնելով դրական ու բացասական ռեֆլեքսների մշակման արագությունից:

Բարձրագույն նյարդային տիպերի որոշման փորձերում հատուկ ուշադրության է արժանի Ե. Մ. Կոլցովայի կողմից առաջարկված տեսությունը, որը շահագանց պարզ է և տալիս է լավ արդյունքներ: Հետադոտորի ազդանշանով մանկամտուրի սաները սկսում են տեղադրել դրոշակներն այս կամ այն աթոռին: Խնդրի կատարման ընթացքում հետազոտվում է ինչպես կողմնորոշային հակազդումը, կատարման ճշտությունը, այնպես էլ անոթային հակազդումը: Միաժամանակ կարելի է օգտագործել էլեկտրաուղեղագրի ցուցանիշները: Իսկ որոշել բարձրագույն նյարդային տիպը տիպօրինակներով նպատակահարմար է և շատ դժվար է:

Վաղահաս երեխաների բարձրագույն նյարդային տիպերի ունումնասիրման տեսակետից մատչելի ու հեշտ է նյարդային պրոցեսների հավասարակշռության ու շարժունակության հետազոտությունը: Սակայն, ճիշտ պատասխանն այստեղ կախված է հետազոտման նպատակից: Եթե վերջինս գործնական է և որոշակիորեն անհատականացված, ապա կորոշվի ֆենոտիպը:

Հատկանշական է, որ կրծքային ու վաղ մանկության ժամանակաշրջանում գենոտիպը չի համընկնում ֆենոտիպին:

Այս փաստը պարզորոշ կերպով երևան է գալիս կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերին, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ գլխուղեղի կեղևը բացի դրական պայմանական ռեֆլեքսներ ստեղծելը վերլուծում է արտաքին գրգռումները: Վերջինիս հիմքում ընկած է կեղևային արգելակման պրոցեսների մշակումը, որը և ապահովում է գրգռիչների տարբերակումը: Տարբերակման մեխանիզմի միջոցով արդեն կրծքային ժամանակաշրջանում իրականացվող գրգռիչների տարբերակումը հետագա տարիքային փուլերում հասնում է բարձրաստիճան ճշգրտության: Տարբերակմամբ է գլխավորապես պայմանավորված վերլուծիչի՝ որպես ամբողջական համակարգի, վերլուծող ունակությունը:

Գրգռիչների տարբերակման պրոցեսը նորածին ու կրծքային երեխաների վերլուծիչներում ունի ընդհանուր շատ գծեր: Տարբերակում սկսում է մշակվել միայն այն ժամանակ, երբ դրական պայմանական

ոնֆլեքսը բավականին լավ արտահայտված է և համեմատաբար. կայուն է: Տարբերակումն անպայմանորեն անցնում է գրգռիչների համընդհանրացման փուլով: Այդ պայմաններում դրական և բացասական շամրապնդվող գրգռիչներն առաջ են բերում նույնանման ներգործություն: Ապա պայմանական-ոնֆլեկտոր հակազդումը տարբերակվող ազդանշանի նկատմամբ աստիճանաբար թուլանում է և հետագայում բոլորովին անհետանում, որի հետևանքով տարբերակումը դառնում է ամուր:

Տարբերակումների գոյացման հաջորդականությունն առանձին վերլուծիչների համակարգերում համապատասխանում է առանձին վերլուծիչներից մշակվող դրական պայմանական ոնֆլեքսների գոյացման ու ամրապնդման ընդհանուր կարգին: Համեմատաբար վաղ օնտոգենեզում՝ կրծքային ժամանակաշրջանի կեսերին երևան է գալիս տարատեսակ գրգռիչների տարբերակման ունակությունը՝ հոտառական, հավասարակշռային ու համի վերլուծիչների սահմաններում: Ավելի ուշ տարբերակումները մշակվում են նաև լսողական, հայային ու տեսողական վերլուծիչներում: Կյանքի առաջին տարվա վերջին երեխայի համարյա բոլոր վերլուծիչները տարբերակում են իրարից զգալիորեն տարբերվող գրգռիչները: Մեկ տարեկանում գլխուղեղի կեղևի վերլուծական գործունեությունը կատարելագործվում է, որի հետևանքով մշակվում են բավականին ամուր ու նուրբ տարբերակումներ:

Պայմանական-ոնֆլեկտոր աղեղի ձևավորման ու արտաքին գրգռիչների տարբերակման մեխանիզմի զարգացումը կրծքային ժամանակաշրջանում բարդացնում ու սկզբունքայնորեն փոխում է երեխայի վարքը՝ նրա ակտիվ գործունեությունը շրջապատող աշխարհի ճանաչողություն վերաբերյալ: Այդ բարդացման մեջ, սկսած կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերից, մեծ դեր է խաղում խոսքային կամ երկրորդ ազդարարային համակարգը, որը լինելով սերտորեն կապված առաջին ազդարարային համակարգի հետ, դառնում է առաջատար գործոն բարձրագույն նյարդային գործունեության հետագա զարգացման մեջ:

Խոսքի զարգացման պրոբլեմը կարևոր է, քանի որ խոսքը՝ ազդանշանների, ազդանշանը սերտորեն կապված է մտածողության հետ:

Երեխայի ուսուցումը խոսքի հնչյունների արտաբերմանը սկսվում է նրա կյանքի առաջին ամիսներից և շարունակվում է մինչև 3 տարեկան հասակը, երբ մանուկն արդեն լիովին տիրապետում է խոսքային արտաբերման գործառույթյանը:

2—3 ամսական երեխայի «ղու-ղու-ղու»-ից, բլբլոցից՝ կրծքային ժամանակաշրջանի ընթացքում ձևակերպվում են հնչյութներն ու խոս-

քերք: Խոսքի զարգացման մեջ մեծ նշանակություն ունի ընդօրինակումը:

10—12 ամսական երեխան արտաբերում է 10—15 խոսք, ըմբռնելով որոշակի խոսքերի ճիշտ նշանակությունը: Ինչ վերաբերում է խոսքային ընդհանրացմանը, այն երեխայի կյանքի առաջին տարվա վերջին արտահայտվում է յուրահատուկ ձևով:

Այսպես, օրինակ, նշված տարիքի երեխան «հայրիկ» բառով կարող է կոչել և՛ իր հորը, և՛ ուրիշ տղամարդու, «փիսիկ» կոչել և՛ կատվին, և՛ մորթե օձիքին, և՛ գլխարկին:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գոթոնոսությունների և խոսքային գոթոնոսության և խոսքային գոթոնոսությունները

Տղաների և աղջիկների վաղ մանկության ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 1-ից մինչև 3 տարեկան հասակը: Այս ժամանակաշրջանում իրականացվում է երեխայի ամենօրյա շփումը շրջապատող միջավայրի հետ: Նշված ժամանակաշրջանի երեխայի փոխհարաբերության պրոցեսներն արտաքին միջավայրի հետ զգալիորեն հեշտ են կատարվում նյարդային համակարգի հետագա կատարելագործման շնորհիվ:

Այդ ժամանակաշրջանում երեխաների շարժողական գործունեության և հետիվացումը հարմարվում է կենտրոնական նյարդային մեխանիզմների կազմակերպմանը:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության ու հոգեկանի զարգացումը, ինչպես հայտնի է, պայմանավորված է գլխուղեղի անհատական զարգացմամբ:

Տղաների ու աղջիկների գլխուղեղի միջին բացարձակ քաշը վաղ մանկության ժամանակաշրջանում կազմում է համապատասխանաբար 1060 գ և 1048 գ, իսկ գլխուղեղի քաշի հարաբերակցությունը մարմնի քաշին կազմում է 1 : 10,7, այն դեպքում, երբ հասուն մարդունը կազմում է 1 : 40—50:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխայի գլխուղեղի կեղևի նյարդաբջիջների մեծ մասի կառուցվածքը քիչ է տարբերվում հասուն մարդու գլխուղեղի կեղևի բջիջներից: Այս ժամանակաշրջանի սկզբին երեխայի մեծ կիսագնդերի կեղևը պարունակում է լավ տարբերակված նյարդաբջիջներ և թույլ տարբերակված ու շտաբերակված նյարդաբջիջներ: 1—2 տարեկանում արագ զարգանում են գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի առաջնային, երկրորդային ու երրորդային ակոսները: Սակայն գլխուղեղի կեղևի զարգացման թափը վաղ մանկության ժամանակաշրջանում, համեմատած նորածնության ու կրծքային ժամա-

նակաշրջանի հետ, դեռևս զգալիորեն դանդաղ է կատարվում: Շարժողական կեղևում մինչև վաղ մանկության վերջը համարյա լրիվ արտահայտվում է բրգաձև նյարդաբջիջների զարգացումը: Շարժողական գոտու 4 դաշտի լայնությունը վաղ մանկության հասակում կազմում է 2,7 մմ, իսկ 3 տարեկանում այն ընդունում է հասուն մարդուն բնորոշ կառուցվածքը: 4 և 6 դաշտերում, ինչպես նաև ճակատային ըլթի բոլոր դաշտերում, նյարդաբջիջների դասավորման խտությունը պակասում է: Խոսքաշարժողական կենտրոնի 44 և 45 դաշտերը նշված շրջանում մնում են անփոփոխ: Մաշկամկանային զգացողության գոտու 1 դաշտը վաղ մանկության ժամանակաշրջանի կեսին հասնում է նյարդաբջիջների ու առանձին կեղևաշերտերի լրիվ զարգացմանը: Նշված ժամանակաշրջանի վերջին կեղևային մաշկազգացողության գոտու նյարդաբջիջները խոշոր են, բայց նոսր դասավորված: Այս գոտու 3 ու 4 դաշտերի նյարդաբջիջներն իրենց կառուցվածքով 2 տարեկանում բավականին մոտ են հասուն մարդու նյարդաբջիջին: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում արագորեն զարգանում է 43 դաշտը, իսկ 5 ու 7 դաշտերը դեռևս թույլ են զարգացած:

Տեսողական գոտու մակերեսի աճը վաղ մանկությունում գերազանցում է այլ գոտիների աճը, հասնելով հասուն գոտու մակերեսի աճի մակարդակին: Նշված ժամանակաշրջանի սկզբին 41 դաշտի մակերեսը հասնում է հասուն մարդու նույն դաշտի մակերեսի մեծության 96% -ին, իսկ նույն գոտու 21 դաշտը վաղ մանկության ամբողջ ժամանակաշրջանում աճում է դանդաղ:

Խոսքալսողական կենտրոնի 37 դաշտի նյարդաբջիջների չափերը 1—3 տարեկանում աճում ու զարգանում են: Լսողական գոտու խոսքային կենտրոնի զարգացումը պայմանավորում է բանավոր խոսքի զարգացումը:

Շարժողական վերլուծիչի 4 դաշտի արագ զարգացման հետ վաղ մանկության ժամանակաշրջանում զգալիորեն կատարելագործվում է դրական պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը, շարժազգացողական ազդանշանների տարբերակումը: Մաշկային վերլուծիչի համակարգում կառուցվածքային զարգացման մակարդակի համապատասխան կեղևվային գործունեության արտահայտությունը վաղ մանկության ժամանակաշրջանում էապես կատարելագործվում է: 2 տարեկանում հնարավոր է բավականին ամուր տարբերակումների մշակումը հպային գրգիռների մեջ (այն դեպքում, երբ գրգռիչներն իրար մոտ են տեղակայվում մաշկի վրա):

2—3 տարեկանում մաշկային վերլուծիչի կեղևային բաժինը բջջակերտվածքային հատկանիշներով լրիվ հասունանում է:

Ըստ սննդային ու պաշտպանական ռեֆլեքսների գոյացման ու

ամրապնդման ժամկետների, ինչպես նաև ըստ պայմանական գրգռիչների վերլուծման ունակության՝ մաշկահպայտին վերլուծիչը վաղ մանկության ժամանակաշրջանում հասնում է բավականին բարձրաստիճանի զարգացման:

Պաշտպանական պայմանական ռեֆլեքսները մաշկաշերմային գրգռիչների նկատմամբ շատ պարզ են արտահայտվում դեռ 1—2 տարեկանում:

Ջերմային գրգռիչների տարբերակումները նշված ժամանակաշրջանում շատ հեշտ են մշակվում, ընդ որում ցավի նկատմամբ մշակված պայմանական ռեֆլեքսները բավականին կայուն են: Հոտառական վերլուծիչի արագ զարգացման ֆոնի վրա վաղ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին հեշտ ու արագ են մշակվում բույժի տեսակի հոտառական պայմանական ռեֆլեքսներն ու նրանց տարբերակումները: 2—3 տարեկանում երեխաները լավ տարբերակում են նույնիսկ թույլ հոտերը:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում ավելի լավ, քան կրծքայինում, մշակվում են համային, սննդային և պաշտպանական պայմանական ռեֆլեքսներն ու տարբերակումները, ընդ որում, կայուն ռեֆլեքսների ստացման համար պահանջվում են զգալիորեն պակաս քանակությամբ անպայման ու պայմանական գրգռիչների զուգորդումները: Նուրբ տարբերակումների մշակման դեպքում դիտվում է արգելակային պրոցեսի ավելի մեծ կենտրոնացում, քան կրծքային ժամանակաշրջանում: Լսողական պայմանական ռեֆլեքսները, ձայնային գրգռումների տարբերակումները, վաղ մանկության ժամանակաշրջանում շատ ամուր են: 2—3 տարեկան երեխաները տարբերակում են ելքահնչյունից 20—30 հերց հաճախականությամբ տարբերվող հրնչյունները:

Փորձերով հաստատված է, որ 2 տարեկանում արդեն լրիվ ավարտվում է լսողական գոտու կեղևային գոյացությունների զարգացումը:

Մեկ տարեկանում սկսվում է երկրորդ ազդանշանային համակարգից պայմանական ռեֆլեքսների արագ գոյացումը: Երկրորդ ազդարարային համակարգի հակազդման զարգացման մեջ վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների համար նշանակություն ունի լսողական վերլուծիչը: 1—2 տարեկանում շատ արագ է կատարվում լսողական ու տեսողական պայմանական ռեֆլեքսների և տարբերակումների գոյացումը: Նշված տարիքում օրգանիզմը հակում ունի ընդհանուր դրդման ու արգելակման: Պայմանական ռեֆլեքսներն արագ մշակվում են և արագ ամրապնդվում:

Սննդային պայմանական ռեֆլեքսներն արագ գոյանում ու ամրապնդվում են լավ անորժակի դեպքում, այսինքն՝ սննդային կենտրո-

նի բարձր գրդելիության ժամանակ: Եվ, ընդհակառակը, ճաշից առաջ քաղցրավենիք տալը ռեֆլեկտոր ճանապարհով նվազեցնում է երեխայի ախորժակը և դանդաղեցնում սննդային պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը:

Կշտանալուց հետո սննդային պայմանական ռեֆլեքսները նվազում են, հատկապես, երբ տրվում է միայն որոշակի սնունդ: Սննդային կենտրոնի գրդելիության նվազումը տեղի է ունենում ռեֆլեկտոր ճանապարհով, անմիջապես սննդի ընդունումից հետո:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում պայմանական ռեֆլեքսները շատ արագ են գոյանում ձայնային գրգռիչների նկատմամբ և համեմատաբար դանդաղ տեսողական և մաշկահպային ու ջերմային գրգռիչների նկատմամբ: Եթե պայմանական գրգռիչ ուժն իջեցվում է մինչև որոշակի սահմանի, ապա պայմանական ռեֆլեքսի գոյացումը դանդաղում է:

Կողմնակի գրգռիչների բացակայության դեպքում պայմանական ռեֆլեքսներն արագ են գոյանում 2—10 զուգորդումից հետո, մասնավորապես այն դեպքում, երբ պայմանական գրգռիչն ամրապնդվում է անպայմանով 5—30 վայրկյանից հետո:

Սննդային պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը 2—3 տարեկանում հավասար է 3—5 վայրկյանի, իսկ շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը՝ 0,3—0,5 վայրկյանի: 3 տարեկանում շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի գաղտնի ժամանակաշրջանը զգալիորեն պակասում է: Այդ տարիքում պայմանական ռեֆլեքսն արագ է ստեղծվում, քիչ ավելի տևական է, քան կրծքային ժամանակաշրջանի վերջին:

1—3 տարեկանում պայմանական ռեֆլեքսը կարող է ստեղծվել միանգամից, պայմանական գրգռիչի առաջին իսկ կիրառումից, սակայն այն դեպքում, երբ այդ գրգռիչը նման է պայմանական գրգռիչին:

Կյանքի առաջին տարվա կեսին սկսում է գործել երկրորդ ազդարարային համակարգը՝ խոսքը, որի ուսուցման ամենասկզբնական պրոցեսներն ունեն անպայմանական-ռեֆլեկտոր հիմք:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ վաղ մանկության երեխայի ուսուցման ընթացքում չխոսքը սկզբում դառնում է պայմանական ազդանշան, իսկ հետագայում՝ ազդանշանների ազդանշան:

Կարելի է ասել, որ չխոսքի հասկացումը ըմբռնումն չիրենից ներկայացնում է մի պրոցես, որին մասնակցում են գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի տարբեր մասերը՝ ընդ որում յուրաքանչյուր խոսքի նկատմամբ մշակվում է մեծ քանակությամբ պայմանական-ռեֆլեկտոր կապեր: Նման կապերի հիմքում ընկած է երեխայի ունակությունն

օնտոգենեզի համեմատաբար վաղ շրջաններում մշակելու պայմանական ռեֆլեքսներ գրգռիչների հարաբերակցությունների նկատմամբ: Նման ռեֆլեքսի մշակումը, որ հնարավոր է 5 ամսական հասակից, իր բնական զարգացումն է կրում կյանքի երկրորդ տարվանից: Նման ռեֆլեքսների ձևակերպման հիմքում ընկած է փոխադարձ մակաժման մեխանիզմը: Տարբեր տարիքի երեխաների հետադոտություններն ապացուցել են, որ գրգռիչների հարաբերակցությունների վերաբերյալ մշակված ռեֆլեքսը տարիքի հետ աստիճանաբար գերիշխում է բացարձակ հատկանիշների նկատմամբ մշակվող ռեֆլեքսի վրա:

1,5—2 տարեկանից երեխայի շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները մշակվում են ինչպես անմիջական, այնպես էլ խոսքային գրգռիչների նկատմամբ:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում, որքան մեծ են երեխաները, այնքան ամուր են լինում անմիջական գրգռիչներից գոյացած շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները, նրանք շուտ են ավտոմատացվում և քիչ են ենթարկվում կողմնակի գրգռիչների ազդեցությանը:

2—3 տարեկանում մի քանի օրվա ընթացքում գոյանում են սենդային շարժողական ռեֆլեքսներ ժամանակի նկատմամբ: Այս տեսակի պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը պայմանավորված է գլխուղեղի կեղևի ազդարարային գործունեությամբ, կեղևի որոշակի ժամանակամիջոցներում ազդանշաններ տալու ունակությամբ: Արտաքին՝ մաշկային, տեսողական, լսողական ընկալիչները վաղ մանկության շրջանի սկզբից կապվում են խոսքային կենտրոնների հետ:

1—2 տարեկանում հնարավոր է շարժողական դրական պայմանական ռեֆլեքսների մշակում խոսքային պարզ հանրողական համալիրի նկատմամբ: 3—4 տարեկանում նման պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը զգալիորեն կատարելագործվում է:

Համալիրային ու ժամանակի ռեֆլեքսների գոյացումը զգալի շափով կախված են նյարդային համակարգի ակտիվությունից, ուշադրության կենտրոնացումից և մարզումից:

Երկու տարեկանից սկսած, հիմնական նյարդային պրոցեսների ուժի ավելացման, պայմանական ռեֆլեքսների արագ մշակման ու ամրապնդման ֆոնի վրա, պարզորեն երևան են գալիս երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեության անհատական առանձնահատկությունները: Վերջիններս արտահայտվում են զրդման ու արգելակման պրոցեսների տարբեր ուժով, շարժունակությամբ և հավասարակշռությամբ:

Պայմանական ռեֆլեքսների բավականաչափ արագ գոյացումը հավելյալ պայմանական գրգռիչներից վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների ընդհանուր առանձնահատկությունն է: Հավելյալ

գրգռիչներն արագացնում կամ դանդաղեցնում են, ուժեղացնում կամ թուլացնում են պայմանական սննդային կամ շարժողական այն ռեֆլեքսների զարգացումը, որոնք մշակված են հիմնական պայմանական գրգռիչների նկատմամբ: Նշված ժամանակաշրջանի վերջին պայմանական ռեֆլեքսների զարգացում կամ դանդաղում, ուժեղացում կամ թուլացում կատարվում է «արագ», «դանդաղ», «ուժեղ», «թուլ», «շատ», «քիչ» բառերի ազդեցության տակ:

2—3 տարեկան երեխայի գլխուղեղի կեղևի համալիրային գործունեության ուժեղացման ֆոնի վրա բարդանում է խոսքը:

3—4 տարեկանում երեխան սկսում է հարցեր տալ իրեն շրջապատող ամեն ինչի մասին՝ «իսկ ինչո՞ւ»: Երեխայի մտավոր ու ֆիզիկական զարգացումն ընթանում է շատ արագ: Կատարելագործվում է խոսքային գործառույթունը, մեծ շահով ավելանում է բառապաշարը:

3 տարեկանում սկսում են գոյանալ հետքային պայմանական ռեֆլեքսները, որոնք, սակայն, շատ ամուր չեն, մասնահատուկ և ճշգրիտ չեն: Եթե ստեղծված է լսողական պայմանական ռեֆլեքս որոշակի ուժի ձայնի հետքի նկատմամբ, ապա ինչպես ձայնի այդ ուժի, այնպես էլ դրան մոտ ուժի ձայների նկատմամբ նույնպես գոյանում է հետքային ռեֆլեքս: 3 տարեկանում ռեֆլեքսների պայմանական հետքերի գոյացումը պարզորեն արտահայտվում է նրանց նկարելու ու առարկաները խոսքերով նշելու մեջ:

Հատկանշական է նաև, որ երեխայի հետքային ռեֆլեքսներն առկա ռեֆլեքսների հետ համեմատած ավելի կատարյալ են: Հետքային ռեֆլեքսը թույլ է տալիս հարմարեցնելու մանկական վարքը հեռավոր ապագայի իրադրություններին և մեծ դեր է խաղում երեխայի հետագա կյանքում:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երկրորդ կեսից գոյանում են երկրորդ կարգի ռեֆլեքսներ, իսկ այդ ժամանակաշրջանի վերջերից սկսում են գոյանալ ավելի բարձր կարգերի ռեֆլեքսներ:

3—4 տարեկանում համալիրային պայմանական գրգռիչի կազմի մեջ մտնող գրգռիչներն ազդում են առանձին-առանձին որպես պայմանական գրգռիչներ, ընդ որում ֆիզիկական մեծ ուժով են օժտված որոշակի այնպիսի գրգռիչներ, որոնք մոտ են գտնվում անպայման գրգռիչներին և ունեն կարևոր կենսական նշանակություն:

Որքան շատ է լինում պայմանական գրգռիչների թիվը հաջորդական համալիրում, այնքան կարճ է լինում այդ գրգռիչների ազդման ժամանակամիջոցը և այնքան նրանք թույլ են արտահայտվում գրգռիչի մեկուսացած կիրառման դեպքում: Համալիրը կազմող գրգռիչներից մեկի նկատմամբ արդեն 2—3 տարեկանում կարելի է ստեղծել բա-

ցասական պայմանական ռեֆլեքս: Համալիրը կազմող մնացած պայմանական գրգռիչներն այս դեպքում առաջ են բերում դրական ռեֆլեքսներ:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության մեջ կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում խոսքը՝ որպես համալիրային պայմանական գրգռիչ:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում, համեմատած կրծքային ժամանակաշրջանի հետ, համալիրային պայմանական գրգռիչը հնարավոր է կազմել ավելի մեծ քանակության գրգռիչներից:

Նշված ժամանակաշրջանի վերջերին լավ ամրապնդված պայմանական ռեֆլեքսը կեղևի մի ընկալող գոտուց կարող է անցնել այլ կեղևային գոտու: 1—3 տարեկան երեխայի ռեֆլեկտոր գործունեության հետազոտության ամենալավ ժամանակը սնունդ ընդունելուց հետո առաջին ժամն է: Թերսնվող, հյուծված ու սակավարյուն երեխաների պայմանական ռեֆլեկտոր գործունեության վրա ճաշը թողնում է ընկճվող, անդեցություն, ընկնում է հետաքրքրությունը շրջապատող միջավայրի նկատմամբ:

3—4 տարեկանում պայմանական ռեֆլեքսների ու պայմանական արգելակումների մշակման վրա դրականորեն է ազդում ընդօրինակումը: Մասնավորապես այն, ինչ չի մշակվում 3 տարեկան մեկուսացած երեխայի մոտ, հնարավոր է մշակել նույն տարիքի, նույն գործողությունը կատարող շնեկուսացած երեխայի մոտ: Սակայն, ամեն ինչ չէ, որ յուրացվում է բոլոր ընդօրինակող երեխաների կողմից. Երեխաների մի մասին հաջողվում է յուրացնել ինչպես դրական պայմանական ռեֆլեքսը, այնպես էլ նրա արգելակումը, մի այլ խմբի երեխաները համեմատաբար արագ են յուրացնում դրական պայմանական ռեֆլեքսը և դանդաղ նրա արգելակումը, իսկ երրորդ խմբի երեխաները արագ են յուրացնում արգելակումը և դանդաղ՝ պայմանական ռեֆլեքսը: Դրդելի նյարդային տիպի երեխաների վրա պայմանական արգելակման մշակումը մեծ մասամբ բացասաբար է ազդում:

Մանկամտուրային տարիքի երեխայի պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության և վարքի համադրումը տվել է հետևյալ արդյունքները: Եթե երեխայի պայմանական արգելակումը լավ է մշակվում, ապա նման երեխան հանգիստ բնավորություն ունի: Չափազանց շարժուն, անհանգիստ բնավորություն ունեցող երեխայի պայմանական ռեֆլեքսն էլ, արգելակումն էլ մշակվում են մեծ դժվարությամբ: Համեմատաբար դժվար, այնպիսի խնդիրների դեպքում, որոնք տրվում են փորձագետի կողմից վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաներին, դիտվել են ներողի երևույթներ:

Վաղ մանկութիւնն ժամանակաշրջանում բավականին հեշտ են գոյանում պայմանական ռեֆլեքսները ներքին օրգաններին, մասնավորապես սրտին, ընդ որում, սրտի աշխատանքի արագացման նկատմամբ պայմանական ռեֆլեքսներն ավելի հեշտ են մշակվում, քան դանդաղեցման նկատմամբ:

Վաղ մանկութիւնն ժամանակաշրջանի կեսերին և՛ վեգետատիվ, և՛ շարժողական պայմանական ռեֆլեքսներ հնարավոր է մշակել և՛ կոնկրետ, և՛ խոսքային ազդանշանով:

Օրինակ, եթե 2,5—3 տարեկանում բավականին լավ մշակվում է վեգետատիվ կամ շարժողական պայմանական հակազդում զանգի նկատմամբ և ապա զանգի հնչումը փոխարինվում է «զանգ» խոսքով, մեծ մասամբ ստացվում է այն նույն պայմանական հակազդումը, ինչ զանգի հնչելուց: Այն դեպքում, երբ զանգի ձայնը դարձվում է դրական պայմանական ազդանշան, իսկ կապույտ լույսի ու զանգի համակցումը՝ արգելակային ազդանշան, ապա «կապույտ» խոսքի ավելացումը զանգի գործողութիւնը միանգամից առաջ է բերում արգելակային ներգործութիւն: Այս կամ այն գրգռիչի նկատմամբ մշակվող պայմանական-ռեֆլեկտոր կապը գոյանում է ոչ միայն կոնկրետ գրգռիչների նկատմամբ, այլև գրգռիչները նշանակող խոսքի նկատմամբ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ խոսքը մինչ այդ չի օգտագործվել:

Նոր կապը զանգի հնչման ու շարժողական հակազդման միջև երեւան է գալիս որպես ավելի լայն ուղեկապ, ընդգրկելով, ինչպես նոր, այնպես էլ նախորդ կապը:

Մանկապարտեզի երեխաների կրտսեր երկու խմբերում «գիրք» քառի նկատմամբ մշակվել է պայմանական ռեֆլեկտոր կապ, շարժողական ռեֆլեքս՝ հետևյալ կերպ:

Առաջին խմբում մեկ շարժողական պայմանական-ռեֆլեկտոր կապի մշակման համար տրվեց 500 զուգորդում:

Երկրորդ խմբի երեխաներին տրվեց ընդամենը 20 զուգորդում: Դրանից հետո կատարվեց ստուգիչ փորձ՝ տարբեր գրքերի մեջ «Ընտրել գիրք» հրահանգով: Պարզվեց, որ առաջին խմբի երեխաներն ընտրում են այն գիրքը, որ տեսել էին փորձի ժամանակ: Երկրորդ խմբի երեխաները սկզբում նույնպես ընտրում էին իրենց ցույց տրված գիրքը, և հետո միայն՝ որևէ գիրք, այլ խոսքով՝ տարբերակում էին: Ավելացվեց երեխաների նոր, երրորդ խումբը, որում 20 տեսողական-շարժողական պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի ստեղծման ու ամրապնդման ժամանակ ցուցադրվում էին տարբեր գրքեր: Պարզվեց, որ այս խմբի երեխաները հակազդում էին նույնակերպ, ինչ առաջին խմբի երեխաները, այսինքն՝ խոսքն ընդհանրացնող ազդեցութիւնն շխոռեց: Պետք էր ենթադրել, որ յուրաքանչյուր խոսք ընդհանրացնում է տար-

բեր առարկաներ: Փորձի համար դաստիարակը ցուցադրում է եղևնին ու ծառը: Երբ նա երեխաներին առաջարկում է նկարել եղևնի կամ ծառ, նրանք նկարում են, իսկ երբ առաջարկում է նկարել բույս, նրանք հարցնում են՝ ինչպիսի՞նք բույս: Փորձից պարզվում է, որ «բույս» բառը 3—4 տարեկանում ունի լայն ընդհանրացնող ազդեցություն:

Խոսքի ընդհանրացնող գործառույթյան ձևակերպումը ներկայումս ընդունված է պատկերացնել հետևյալ ձևով: Ամբողջականացման (ինտեգրացիայի) առաջին աստիճան, երբ խոսքը փոխարինում է որոշակի առարկայի զգացողական պատկերը. օրինակ «լայլայ», որ նշանակում է միայն տվյալ տիկնիկը: Այստեղ խոսքը համարժեք է մի կոնկրետ առարկայի զգացողական պատկերին: Ամբողջականացման նշված աստիճանը մատչելի է կյանքի երկրորդ տարվա սկզբին: Երկրորդ աստիճանի ամբողջականացում կա, երբ մի խոսքը համասեռ առարկաների մի քանի զգացողական պատկերներ է փոխարինում, այսինքն՝ «լայլայն» վերաբերում է մի քանի առարկաների, որոնք ունեն ընդհանուր հատկանիշներ, ընդհանուր նշանակություն, կամ ավելի պարզ՝ «լայլայն» ոչ միայն այս, տվյալ տիկնիկն է, այլև ուրիշ տիկնիկներ էլ կան: Ամբողջականացման այս մակարդակը կարող է արտահայտվել կյանքի երկրորդ տարվա վերջին և երրորդ տարվա սկզբին: Ամբողջականացման երրորդ աստիճանի դեպքում մեկ խոսքը փոխարինում է ոչ համասեռ առարկաների մի շարք. «խաղալիք»՝ և՛ տիկնիկն է, և՛ գնդակը, և՛ խորանարդիկները: Ամբողջականացման չորրորդ աստիճանի դեպքում մեկ խոսքը պարունակում է նախորդ աստիճանների մի շարք ընդհանրացումներ: Օրինակ, «իր» խոսքը (մի բան, գույք իմաստով) իր մեջ պարունակում է «խաղալիք», «հագուստ», «կահույք», «կերակուր» խոսքերով տրվող ընդհանրացումը: Նշված աստիճանի ընդհանրացումը երեխաների մեջ զարգանում է կյանքի հինգերորդ տարում:

Պարզված է, որ հնարավոր չէ հասնել երեխայի ընդհանրացման ավելի բարձր աստիճանների, շանցնելով նախորդ, համեմատաբար ցածր աստիճանները: Խոսքի ամբողջականացնող գործառույթյան տարբեր աստիճանների զարգացման ժամկետների տարբերությունները, ինչպես նաև այդ աստիճանների խիստ հաջորդական զարգացման առանձնահատկությունները վկայում են այն մասին, որ այդ տարբերությունների ու առանձնահատկությունների հիմքում ընկած կոնկրետ ֆիզիոլոգիական մեխանիզմներն ունեն բարդության տարբեր աստիճաններ:

Բազմաթիվ հետազոտություններով հաստատվել է, որ առաջին աստիճանի ամբողջականացնող խոսքը կապվում է անմի-

չական զգացողության համալիրի հետ երեխայի շփվելու ընթացքում, կամ, ավելի ճիշտ, համալիրի հատկանիշ բաղադրիչներից առաջ բերված այն զգացողության հետ, որ առաջ է գալիս տվյալ համալիրի ֆիզիոլոգիական ամենաուժեղ բաղադրիչի հետ երեխայի շփվելու ընթացքում: Սկզբում պետք է ասել, որ նման բաղադրիչ է առարկայի այն զգացողական բաղադրիչը, որն առաջ է բերում աշխույժ կողմնորոշային հակազդում: Մասնավորապես, սկզբում ազդում է առարկայի գույնը, իսկ հետո այն բաղադրիչը, որ համեմատաբար ուժեղ ամրապնդվում է երեխայի կյանքի փորձով: Եվ հետո միայն այլ հատկանիշ-բաղադրիչները:

Այն դեպքերում, երբ խոսքը դառնում է երկրորդ աստիճանի ամբողջականացնող, նշված հարաբերությունները որոշ շափով բարդանում են: Եթե մի առարկայի մեջ նրա մի էական հատկությունը ընդգծվում է երեխայի համար, ապա ուրիշ, բայց նման առարկաներում նշված հատկությունը համաժարածման հետևանքով սկսում է առաջ բերել նույն ռեֆլեկտոր ներգործությունը:

Ի դեպ, նման համատարածված հակազդումը դրսևորվում է 1—1,5 տարեկան երեխաների մոտ: Ինչպես վերը նշվեց, 1—1,5 տարեկան երեխան, որ նոր է սովորել «հայրիկ» բառը, այս բառով դիմում է համարյա բոլոր տղամարդկանց:

Այն խոսքը, որ երեխան օգտագործում է մի առարկայի անվանարկման համար, դառնում է այդ առարկայի էական հատկության համարժեքը: Եթե «հայրիկ» բառը օգտագործվում է ուրիշ տղամարդկանց նկատմամբ, ապա այն ընդհանրացման առաջին աստիճանի տարբերակմամբ դառնում է տղամարդու տարբերակող էական հատկության համարժեքը: Այլ խոսքով, «հայրիկի» համարժեքը դարձել է տղամարդու զգեստն ու տեսքը: Որոշ դեպքերում համատարածման երևույթը չի անցնում տարբերակման, այլ ընդհակառակը, ամրապնդվում է, քանի որ գոյություն ունի տղամարդկանց մոտավորապես նման ձևը: Հայրը, որը մշտապես գոյություն ունի երեխայի կյանքում, նրա կենսափորձում ստանում է նույն ամրապնդումը: Պետք է նշել, սակայն, որ այս երևույթի, ինչպես նաև ընդհանրացման, հաջորդ մակարդակի ֆիզիոլոգիական մեխանիզմների բացահայտումը նուրբ հետազոտություն է պահանջում:

Ամբողջականացման զարգացման ֆիզիոլոգիական հիմքը կազմում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում ժամանակավոր նյարդային կապերի համակարգի գոյացումը: Վերջինս ձևակերպվում է այն նյարդային կապերից, որոնք գոյանում են կեղևում երկու զգայական օջախների հաջորդական դրդման դեպքում, այսինքն՝ այն դեպքում, երբ կապ է ստեղծված «զգայական» կապերի և այն կապերի միջև, որոնք արգե-

լակում են անպայման գրգռիչով ամբապնդելիս: Գոյություն շունեն առանձին՝ առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի յուրահատուկ ժամանակավոր կապեր:

Անկասկած, անմիջական գրգռիչների ամբողջականացումը հնարավոր է միայն այնպիսի նյարդային համակարգերի հիման վրա, որոնք բնդրկում են հավասար թվով զգայական ու անպայման ամբապնդամբ ստացվող կապեր: Խոսքն ինքնըստինքյան ունի ամբողջականացնող նշանակութուն և կարող է ամբողջականացնել այն դեպքում, երբ զգայական կապերը գերիշխում են իրենց քանակությամբ: Չնայած՝ ակնհայտ է ժամանակավոր կապերի վճռական նշանակութունն ամբողջականացման գործառության զարգացման մեջ, սակայն անպայման գրգռիչ ամբապնդման ընթացքում էական է նաև ստեղծվող կապերի դերը: Հաստատված է, որ անպայման գրգռիչ ամբապնդման գործողության մեխանիզմը ոչ այնքան համապատասխան ենթակեղևային կենտրոնի ուղղակի դրդման մեջ է, որքան կեղևային զգայական օջախների դրդման ուժեղացման մեջ:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում երեխաների խաղային գործունեության ուսումնասիրությունը: Ինչպես հայտնի է, այդ գործունեությունը տարիքային զարգացման ընթացքում անցնում է առարկայի հետ երեխայի պարզ՝ անկանոն գործողություններից դեպի կառուցման գործողությունը: Այդ անցումը, ըստ Լ. Ա. Օրբելու, տեղի է ունենում երեխայի կողմնորոշային հակադրման՝ «ի՞նչ բան է» և «ի՞նչ կարելի է անել» ռեֆլեքսների «երկատման» ֆոնի վրա: Երեխայի վարքի այս ձևը հանդիսանում է այն բարդ գործողությունների սաղմը, որոնք աստիճանաբար ու առաջընթացաբար զարգանում են ճանաչողական և աշխատանքային պրոցեսներում:

Տարիքային ֆիզիոլոգիայի, հոգեբանության և մանկավարժության առջև մեծ խնդիրներ են դրված երեխաների ինչպես առաջին ազդարարային համակարգի, այնպես էլ ամբողջականացման բարձր մեկարդակների ուսումնասիրության մեջ:

Առաջին կամ կոնկրետ ազդարարային համակարգի հետազոտություններում անհրաժեշտ է տարբեր տարիքի երեխաների վերլուծիչային համակարգերի փոխազդեցության, այդ համակարգերի մարզվածության աստիճանի՝ հետադոտությունը: Հատուկ ուշադրության է արժանի խոսքի ամբողջականացնող գործառական զարգացման պրոցեսը, խոսքային ու ոչ խոսքային շարժազգացողությունների համեմատական դերի վերլուծությունը:

Ուսուցվող նոր խոսքերի լրիվ ու ճիշտ ըմբռնելուն, անկասկած, մեծ շափով օգնում են մանկավարժի գործողություններն ու ցուցումները: Այդ տեսակետից հատկանշական է հետևյալ օրինակը:

Մանկապարտեզի կրտսեր խմբի դաստիարակն իր համար սովորութիւնն է դարձրել պարապմունքների ժամանակ ոտքի վրա կանգնած երեխային նկատողութիւն անել ասելով՝ «Մի կանգնիր, ինչպես կահույքը»: Այս խմբի երեխաների գիտելիքների ստուգման նպատակով մեթոդիստ մանկավարժի երեխաներին տրված այն հարցին, թե «Ի՞նչ բան է կահույքը» նրանցից շատերը պատասխանեցին՝ «Կահույքն այն է, ինչ կանգնած է»:

Նախագարոցական հասակի երեխաների դաստիարակներին և ծնողներին անհրաժեշտ է հիշել, որ երեխաների ծանրաբեռնումն ու գերծանրաբեռնումը մեծ մասամբ հանգեցնում է ներոտիկ վիճակի: Սկզբնական ժամանակաշրջանում ծանրաբեռնվող երեխաների մի մասը սկսում է պաշտպանվել քիչ ու դանդաղ խոսելով, վանկեր կամ ամբողջական բառեր բաց թողնելով, իսկ երեխաների մյուս մասը պաշտպանվում է նրանով, որ սկսում է խոսել արագ, բայց ոչ պարզ: Սակայն, ի վերջո, երկու տիպի երեխաներն էլ ընկնում են ներոտիկ հիվանդագին վիճակի մեջ: Արագախոսութիւնը և զանդաղախոսութիւնը կարող են հանգեցնել նույնիսկ կակազութիւն:

Նորժալ, առողջ երեխայի նյարդային գործունեութեան տիպաբանական առանձնահատկութեան մեջ չափազանց ցուցադրական է հիմնական նյարդային պրոցեսների հավասարակշռութիւնը, որը համարվում է գումարային ցուցանիշ:

Ուսումնասիրելով վաղ մանկութեան ժամանակաշրջանի երեխաների խառնվածքը, կարելի է հայտնաբերել նրանց կատարած նկարների շատ բնորոշ առանձնահատկութիւններ: Մանկամտութիւնն տարիքի անհավասարակշռված խառնվածքի երեխաները սովորաբար նկարում են խոշոր մասշտաբներով: Վրձնային քսվածքները՝ ջրաներկերով նկարելիս մեծ մասամբ ներկաբծերով են, ուղիղ շեն, նկարները շատ քիչ մանրամասներ են ունենում: Նման երեխաները ձգտում են գունային ցայտերանգների:

Դրան հակառակ, հավասարակշռված երեխաների պատկերած նկարները մանր են, նկարներում համեմատաբար շատ են մանրամասնութիւնները, իսկ գունաներկերում գերիշխում են ոչ նրբերանգային չուգորդումները:

Փորձի ընթացքում երեխաները նկարում են մի առարկա՝ սկզբում մեծ, լրիվ թղթի վրա, ապա նույն պատկերից նկարում են այլ, կիսային չափի թղթի, և այս նկարն ավարտելուց հետո՝ ուրիշ քառորդային չափի թղթի վրա:

Այս գիտափորձի շնորհիվ հնարավոր է պատկերել հավասարակշռված և չհավասարակշռված երեխաներին: Առաջինների կողմից առանձին թղթերի վրա պահպանված է լինում նկարված առարկայի մասշտաբը:

Անհավասարակշռվածների կողմից թղթի տարբեր չափերի դեպքում մասշտաբի պահպանում քիչ է լինում:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում նյարդային պրոցեսների ինչպես հավասարակշռությունը, այնպես էլ ուժն ու շարժունակությունը զնահատում են սահմանված տիպերով: Ընդ որում նշված ժամանակաշրջանի համար հատկանշական է առաջին և երկրորդ ազդարարային համակարգի գործունեությունը՝ վերջինիս որոշակի գերիշխմամբ:

Կյանքի առաջին տարվա ընթացքում գոյանում են շատ բազմազան ու բազմաթիվ պաշմանական ռեֆլեքսներ, զարգանում է արգելակային պրոցեսը, բարձրանում է գլխուղեղի կեղևի դիմացկունությունն արտաքին գրգռիչների նկատմամբ:

Առաջին տարվա վերջին սկսում է զարգանալ խոսքային գործառությունն առանձին խոսքային հնչույթների ձևով: Վերջիններս ամբարպնդվում են ձայնային սարքի՝ շարժազագացողական գրգռումներով և տարբեր անպայման գրգռիչներով: Երկրորդ տարվա սկզբին երեխայի արտաբերման ձայները պարզագույն համալիրների ձևով ունեն խոսքերի նշանակություն: Նշված ժամանակաշրջանից սկսած երկրորդ ազդարարային համակարգը շատ արագորեն է զարգանում:

Երկրորդ տարվա սկզբից զարգանում ու զգալի չափով կատարելագործվում է շարժողական վերլուծիչի գործունեությունը, ձևակերպվում և սկսում են ճշտվել կարևորագույն շարժողական հակազդումները, ստեղծվում են մկանային տարբեր շարժումների փոխադարձաբար իրար կապված շատ պարզ ինքնատիպ շարժողական ռեֆլեքսներ: Նույն այդ ժամանակաշրջանում ընդարձակվում են առարկաների ու շրջապատող աշխարհի երևույթների պայմանական-ռեֆլեկտոր նշանակում-անվանարկումները՝ ձայնային համալիրների միջոցով:

Միաժամանակ ձևակերպվում են նոր պայմանական-ռեֆլեկտոր ռեակցիաներ, որոնք բավականին արագ կապվում են իրենց խոսքային նշանակության հետ:

Կյանքի երկրորդ տարվա ընթացքում, ընդօրինակման շնորհիվ, երեխան սովորում է ստեղծել խոսքային շղթաներ փարձ նախադասությունների ձևով:

Պայմանական ռեֆլեքսի զարգացման հիմնական փուլերն այս ժամանակաշրջանում համեմատաբար կարճ են, քան նախորդ տարիքային փուլերում, ընդ որում, բոլոր տեսակի պայմանական ռեֆլեքսների մշակման համար համեմատաբար քիչ թվով պայմանական ու անպայման գրգռիչ զուգորդում է պահանջվում: Դրա կարևոր նախա-

դըրյալն է գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի՝ մեծ կիսագնդերի կեղևի բարձրաստիճան զարգացումը:

5 տարեկանում ավարտվում է գլխուղեղի կեղևի մեծ, միջին մեծության ու փոքր բրգաձև նյարդաբջիջների զարգացումը: 5,5—6 տարեկանում լրիվ հասուն է կեղևային շարժողական գոտու 4 դաշտը: 7 տարեկանում իրենց զարգացումն ավարտում են 6, 8, 9, 19, 11 դաշտերը, ընդ որում 8,9, 10 և 11 դաշտերում նյարդաբջջային խտությունը հասնում է հասուն մարդու մակարդակի խտության: 7-ից մինչև 10 տարեկանը շատ ինտենսիվորեն աճում ու զարգանում է ճակատային կեղևային գոտու 44 դաշտը: 11 տարեկանում այս դաշտի մակերեսը կազմում է հասուն մարդու կեղևային դաշտի մակերեսի 73%-ը:

6—7 տարեկանում ինտենսիվորեն զարգանում է ճակատային գոտու 45 դաշտը: Ճակատային կեղևի դաշտերի մեծ մասի զարգացումն այս տարիքում պայմանավորում է կրտսեր դպրոցականների հոգեկան բավականին լավ զարգացումը:

Նյարդամկանային զարգացողական կեղևային գոտու 1 դաշտն ղեռես 5 տարեկանում բավական խոշոր է, ունի նոսր տեղակայում: 6 տարեկանում 1 դաշտի լայնությունը շատ մոտ է հասուն մարդու կեղևային 1 դաշտի լայնությանը (2,5 սմ):

6—6,5 տարեկանում լրիվ ավարտվում է մաշկամկանային զգացողություն 3 և 4 դաշտերի նյարդաբջջային տարբերակումը, արագ աճում ու զարգանում են 5, 7 և 43 դաշտերը:

Տեսողական գոտու 17 դաշտն իր կառուցվածքով 5 տարեկանում համարյա լրիվ զարգացած է, իսկ 18, 19 դաշտերը հասունանում են 7 տարեկանում: 6—7 տարեկանում ամբողջական տեսողական գոտու մակերեսը հասնում է հասուն մարդու տեսողական գոտու 84%-ին: 6 տարեկանում հասունանում են լսողական գոտու 20, 21, 22 դաշտերը, իսկ 7 տարեկանում ամբողջ լսողական գոտին իր կառուցվածքային զարգացմամբ համարյա չի տարբերվում հասուն մարդու նույն գոտուց:

Առաջին մանկություն ժամանակաշրջանի սկզբին բավականին լավ զարգացած է շարժողական ու մաշկամկանային, ինչպես նաև տեսողական ու լսողական զգացողությունը, ընդ որում համարյա բոլոր կեղևային վերլուծիչներից մշակվում են սննդային ու պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսներ: 6 տարեկանում շատ լավ արտահայտված է շարժողական վերլուծիչի գործառական ակտիվությունը: Պրոպրիո-ռեցեպտիվ պայմանական ռեֆլեքսներն այս տարիքում պարզ են մշակվում, ամուր են ինչպես սննդային, այնպես էլ խաղային ամբաղընդման ղեպքում:

Կյանքի բնական պայմաններում 6—7 տարեկանում ամրապընդ-

վում է կեղևային շարժողական վերլուծիչի շարժադաջողական բջիջների կապը բրգային ուղու շարժողական բջիջների հետ, որի հետևանքով այդ տարիքում կատարելագործված են կամայական շատ շարժումներ։

Բջջակերտվածքային տվյալներով հաստատված է շարժողական վերլուծիչի 4 դաշտի բարձրաստիճան գարգացումն առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին։ Ֆիզիոլոգիական տվյալներով հաստատված է 6—6,5 տարեկան երեխայի ամբողջական շարժողական վերլուծիչի կատարյալ գործունեությունը։ Այս տարիքում շատ արագ (2—3 զուգորդումից հետո) մշակվում են դրական պայմանական ռեֆլեքսները շարժադաջողական գրգռման նկատմամբ. 6 տարեկան երեխայի շարժադաջողական ազդանշանների տարբերակումը կազմում է 1° (այն ժամանակ, երբ 4—5 տարեկան երեխայի այդ տարբերակումը կազմում է 7°)։

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին բավականին նուրբ տարբերակումներ են մշակվում հպային գրգռումների նկատմամբ, որին համապատասխանում է մշակային վերլուծիչի բարձրաստիճան կառուցվածքային գարգացումը։

6—7 տարեկանում պրոպրիոսեպտիվ ու հավասարակշռային պայմանական ռեֆլեքսներն ընդհանուր առմամբ մշակվում են ավելի արագ, քան մաշկահպային պայմանական ռեֆլեքսները։ Մասնավորապես, հավասարակշռային վերլուծիչներից դրական ու բացասական սննդային ու պաշտպանողական պայմանական ռեֆլեքսները 5 տարեկանում մշակվում են արագ, 4 զուգորդումներից հետո և բավականին ամուր են։

Հոտառական վերլուծիչի գործունեության ոլորտում անհրաժեշտ է հիշել ամենաթույլ հոտերի տարբերակումը առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից։ 6—7 տարեկանից հեշտանում և արագանում է համային պայմանական ռեֆլեքսների տարբերակումների մշակումը։ Հատկանշական է, որ համային ու ձայնային գրգռիչների նկատմամբ պայմանական ռեֆլեքսի միաժամանակյա մշակման ընթացքում համեմատաբար արագ է մշակվում 6 տարեկան երեխայի պայմանական ռեֆլեքսը համային վերլուծիչից։

Լսողական վերլուծիչի բարձրաստիճան գարգացումը թույլ է տալիս մշակելու 6 տարեկան երեխայի լսողական պայմանական ռեֆլեքսները 3—4 զուգորդումից հետո, իսկ 7 տարեկան երեխայինը՝ 2—3 զուգորդումից հետո։ 8 տարեկան երեխայի ականջը ընկալում է 17-ից մինչև 20.000 հերց հաճախականության ձայները, առավել ղգայնություն ցուցաբերելով 2000—3000 հերց հաճախականության ձայներին։ Լսողական վերլուծիչն իր ենթակեղևային ու կեղևային բաժիններով

կառուցվածքայնորեն և գործառութեամբ համարյա լրիվ հասուն է 7 տարեկանում: Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանի վերջերին սկսում է ամրանալ լսողական վերլուծիչի գործառական կապը տեսողական վերլուծիչի հետ: Այս կապը մեծ շահով նպաստում է բանավոր ու գրավոր խոսքի զարգացմանը:

Տեսողական վերլուծիչը համեմատած լսողականի հետ երիտասարդ տարածական վերլուծիչ է: 6 տարեկանում այն որոշ շահով պակաս է կազմակերպված: Սակայն 7 տարեկանում երեխայի տեսողական վերլուծիչներից հնարավոր է մշակել բազմաթիվ ամուր պայմանական ռեֆլեքսներ լուսային ու գունային գրգռիչների նկատմամբ: Այդ տարիքում հնարավոր է տեսողական տարբերակումների բավականին արագ մշակում իրար մոտ կանգնած լուսային գրգռիչների նկատմամբ:

5—7 տարեկանում տեսողական վերլուծիչը գործում է լսողական, շարժողական ու մաշկային վերլուծիչի հետ սերտ կապի մեջ: Արդեն 5 տարեկանում երեխայի տեսողական զգացողությունը զուգորդվում է շոշափելիքի՝ և ականգնողների մկանային սեփական ընկալիչների զգացողության հետ: Տեսողական, շոշափելիքի ու մկանահողային զգացողության կեղևային վերլուծիչային կենտրոնների միջև կապի ամրապնդման հետևանքով 6 տարեկանում բավականին զարգացած է տարածության ու ձևի ընկալումը:

6—7 տարեկանում հնարավոր է դառնում ինֆորմացիայի փոխանցումը տեսողական վերլուծիչից մաշկահպային վերլուծիչին և ընդհանրապես:

3—4 տարեկանից երեխայի մոտ սկսում է զարգանալ առարկաների ճանաչման ունակությունը թղթի վրա պատկերված նկարներով: 6 տարեկանում այդ ունակությունը բավականին լավ զարգանում է: Հետագայում, 2—3 տարվա ընթացքում, այն ավելի է կատարելագործվում:

Աստիճանաբար ու դանդաղ է զարգանում գունազգացությունը: Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանի սկզբին արդեն սկսում է զարգանալ գունազգացությունը սկզբում կանաչ ու դեղին գույնի, ապա՝ կարմիր ու կապույտ գույնի նկատմամբ:

4—5 տարեկանում արագ մշակվում են շարժողական պայմանական ռեֆլեքսներ ու տարբերակումներ զանազան գունային գրգռիչների նկատմամբ: 6 տարեկանում շատ հեշտանում է տարբերակումների մշակումը իրար մոտ կանգնած գունային գրգռիչների նկատմամբ:

4—5 տարեկան երեխաների մեծամասնությունը առարկաների մասին իրենց արտահայտություններում արտացոլում է, ավելի շատ ձևը, քան գույնը: Ձևն այս տարիքի երեխաների համար, ըստ երևույ-

թին, ունի ավելի մեծ նշանակութուն, քան գույնը: Եթե շրջապատող առարկաները դիտվում են իրենց ձևով, ապա մանկապարտեզի սանն իր ուշադրությունը բևեռում է գույնին:

3—6 տարեկան երեխաների դրդման պրոցեսի ճառագայթման աստիճանը կախված է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի զարգացման աստիճանից: Այն առաջին մանկության սկզբին նեղ է, կրծքային ժամանակաշրջանի հետ համեմատած: Տարիքի հետ, մինչև առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջը, այն դառնում է ավելի նեղ:

Դրդման պրոցեսը մինչև 6 տարեկանը շատ անկայուն է: Դրա հետևանքով դրդման կեղևային օջախներն արագ փոփոխվում են, որի հետ կապված՝ մինչև 6 տարեկան երեխաների ուշադրությունը նույնպես շատ անկայուն է:

3—6 տարեկան երեխաների կեղևային դրդման պրոցեսին ներհատուկ է ընտրողական ճառագայթումը: Այս տարիքային ժամանակաշրջանում երեխայի աջ ձեռքի ռեֆլեքսի մշակումն առաջ է բերում նույն ռեֆլեքսի մշակում նաև ձախ ձեռքում:

Մինչև 6 տարեկան երեխայի աջ ձեռքից, շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի ամրապնդման հետ, դրդումն աջ ձեռքի մկանների կծկումն ապահովող կեղևային նյարդաբջիջներից տարածվում է ձախ ձեռքի մկանների կծկմանն իրավասու նյարդաբջիջներին: Դրդման այսպիսի ճառագայթման հետևանքով, մինչև 6 տարեկան երեխաների մշակվող ձեռքերի ու մատների շարժողական ունակությունները պարզորոշ տարբերակված չեն լինում: 6—6,5 տարեկանում ընտրողական ճառագայթման վերացման հետևանքով երեխայի ձեռքի ու մատների շարժումները սկսում են դառնալ ճշգրիտ, պարզորոշ տարբերակված: Այդ, սակայն, չի կատարվում միանգամից: Եթե ձեռքի շարժողական ունակությունները սկսում են մշակել միայն 6 տարեկանից, ապա 7, նույնիսկ 8 տարեկանում երեխայի ձեռքի և մատների շարժումները լավ տարբերակված և ճշգրիտ չեն լինում:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներից հեշտանում է ինչպես առկա, այնպես էլ հետքային պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը: Հետքային պայմանական ռեֆլեքսները, որոնց հետ զգալիորեն կապված է հիշողությունը, արդեն 6 տարեկանում քավականին ճշգրիտ են և յուրահատուկ: Օրինակ, եթե մշակվել է լսողական պայմանական ռեֆլեքս ձայնի որոշակի ինտենսիվության նկատմամբ, ապա հետքային ռեակցիան երևան է գալիս ձայնի միայն այդ, որոշակի ինտենսիվության նկատմամբ: Պետք է հիշել, որ հետքային պայմանական ռեֆլեքսների վաղ մշակման պայմաններում զգալիորեն հեշտանում է 6 տարեկան երեխայի հետաձգված առաջադրանքների կատարումը: Հետքային ժամանակաշրջանի տևողությունը

6—6,5 տարեկանում կազմում է միջինը 10—15 բուսեր: Չեռքերովի շատ ունակութունների ստեղծումն ու նրանց կայունությունը 6—7 տարեկանում մեծ չափով բարձրանում է նկարելու պրոցեսում, ինչպես նաև խոսքային ազդանշանավորման պայմաններում: 5—6 տարեկանում լավ արտահայտված է երեխայի ֆիզիկական շարժումների ու խոսքային արտահայտությունների համահարաբերակցումը: Ընդօրինակման ռեֆլեքսների առկայության պայմաններում 6—7 տարեկանում երեխան արագ յուրացնում է հասուն մարդու առանձին շարժումները, խոսքերը և նույնիսկ խոսքային շղթաները: Դրա հետևանքով արդեն 5—6 տարեկանում ստեղծվում ու ամրապնդվում են շարժողական ու խոսքային նույնատիպ պայմանական-ռեֆլեքտոր շղթաներ: Վերջիններիս շնորհիվ երեխան կարողանում է ինքնուրույնորեն արտահայտել իր օրգանիզմի առանձին համակարգերում կատարվող պրոցեսները: Գլխուղեղի համակարգային պրոցեսների առաջընթաց զարգացումը 5—6 տարեկանում ընթանում է ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ ազդարարային համակարգի ինտենսիվ զարգացման պայմաններում:

Առաջին, կոնկրետ ազդանշանային համակարգի զարգացումն այդ տարիներին ուղեկցվում է ներքին արգելակման բոլոր տարատեսակների բավականին հեշտ մշակմամբ:

Երեխայի շարժողական գործառութունը սկսում է կապվել խոսքային գործառության հետ առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին՝ 4 տարեկանից: Արտաքին աշխարհի հետ երեխայի ծանոթացման զարգացումը, նրա ակտիվ մասնակցությունը մանկական խաղերում, կապը հասուն մարդկանց հետ, նրանց ընդօրինակումը 4—4,5 տարեկանում բարձրաստիճան զարգացման է հասցնում խոսքային գործառութունը: 4 տարեկանում երեխան սովորաբար շատ հարցեր է տալիս շրջապատի երևույթների մասին:

3—4 տարեկանում ավելանում է երեխայի խոսքային պաշարը, հասնելով 700-ից մինչև 1100 բառի, ընդ որում բառերի մեծ մասը գտնվում է բարդ և բավականին կայուն խոսքային համակարգերում: 4,5—5 տարեկանում երեխան ազատ խոսում է իր մայրենի լեզվով: 5 տարեկանից երկրորդ ազդարարային համակարգում սկսում է ստեղծվել վերացական մտածելակերպը: 6 տարեկանում մեծ չափով ամրապնդված խոսքային գործառութային պայմաններում ստեղծվում է կարդալու և գրելու հնարավորությունը: 6—6,5 տարեկանում գլխուղեղակեղևային վերլուծման համադրման զգալի աճի ու զարգացման, ինչպես նաև հույզերի նուրբ տարբերակման պայմաններում, ուժեղանում են ներքին, ձեռքերովի արգելակման պրոցեսները:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանի սկզբից սկսում է ձևավորվել բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպը: Վարքի տարբերութիւններով արտահայտվող տիպոլոգիական շորտ տարբերակներում զգալի տեղ է գրավում ինչպես ֆենտոտիպը՝ ձեռքբերովի հատկանիշները, այնպես էլ գենոտիպը՝ բնածին նախապայմանները:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանում շարժուն նյարդային տիպին պատկանող երեխաները արագ են կողմնորոշվում նոր իրադրութեան մեջ, արագ յուրացնում են ուսուցվող ոտանավորները, բայց արագ էլ մոռանում են: Հիմնական նյարդային պրոցեսներն անհավասարակշռված են և մեծ մասամբ իշխում է դրդման պրոցեսը:

Հեշտ է որոշել այս ժամանակաշրջանի երեխաների ֆենոտիպը, ցուցադրելով պատկերներ, և որոշելով այն ժամանակը, որի ընթացքում երեխան կարողանում է պահել տեսածը հիշողութեան մեջ, կարելի է օգտվել գծերի կամ պարզ երկրաչափական մարմիններ արտանկարելու եղանակից, որոշելով նյարդային պրոցեսների հավասարակշռութեան աստիճանը:

Երեխայի նյարդային համակարգի վիճակը շատ նպատակահարմար է ուսումնասիրել պայմանական-ռեֆլեկտոր եղանակներով մասնավորապես երեխայի պայմանական ռեֆլեքսների զարգացման շրջանում:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանի երեխաների գլխուղեղային գործունեության ուսումնասիրման մեջ կարևոր տեղ է գրավում գլխուղեղի բիոհոսանքների հետազոտութիւնը:

3—4 տարեկան երեխաների ծոծրակային շրջանում իշխում է 6—9 հերց հաճախականութեան ալֆա-ռիթմը, իսկ ավելի հաճախ, դիտվում է 7,5 հերց հաճախականութեան ռիթմը: 5—6 տարեկանից սկսում է գերիշխել ավելի հաճախակի, մինչև 9 հերց ռիթմը: Նշված տարիքում ալֆա-ռիթմը միայն գրանցվում է, սակայն չի գերիշխում, քանի որ պարզորեն՝ արտահայտված է տատանումների բազմաձև՝ պոլիմորֆ բնույթը, ընդ որում շատ են դանդաղ տատանումները: Վերջին փաստը գիտնականների մեծ մասի կողմից կապվում է ենթակեղևային զոյացութիւնների հասունացման հետ:

6—9 տարեկան հասակում էլեկտրաուղեղագրում նկատվում է խիստ արտահայտված թռիչք՝ ալֆա-ռիթմը գրանցվում է ծոծրակային, դագաթային շրջանում: Պետք է ասել նաև, որ կյանքի 6-ից մինչև 7 տարեկան հասակում էլեկտրաուղեղագրային տարբերութիւնները խիստ շեն արտահայտված, ավելի խիստ է արտահայտվում տարբերութիւնը 5—6 տարեկանի միջև:

Մինչև 5—6 տարեկան հասակի երեխաների գլխուղեղի կենսահոսանքները շատ փոփոխվող են: Հատկանշական է, որ այդ հասակի

առողջ երեխաների էլեկտրաուղեղագիրը շատ է փոփոխվում՝ կախված
ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ մտավոր լարումից:

**Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների
բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները**

Աղջիկների առաջին մանկության ժամանակաշրջանը սկսվում է 3
տարեկանից և ավարտվում 6 տարեկանում, իսկ տղաներինը սկսվում
է 4 տարեկանից և ավարտվում 7 տարեկանում:

Երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեությունն այս ժամա-
նակաշրջանում զարգանում է կենտրոնական նյարդային համակարգի
կենտրոնական և ծայրամասային ընկալիչ սարքերի կառուցվածքագոր-
ծառական հասունացման ֆոնի վրա:

Բոլոր տեսակի պայմանական ռեֆլեքսներն այս ժամանակաշրջա-
նում գոյանում են շատ ավելի արագ, քան նախորդ ժամանակաշրջա-
նում: Ընդ որում, կողմնակի գրգռիչների բացակայության դեպքում
պայմանական գրգռիչի առաջին իսկ կիրառումից կարող է գոյանալ
պայմանական ռեֆլեքս, իհարկե, եթե պայմանական գրգռիչը կամ
պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդումը նման են վաղօրոք գործող
պայմանական գրգռիչային կամ վաղօրոք մշակված՝ պայմանական-
ռեֆլեկտոր հակազդմանը:

Արտազգայունակ պայմանական ռեֆլեքսներն առաջին մանկու-
թյան ժամանակաշրջանում արագ են գոյանում ձայնային գրգռիչներից:
Համեմատաբար դանդաղ են գոյանում տեսողական, մշակային զըր-
գռիչներից և ավելի դանդաղ՝ ջերմային գրգռիչներից:

Լսողական վերլուծիչների առաջընթաց զարգացման ֆոնի վրա 3—
4 տարեկան երեխայի ձայնային կայուն պայմանական ռեֆլեքսների
մշակումը կատարվում է մի քանի զուգորդումների ընթացքում: 4—5
տարեկան երեխայի ականջը ընկալում է 17-ից մինչև 20000 հերց հա-
ճախականության ձայները, մեծ զգայնություն ցուցաբերելով 1000—
2000 հերց հաճախականության ձայների նկատմամբ:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին երեխայի
ականջն ընկալում է 16-ից մինչև 30000 հերց հաճախականության
ձայները: Լսողական վերլուծիչների ենթակեղևային և կեղևային բա-
ժինների նյարդաբջիջները կառուցվածքայնորեն լրիվ հասուն են ար-
դեն 6 տարեկանում: Մեկ տարի անց հասունանում է տեսողական
վերլուծիչը:

4 տարեկանից բավականին արագ են մշակվում և արագ ամրա-
պնդվում շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները՝ տարբեր լուսա-
յին և գունային գրգռիչներից: 4—5 տարեկանից հնարավոր է տեսու-

դական տարբերակումների արագ մշակում իրար մոտ կանգնած լուսային ու ձայնային գրգռիչներից:

Տեսողական զգացողությունն առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից զուգակցված է շոշափելիքի և ակնամկանների սեփականազգայունակության հետ, ընդ որում, 3—4 տարեկանում առարկաների տարածության ու ձևի ընկալումը համեմատաբար թույլ է զարգացած: 4—5 տարեկանում տեսողական, շոշափելիքի և մկանահոդային զգացողության կեղևային կենտրոնների միջև կապի ամրապնդումը հանգեցնում է տարածության ու ձևի ընկալման զարգացմանը: 4 տարեկանից հնարավոր է դառնում հաղորդման փոխանցումը տեսողական վերլուծիչից մաշկահպային վերլուծիչի և հակառակը: Նույն տարիքում երևան է գալիս առարկաների ճանաչման ունակությունը՝ թղթի վրա պատկերված նկարներով: 3,5—4 տարեկանում զարգանում է գունազգացողությունը, ընդ որում սկզբում զարգանում է կանաչ ու դեղին գույների ճանաչումը, իսկ հետո՝ կարմիր և կապույտ գույներինը: 4—4,5 տարեկանից մշակվում են տարբերակումները զանազան գունային գրգռիչների նկատմամբ: 4—5 տարեկան երեխաների մեծամասնությունն ընկալում է ավելի շատ առարկաների ձևը, քան գույնը: Ձևը, նշված տարիքում, ունի զգալիորեն ավելի մեծ նշանակություն, քան գույնը, բայց եթե առարկաները միատեսակ են իրենց ձևով, երեխան կարող է խոսել գույնի մասին:

Պայմանական ռեֆլեքսի մշակման պրոցեսում առաջին մանկության ժամանակաշրջանում հայտնաբերվում է դրդման պրոցեսի ընդարձակ տարածում, դրդման պրոցեսի անկայունություն և դրդման օջախների արագ հերթափոխում: Դրա հետևանքով 3—6 տարեկան երեխաների ուշադրությունն անկայուն է:

Շատ յուրահատուկ է առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների շարժողական պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը: Մեկ ձեռքից շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի մշակման ընթացքում նման ռեֆլեքս մեխանիկորեն մշակվում է նաև մյուս ձեռքից: Այս երևույթի հիմքում ընկած է դրդման ընտրողական տարածումը: Վերջինիս հետևանքով 3—6 տարեկանում դժվարացած է ձեռքերի ճշգրիտ, պարզորոշ ու տարբերակված շարժումների մշակումը: 6 տարեկանից, ընտրական ճառագայթման վերացումից հետո, հնարավոր է առանձին ձեռքերի ու մատների ճշգրիտ ու պարզորոշ շարժումների մշակումը: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում համալիրային գրգռիչների նկատմամբ գոյանում են 5—6-րդ կարգի պայմանական ռեֆլեքսներ: Համալիրային կոնկրետ ու վերացական գրգռիչներից 3—4 տարեկան երեխաների համար համեմատաբար մեծ նշանակություն ունեն կոնկրետ, անմիջական գրգռիչները: 5—6 տարեկանում 6—7-րդ

կարգի պայմանական ռեֆլեքսների ստեղծման հետ մեծանում է խոսքային գրգռիչների նշանակությունը:

Երկու ազդարարային համակարգերի արագ զարգացման պայմաններում 4—5 տարեկանից զգալի շափով հեշտանում է հետքային պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը կոնկրետ և խոսքային ազդանշանների նկատմամբ, իսկ առկա պայմանական ռեֆլեքսները մշակվում են շատ արագ:

Հետքային պայմանական ռեֆլեքսների հիման վրա 4—6 տարեկանում հնարավոր է դառնում հետաձգված առաջադրանքների իրականացումը, ընդ որում, շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի հետաձգման ժամանակամիջոցը կազմում է առնվազն 5—15 րոպե:

Լսողական և տեսողական հետաձգված հակազդումը 5 տարեկանում մասնահատուկ և ճշգրիտ է: Եթե 5 տարեկանում մշակվել է լսողական պայմանական ռեֆլեքս ձայնի որոշակի ուժգնության նկատմամբ, ապա հետքային ռեֆլեքսը երևան է գալիս ձայնի այդ ուժգնությանը: 5—6 տարեկանում կեղևային վերլուծման և համադրման պայմաններում զգալիորեն ուժեղանում են ներքին արգելակման պրոցեսները:

Առաջին մանկություն սկզբից նպատակահարմար է սկսել ուշացող արգելակման մշակումը, իսկ 4—5 տարեկանից՝ պայմանական արգելակման մշակումը:

Ուշացող արգելակում կարելի է մշակել Մ. Մ. Կոլցովայի առաջարկած քանակային ռեֆլեքսի եղանակով: Մանկամտուրային ավաբ խմբի և մանկապարտեզային կրտսեր խմբի երեխաներին առաջարկվում է հաշվել մինչև որոշակի թիվը, արտասանել կամ պատասխանել մի քանի հարցերի, և հետո միայն թույլատրվում է վերցնել խաղալիքը: Նպատակահարմար է հետաձգված հակազդման մշակումն ընդօրինակման եղանակով:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին սկսում է ձևակերպվել բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպը: Ֆիզիոլոգները և մանկավարժներն առանձնացնում են բարձրագույն նյարդային գործունեության շորս տիպ: Նյարդատիպաբանական խմբավորումը հաշվի է առնում ոչ այնքան բնածին նախադրյալները, որքան կյանքի ընթացքում ձեռքբերովի հատկանիշները, առաջին հերթին՝ նյարդային պրոցեսների հավասարակշռությունը:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխայի կողմնորոշային պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման հարստացման կարևորագույն նախապայմանն է երկու ազդարարային համակարգերի առաջընթաց զարգացումը, ընդ որում 5—6 տարեկան երեխայի հակազդման

մեջ չափազանց կարևոր դեր է խաղում դաստիարակի և մանկավարժի խոսքը:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին երեխան ընդունակ է մտածել որևէ սննդամթերքի մասին և պատկերացնել մտքում նրա աեսքը, հոտը, համը: Երեխաների մի խմբի կեղևային պրոցեսը մեծ չափով է ընդգրկում առաջին ազդարարային համակարգը: Երեխաների այս խմբում որոշակի, համեղ սննդատեսակի վերաբերյալ դաստիարակի խոսքից ստեղծվում է կոնկրետ պատկերացում նույնիսկ այն չափով, որ առաջանում է թքազատություն: Երեխաների մյուս խմբում խոսքից նման հակազդում չի առաջանում: Երկրորդ խմբում մտածողության պրոցեսը կրում է վերացական բնույթ: Երրորդ խմբի երեխաների մտածողությունն ընթանում է առաջին և երկրորդ ազդարարային համակարգերի հավասար մասնակցության պայմաններում:

Առաջին և երկրորդ ազդարարային համակարգերի յուրահատուկ փոխհարաբերությունները թույլ են տալիս առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաներին բաժանելու «գեղարվեստական», «մտածող» ու «միջին» նյարդային տիպերի:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության «գեղարվեստական» տիպի դեպքում արտահայտված է առարկայի կոնկրետ պատկերացումը: Շրջապատի երևույթները նման երեխաները շատ արագ են ընկալում, տպավորությունները գրավում են նրանց ամբողջովին: Դրանք զարգանում են շրջապատող աշխարհի երևույթների շատ փաստերից, սակայն չեն ձգտում թափանցել այդ փաստերի ներքին էություն մեջ:

«Մտածող» տիպի երեխաները շրջապատող աշխարհի երևույթներն ընկալում են արագ, ընդ որում նրանք շատ են ձգտում խորանալ երեվույթների ներքին էության մեջ: «Մտածող» տիպի երեխան շրջապատող աշխարհի ամեն մի երևույթ աշխատում է մասնատել, վերլուծել, տարբերելով էականը պատահականից: Առարկայի կամ երևույթի մասին երեխան կազմում է վերացական պատկերացում: Ի տարբերություն «գեղարվեստական» տիպի երեխաների, սրանց երկրորդ ազդարարային համակարգը գերիշխում է առաջին ազդարարային համակարգի նկատմամբ:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆենոտիպի ձևակերպման մեջ կարևոր է առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի միջև հավասարակշռության ստեղծումը:

Հատկանշական է, որ այս տարիքային ժամանակաշրջանում առաջին ու երկրորդ ազդարարային համակարգերի գործունեությունը լիովին ենթարկված է պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության ընդհա-

նուր օրենքներին, ընդ որում, կրտսեր տարիքում (3—4 տարեկանում) մեծ մասամբ գերիշխում է առաջին ազդարարային համակարգը, միջին փուլում, 5—6 տարեկանում՝ երկու ազդարարային համակարգերը մեծ մասամբ հավասարակշռված են, իսկ 6—7 տարեկանում կարող է սկսել գերիշխել երկրորդ ազդարարային համակարգը:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին արտահայտված է իրականության ավելի խոր ընկալման և ճանաչման ձգտումը: Այս ունակությունների զարգացումը դպրոցական տարիքում զգալի շահով պայմանավորված է դաստիարակությամբ և ուսուցմամբ:

«Գեղարվեստական» և «մտածող» տիպի երեխաների երկու ազդարարային համակարգերի գործունեության առաջին ու հիմնական օրենքն է զլխուղեղի մեծ կիսագնդերում ընթացող պրոցեսների ռեֆլեկտոր բնույթը:

Խոսքային գործունեության ռեֆլեկտոր բնույթը սերտորեն կապված է խոսքային սարքի շարժողական հակազդումների հետ: Գլխուղեղից գեպի ձայնալարերը, լեզուն և դեպի ամբողջ ձայնային սարքն ընթացող արտատար մղումներն առաջ են բերում այս օրգանների գործունեությունը, որի հետևանքով ստեղծված առբեր մղումները ձայնային սարքից հասնում են զլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևին, ազդանշանավորելով խոսքի արտաբերման յուրաքանչյուր փուլ:

Խոսքային գործառույթյան, ինչպես նաև մտածողության զարգացման մեջ կարևոր նշանակություն ունեն վաղօրոք մշակված պալմանական ռեֆլեքսները:

Սիստեմատիկ ուսուցման նախապատրաստման ընթացքում մինչև 6 տարեկանը շատ անհրաժեշտ է շարժողական պայմանական ռեֆլեքսների ու տարբերակումների մշակումը: Կյանքի բնական պայմաններում առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին՝ 3—4 տարեկանից սկսում է կատարելագործվել ստորին ու վերին վերջույթների շարժողական գործառույթյունը, որը 4—4,5 տարեկանում լիովին անցնում է կեղևային հսկողության տակ: 4—4,5 տարեկանում մեծ շահով արտահայտված է ֆիզիկական շարժումների և խոսքային արտահայտությունների համահարաբերակցությունը:

Շարժողական գործառույթյան արագ զարգացումն առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից ընթանում է խոսքային գործառույթյան զարգացմանը զուգընթաց: Երեխայի մասնակցությունը մանկական խաղերին, հասուն մարդկանց հետ մշտական շփումը, մեծահասակին ընդօրինակելը մեծ շահով զարգացնում են երեխայի խոսքային գործառույթյունը և հետաքրքրասիրությունը: Հաստատուն է դառնում խոսքը, ավելանում է բառապաշարը՝ հասնելով մինչև 700—800 բառի: Արտաբերած խոսքերի մեծ մասը համակարգված է: Երեխան

շատ արագ յուրացնում է հասուն մարդու ինչպես առաջին շարժումները, այնպես էլ խոսքերն ու խոսքային շղթաները: Վերջիններս բավականին արագ ամրապնդվում են և դառնում նույնատիպ: Նույնատիպ խոսքաշարժողական համակարգի շնորհիվ 4—4,5 տարեկան երեխան կարողանում է ինքնուրույն արտահայտել իր օրգանիզմի առանձին համակարգերում, ինչպես նաև արտաքին միջավայրում կատարվող պրոցեսները: 5—6 տարեկանում շատ արագ զարգանում է խոսքային գործառույթունը, սկսում է խոսելու և գրելու պայմանական-ռեֆլեկտոր կենտրոնների արագ զարգացումը: Երեխան մեծ մասամբ ազատ խոսում է մայրենի լեզվով, ուսուցման ընթացքում սկսում է զարգանալ նրա վերացական մտածելակերպը:

Խոսքաշարժողական վերլուծիչի անհատական զարգացումն առաջին մանկության ժամանակաշրջանում համընդհանրացված հակազդումից աստիճանաբար անցնում է սահմանափակված, տեղայնացված հակազդման:

Խոսքի շարժողական բաղադրիչի գործառական միավորների ձևակերպման մեջ առաջին մանկության ժամանակաշրջանում ընդգրկվում են խոսքային գործառույթյանը մասնակցող համարյա բոլոր մկանները:

5—6 տարեկանում լավ արտահայտված է նաև երեխայի մկանային գործառական այլ միավորումների զարգացումը: Վերջինս ապահովում է խոսքային շարժողական բաղադրիչը:

4—6 տարեկանում երեխայի համար անծանոթ բառերի արտաբերումն ավելի մեծ դժվարություն է ներկայացնում, քան նրա առօրյա խոսակցության մեջ մտած բառերի արտաբերումը:

Անծանոթ բառերի արտաբերումը երեխայի գլխուղեղի կեղևում ստեղծում է դրդման համեմատաբար ավելի մեծ օջախ, քան առօրյա բառերից հարուցված դրդման օջախը:

Ճիշտ է, խոսքային-արտաբերական սարքն արդեն 3,5—4 տարեկանում կարող է իրականացնել շարժողական գործողություններ, բայց վերջիններս սահմանափակ են: Այս ընթացքում դրդման տարածումը պայմանավորված է մի շարք այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք կապված են մեծ մասամբ խոսքերի երկրորդ ազդարարային նշանակության հետ:

4—5 տարեկանում շարժողական և վեգետատիվ դրական ու բացառական պայմանական ռեֆլեքսները գոյանում են բավականին մեծ թվով այնպիսի գրգռիչներից, որոնք մտնում են համալիրային՝ անմիջական ու խոսքային գրգռիչների կազմի մեջ:

Ուշադրության արժանի են նաև առաջին մանկության ժամանա-

կաշրջանի երեխաների հիմնական նյարդային պրոցեսների տարածման և կենտրոնացման առանձնահատկությունները:

3—4 տարեկանում շատ տիպական է դրդման և արգելակման պրոցեսի ընտրողական տարածումը: Հաջորդ երկու տարիներին նման տարածումը զգալիորեն թույլ է արտահայտվում: 5—6 տարեկանում թե՛ դրդումը, թե՛ արգելակումն անպարզորոշ՝ դիֆուզ ճանապարհով արագորեն տարածվում են գլխուղեղի կեղևում և այս կենտրոնանում: Ընդ որում արգելակումը տարածվում է համեմատաբար պակաս շափով, քան դրդումը:

Հիմնական նյարդային պրոցեսների այս առանձնահատկությունները պայմանավորում են երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների համեմատաբար բարձր ընկալունակությունը և ուշադրության անկայունությունը:

3—6 տարեկան երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիական հետազոտությունները պայմանական-ռեֆլեկտոր և էլեկտրաֆիզիոլոգիական եղանակներով սահմանել են կեղևանեթակեղևային փոխհարաբերությունների աստիճանական բարդացում և կատարելագործում:

3—4 տարեկան երեխայի գլխուղեղի կենսաէլեկտրական ակտիվությունը ներկայացված է կեղևային ալֆա-ռիթմով և ենթակեղևային ռիթմով, ընդ որում առաջինը հաճախ գրանցվում է գլխուղեղի ծոծրակային շրջանում, իսկ երկրորդը՝ առաջնային շրջանում: 4,5—5 տարեկանում ալֆա-ռիթմը գրանցվում է մշտապես, սակայն չի գերիշխում: Այս տարիքում պարզորեն արտահայտված է տատանումների բազմաձև բնույթը, ընդ որում, արագ և դանդաղ տատանումները գրանցվում են որոշակիորեն սահմանափակված դիապազոնում:

6 տարեկանում էլեկտրաուղեղագրում դիտվում է զգալի թռիչք՝ ալֆա-ռիթմը գրանցվում է շատ մեծ դիապազոնում, սակայն տարբեր հաճախականության տատանումների էլեկտրաուղեղագրային տարբերությունները ցայտուն արտահայտված չեն: 7 տարեկանում բազմաձև կորագծի վրա գերիշխում են դանդաղ, դելտա-ալիքները, իսկ 7 տարեկանից հետո գերիշխում է ալֆա-տատանումների լուսապատկերը: 8 տարեկանում լրիվ ձևակերպվում է հանգստի հիմնական ռիթմը՝ շարժման պարբերականությունը:

Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին էլեկտրաուղեղագրի բնույթը շափազանց անկայուն է: 5—6 տարեկանում այն փոխվում է որոշակի, սիստեմատիկ ֆիզիկական վարժությունների ընթացքում: Այս տարիքում մանկական կառուցողական խաղերի պրոցեսում կարճ ժամանակամիջոցում երևան է գալիս 4—7 հերց հաճախա-

կանության դանդաղ ուիթմը, որը կողմնորոշային հակազդման կարևորագույն արտահայտութիւններէց մեկն է:

5—6 տարեկան երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեութեան մեջ առանձնահատուկ նշանակութիւն է ստանում կողմնորոշային հետազոտական ռեֆլեքսը, որն արտահայտվում է հետաքրքրասիրութեան ձևով:

Ընդօրինակման ճանապարհով 3 տարեկան երեխան յուրացնում է հասուն մարդու առանձին խոսքերի արտահնչումը, ինչպես նաև պարզագույն խոսքային շղթաները: Այս տարիքում խոսքային ազդանշանները կարևոր նշանակութիւն են ձեռք բերում երեխայի վարքի կազմակերպման մեջ: Հետագայում, խոսքի զարգացման պրոցեսում, երեխան ընդօրինակում է խոսքային դարձվածքները:

Առաջին մանկութեան սկզբից արագորեն ավելանում են պայմանական կապերը: Պետք է նկատի ունենալ, որ գլխուղեղի խոսքային գործառութեան հիմքում ընկած է ժամանակավոր նյարդային կապի, խոսքային նույնատիպի գոյացումը:

Երեխայի խոսքային պայմանական կապերի քանակութեան ավելացումը կատարվում է դաստիարակի և շրջապատող մշուս մարդկանց խոսքերի ազդեցութեան տակ: Մանկապարտեզի սանը կրկնում է այն, ինչ ասում են շրջապատի մարդիկ, հեշտ հիշելով նոր խոսքերը և խոսքային դարձվածքները: Մի քանի անգամ լսելով հեքիաթներն ու ոտանավորները, երեխան դրանք վերարտադրում է սկզբում մաս-մաս և ապա՝ ամբողջութեամբ: Խոսքերի և խոսքային արտահայտութիւնների յուրաքանչյուր նոր զուգակցումն արտահայտում է երեխայի երկրորդ ազդանշանային պայմանական կապերը: Ընդ որում, 5—6 տարեկան երեխան բավականաչափ ազատորեն և բազմազանորեն է օգտվում խոսքերի և խոսքային նույնատիպ շղթաների առկա պաշարից: Եվ հասկանալի է, թե որքան կարևոր է խոսքի զարգացման համար ոտանավորներ անգիր սովորելը և հեքիաթների ու պատմվածքների վերապատմումը:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանի երեխայի բարձրագույն նյարդային գործունեութեան զարգացման մեջ շատ էական տեղ է գրավում առանձին խոսքային գրգռիչների ամբողջականացումը և խոսքային այնպիսի պայմանական ռեֆլեկտոր կապերի գոյացումը, որոնք ազդանշանավորում են կոնկրետ ու վերացական հասկացողութիւնները: Պետք է հիշել, որ ամբողջականացնող հասկացողութիւնների հիմքում ընկած է դրդման ընտրողական տարածումը:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանում երեխայի գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի վերլուծիչ-համադրող գործունեութիւնն աստիճանաբար դառնում է նորանոր ամբողջականացումների սկզբնաղ-

բյուր: Այդ ամբողջականացումներն առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին կտրվում են իրականությունից, երևան բերելով վերացական մտածողությունը: Վերջինիս մեծ շահով նպաստում է կարգալը և գրելը:

Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները

Այս ժամանակաշրջանն ընդգրկում է. աղջիկների՝ 7-ից 11 տարեկանը, իսկ տղաների՝ 8—12 տարեկանը:

Այս ժամանակաշրջանում երեխաները տարրական դպրոցի, աշակերտներ են: Նրանց բարձրագույն նյարդային գործունեությունը բնութագրվում է առաջընթաց, բուռն զարգացմամբ: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կառուցվածքագործառային զարգացման ֆոնի վրա երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին բարձրաստիճան զարգացման է հասնում գլխուղեղի վերլուծիչ-համադրող գործունեությունը: Այս ժամանակաշրջանում արագ են գոյանում պայմանական ռեֆլեքսներն ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ ազդարարայի համակարգի ոլորտում:

Առաջին ազդարարային համակարգի պայմանական-ռեֆլեկտոր հակազդման բարձրաստիճան զարգացման, տարբերակման պայմաններում 7—12 տարեկանում զգալիորեն ավելանում է պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը բոլոր վերլուծիչներից: Պայմանական ռեֆլեքսի կազմավորման փուլերն այս տարիքային շրջանում շատ ավելի կարճատև են, քան նախորդ ժամանակաշրջանում: Մասնավորապես, շարժողական պայմանական ռեֆլեքսի ստեղծման համար չեզոք և անպայման գրգռիչների զուգորդում այս ժամանակաշրջանում պահանջվում է ավելի քիչ քանակություն, քան նախորդ շրջանում:

Կրտսեր դպրոցականի պայմանական ռեֆլեքսը կարող է ստեղծվել միանգամից՝ պայմանական գրգռիչի առաջին իսկ կիրառման դեպքում, երբ այդ գրգռիչը նման է վաղօրոք օգտագործված պայմանական գրգռիչին: Երկրորդ ազդարարային համակարգի հակազդման արագ զարգացման պրոցեսում 7—12 տարեկանում կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում լսողական և տեսողական վերլուծիչը, ինչպես նաև խոսքի կենտրոնը:

Լսողական վերլուծիչի կեղևային գոտու 20, 21, 22 դաշտերի մակերեսը 7—8 տարեկանում կազմում է հասուն տարիքի մարդու լսողական վերլուծիչի մակերեսի 86—88 % -ը, իսկ 10—11 տարեկանում՝ 90—95 % -ը:

Բարձրաստիճան զարգացում դիտվում է խոսքալսողական կենտրոնում: Երկրորդ մանկութայան ժամանակաշրջանում երեխայի սովորած շատ խոսքեր սերտ կապի մեջ են գտնվում նրա տեսած առարկաների հետ: Դրա հետևանքով խոսքալսողական կենտրոնը գործառական ամուր կապերով կապվում է տեսողական և լսողական կենտրոնների հետ: Երկրորդ մանկութայան ժամանակաշրջանի ընթացքում աստիճանաբար արագանում է ժամանակավոր նյարդային կապերի ստեղծումը լսողական-տեսողական և խոսքի կենտրոնների միջև: Սակայն 8—9 տարեկանում խոսքի շարժողական կենտրոնի շատ արագ կառուցվածքային զարգացման հետ որոշ չափով դանդաղում է պայմանական ռեֆլեքսների ստեղծումը, կոնկրետ, անմիջական գրգռիչների նկատմամբ: Միաժամանակ արագանում է խոսքային պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը:

Կրտսեր դպրոցականների կոնկրետ գրգռիչների նկատմամբ մշակված ռեֆլեքսներն անհամեմատ ավելի ամուր են, քան վերացական, խոսքային պայմանական գրգռիչների նկատմամբ մշակված ռեֆլեքսները:

Որոշակի պայմաններում, մասնավորապես, ճախլիկ երեխային աշխիկ դարձնելու ընթացքում խոսքի կենտրոնը կարող է զարգանալ դանդաղ, սակայն լիովին պահպանվում է խոսքի ընկալման ունակությունը: Թերություն նկատվում է միայն խոսքերի արտաբերման մեջ: Հատուկ վարժությունների միջոցով, լսողական, տեսողական, խոսքի և մաշկամկանային կենտրոնների կառուցվածքագործառական արագ զարգացման պայմաններում մեծ մասամբ հնարավոր է արտաբերական խոսքի լրիվ վերականգնումը:

Արտաբերական խոսքի վերականգնման ու զարգացման մեջ էական նշանակություն ունի երեխայի շփումը շրջապատի մարդկանց հետ: Եթե 7—12 տարեկան երեխան քիչ է շփվում հասուն մարդկանց հետ կամ մեկուսացած է մարդկային հասարակությունից, ապա հնարավոր չէ վերականգնել կամ ուղղել խոսքի արտաբերումը:

7—8 տարեկան երեխայի շարժողական ունակությունների մեծ մասը ստեղծվում է խոսքի և գիտակցութայն մասնակցությամբ: Արդեն այս տարիքում շատ հեշտ են գոյանում խոսքի նկատմամբ տեսողական, լսողական և մաշկամկանային զգայնության վերլուծիչներից մշակվող պայմանական շարժողական ռեֆլեքսներ:

Երկրորդ մանկութայան ժամանակաշրջանում բավականին հեշտ են գոյանում սրտային (վեգետատիվ) պայմանական ռեֆլեքսներն այն խոսքերի նկատմամբ, որոնք զուգորդվել են ֆիզիկական վարժությունների հետ, ընդամին, նման խոսքերը կարող են առաջ բերել սրտի աշխատանքի դանդաղում:

7 տարեկանում, կոնկրետ մտածողության գերիշխման ֆոնի վրա, խոսքերի արտաբերման հետ երևան է գալիս մկանավեզետատիվ գործառության փոփոխություն, մասնավորապես, սրտի բարախումների հաճախացում և զարկերակային ճնշման բարձրացում: Այդ փոփոխությունները երևան են գալիս դրդման մղումների տարածման հետևանքով՝ խոսքի շարժողական կենտրոնից դեպի մաշկամկանային և վեզետատիվ կենտրոնները:

Դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները

Դեռահասության ժամանակաշրջանը ընդգրկում է աղջիկների 12—15 տարեկանը, իսկ տղաների՝ 13—16 տարեկանը: Այս ժամանակաշրջանը բնորոշվում է բարձրագույն նյարդային գործունեության յուրահատուկ զարգացմամբ՝ օրգանիզմի կենսագործունեության արագացած զարգացման ֆոնի վրա:

Սեռահասունացումն ազդում է դեռահասի ամբողջ կենսագործունեության վրա: Հորմոնալ շեղումները բազմաթիվ ներզատական գեղձերի գործունեության արագացման հետևանքով զգալի փոփոխություններ են առաջացնում բարդացող բարձրագույն նյարդային գործունեության մեջ:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ու ենթակեղևի գործունեությունը դեռահասության ժամանակաշրջանում մեծ չափով բարդանում է: Գլխուղեղի կեղևի պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեության մեջ դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբից երևան են գալիս նոր, որակական հատկանիշներ, որոնք նույնպես վկայում են այս ժամանակաշրջանում բարձրագույն նյարդային գործունեության առաջընթաց զարգացման մասին: Դեռահասության ժամանակաշրջանում, ընդհանուր առմամբ, արագանում է բոլոր վերլուծիչներից մշակվող դրական ու բացասական պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման արագությունը:

Հատկանշական է բազմաթիվ կենսականորեն կարևոր պայմանական ռեֆլեքսների գոյացման արագությունը սեռական անպայման ռեֆլեքսների հիման վրա: Որոշ, նույնպես կարևոր պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը դանդաղում է սեռական անպայման ռեֆլեքսների ազդեցության տակ:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության բարդացումը պարզորոշ կերպով արտահայտված է դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբներին կրտսեր զեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 12—13 տարեկանում: Այս տարիքում, կեղևային վերլուծիչների բարձրաստիճան զար-

գացման պայմաններում, հնարավոր է արագ մշակել բազմաթիվ դրական ու բացասական ռեֆլեքսներ շատ բարդ համալիրային գրգռիչների նկատմամբ:

Միջին դեռահասության ժամանակաշրջանում, 13—14 տարեկանում, պայմանական ռեֆլեքսների գոյացումը նկատելիորեն դանդաղում է: Այս տարիքում, արագ սեռահասունացման ժամանակաշրջանում, գլխուղեղային սեռական կենտրոնի՝ ենթաթմբային շրջանի նյարդաբջջային գերբարձր դրդելիության հետևանքով գլխուղեղի բարձրագույն բաժինը մակածվում է բացասաբար: Այս տարիքում գլխուղեղի բարձրագույն բաժիններում ստեղծվում են դրդման օջախներ, որոնք արգելակում են որոշակի, վաղօրոք ձեռք բերված դրական ունակությունները, ընդ որում, հնարավոր է նաև բացասական ռեֆլեքսների ապարգելակումը: Մեծ դեր են խաղում սեռական անցանկալի, բացասական պայմանական ռեֆլեքսները, որոնք կարող են ստեղծվել սեռական անպայման ռեֆլեքսների հիման վրա:

Միջին դեռահաս տարիքում պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեությունը համեմատաբար թույլ է, քան դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբին, չնայած այդ գործունեության նախադրյալները 13—14 տարեկանում ընդհանուր առմամբ ավելի ամուր են, քան 11—12 տարեկանում: Միջին տարիքի դեռահասների վարքում, դրդման պրոցեսի գերիշխումը բացասաբար է ազդում (ավելի շատ տղաների վրա) նոր պայմանական ռեֆլեքսների մշակման արագության և չափի վրա:

Պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը 12—13 տարեկանում մշտապես ուղեկցվում է միջազդանշանային հակազդումների թվի ավելացումով: Վերջիններիս արտատար ընդհանրացման ֆոնի վրա զուգորդվում են վերջույթների և իրանի լրացուցիչ շարժումներով:

Դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբից բարձրանում է գլխուղեղի կեղևի դրդելիությունը, նվազում է արգելակումը, իսկ հիմնական նյարդային պրոցեսները դառնում են շնամասարակշռված, դրդելի: Անհավասարակշռությունը խիստ արտահայտված է միջին դեռահասության տարիքում, երբ որոշ չափով թուլանում է երկրորդ ազդարարային համակարգի գործառությունը:

Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի դրդելիությունը միջին դեռահասության վերջերին սկսում է նվազել, իսկ արգելակման պրոցեսի ուժը՝ մեծանալ. այդ ֆոնի վրա զարգանում է ներքին արգելակումը:

Դեռահասության վերջերին հիմնական նյարդային պրոցեսները հավասարակշռվում են: 16—17 տարեկանից սահմանվում են կեղևային թակեղևային ներդաշնակ փոխհարաբերությունները, վերականգնվում է երկրորդ ազդարարային համակարգի գործունեությունը և այդ համակարգը դառնում է վարքի գլխավոր կարգավորիչը:

Նրկրորդ ազդարարային համակարգի վերականգնումն ու զարգացումն ուղեկցում է արագացած մարմնազարգացման պրոցեսին, ընդ որում, օրգանիզմի բոլոր համակարգերը կառուցվածքայնորեն և գործառնական լրիվ հասունանում են դեռահասության ժամանակաշրջանի վերջին: Դեռահասը, սակայն, մինչ այդ սկսում է զգալ իրեն որպես հասուն մարդ: «Նյարդային հաղորդման պակասը» օբյեկտիվորեն չի արտացոլվում դեռահասի գիտակցության մեջ: Այդ պատճառով, շատ հաճախ, մասնակի գիտելիքը դեռահասի կողմից ընդունվում է որպես լրիվ, լիարժեք:

Գերբարձր հույզերի, կրթերի, հեշտ վիրավորվելու այս ժամանակաշրջանում հնարավոր է ներողի զարգացում՝ դրդման ու արգելակման պրոցեսների բախման հետևանքով:

Այդ ֆոնի վրա զգալիորեն թուլանում է դեռահասների մեծ մասի կապը հասուն մարդու՝ ծնողի, դաստիարակի, ուսուցչի հետ:

Հատկանշական է նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում է զարգանում հասուն մարդկանց դեռահասի ընդօրինակելու ձգտումը, ընդամին, դեռահասն ընդօրինակում է և՛ դրական, և՛ բացասական սովորությունները: Դրականների ընդօրինակումն արտահայտվում է մեծալուրջ հասուն մարդու, այդ թվում և ուսուցչի, որոշակի վարքագծերի յուրացմամբ: Բացասականների ընդօրինակումը դեռահաս տղաների կողմից հաճախ արտահայտվում է ծխելու, ալկոհոլ օգտագործելու, հայհոյելու մեջ, իսկ աղջիկների կողմից՝ կոսմետիկայով և հագուստեղենով հրապուրվելու ձևով: Դեռահասները սովորաբար ծածկամիտ են, երկշտ շրջապատի մարդկանց նկատմամբ:

«Անցման ժամանակաշրջանի» կազմաբանաֆիզիոլոգիական և հոգեբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը դեռահասի դաստիարակությամբ և ուսուցմամբ զբաղվողի համար, անշուշտ, անհրաժեշտություն է, մպնավանդ, որ վերջին ժամանակներս շատ է խոսվում ու գրվում դեռահասության ժամանակաշրջանի մանկավարժական, հասարակագիտական ու հոգեբանական դժվարությունների մասին:

Ֆիզիոլոգիական հետազոտման եղանակներով դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս դեռահասության ժամանակաշրջանը դիտելու ընդհանուր առմամբ որպես լիարժեք ժամանակաշրջան և՛ ֆիզիկական, և՛ հոգեկան զարգացման տեսակետից:

Դեռահասների բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկությունների ֆիզիոլոգիական հետազոտությունները երևան են բերել անհավասարակշռված ու թույլ դեռահասների կողմից մի երևույթի՝ «գերազնահատում» և մյուսի՝ «թերազնահա»

տում»։ Հավասարակշռված և ուժեղ տիպին դասվող դեռահասներն ավելի հավասարաշափ են հակազդում այս կամ այն երևույթներին։ Մախսելով ավելի քիչ էներգիա նոր երևույթների «ճանաչման» համար, այս տիպին պատկանող դեռահասները մեծ մասամբ շատ հավանականություն ունեն կյանքի նոր, փոփոխվող պայմաններին հարմարվելու համար։

Դեռահասի օրգանիզմի բոլոր համակարգերի բուռն աճն ու զարգացումը հաճախ ուղեկցվում է կենտրոնական նյարդային համակարգի լարվածության հետ, որը բացասաբար է ազդում և՛ մտավոր աշխատանքի, և՛ ներքին շատ պրոցեսների զարգացման վրա։

Դեռահասների կենտրոնական նյարդային համակարգի բարձրագույն բաժնի գործառույթյան հետազոտությունը սահմանել է գլխուղեղի վերլուծիչ-համադրող գործունեության զգալի զարգացում արդեն կրտսեր դեռահասության շրջանում։ 12—13 տարեկանում շատ արագ են մշակվում պայմանական ռեֆլեքսներն ու տարբերակումները։ Կողմնորոշային-հետազոտական ռեֆլեքսաբանական եղանակների օգնությամբ միանվագ նախնական հրահանգավորման պայմաններում հնարավոր է արագ մշակել կայուն տարբերակումներ սովորական ճանապարհով, երբ դրական պայմանական գրգռիչների նման պայմանական գրգռիչները շեն ամրապնդվում։ Առաջին տարբերակումը կրտսեր դեռահասության տարիքում գոյանում է 1—2 զուգորդումից հետո, շատ արագ դառնալով կայուն։ Միջին դեռահասության տարիքում առաջին տարբերակումը գոյանում է 2—3 զուգորդումից հետո, սակայն երկրորդ և հաջորդ տարբերակումները գոյանում են ավելի արագ, քան առաջին տարբերակումը։ Ավագ դեռահասության տարիքում և՛ առաջին, և՛ հաջորդ տարբերակումները մշակվում են շատ արագ։

Դեռահասների մեծամասնության վարքում գերիշխում է դրդման պրոցեսը, ինչը բացասաբար է ազդում նոր ձեռքբերովի ունակությունների ստեղծման արագության ու շափի վրա։

Դեռահասության ժամանակաշրջանում մշակվող նոր պայմանական ռեֆլեքսի շափի համար կարևոր նշանակություն ունի պայմանական գրգռիչի ուժը։ Պայմանական ռեֆլեքսը մեծ շափի է հասնում պայմանական գրգռիչի որոշակի ուժի դեպքում, որը, ի դեպ, նույն տարիքում կարող է տարբեր լինել։

Նոր, բարձրաստիճան պայմանական ռեֆլեքսների մշակման արագությունն ու կայունությունը զգալիորեն նվազում է միջին դեռահասության ժամանակաշրջանում։ Այս ժամանակաշրջանի համար հատկանշական է անմիջական կոնկրետ գրգռիչների նկատմամբ պայմանական ռեֆլեքսների ավելի արագ մշակումը և համեմատական կայունությունը։

Բացի այդ, անմիջական գրգռիչների նկատմամբ մշակվող շարժողական ու վեգետատիվ պայմանական ռեֆլեքսները 13—14 տարեկանում զգալի շափով ենթարկված են կողմնակի՝ կոնկրետ ու խոսքային գրգռիչների ազդեցությանը:

Համալիրային գրգռիչների նկատմամբ պայմանական ռեֆլեքսների մշակումը 13—14 տարեկանում կատարվում է նույնքան արագ, որքան 11—12 տարեկանում: Սակայն կապը համալիրի առանձին պայմանական գրգռիչների միջև կրտսեր դեռահասության տարիքում զգալիորեն թուլլ է: Բնականոն պայմաններում, ուսումնական պրոցեսում, մտավոր, համեմատաբար արագ հոգնեցման ֆոնի վրա, 11—12 տարեկանում շատ հեշտ է անհետանում պատասխանը համալիրային պայմանական գրգռիչի կազմի մեջ մտնող թուլլ պայմանական գրգռիչի նկատմամբ:

Դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբին հիմնական նյարդային պրոցեսները լավ զարգացած են: Ե՛վ դրդումը, և՛ արգելակումն արագ են կենտրոնանում գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի ելման կետերում: Դեռահասության երկրորդ տարուց պակասում է նյարդային հիմնական պրոցեսների ուժը, շարժունակությունը, տարածումն ու կենտրոնացումը:

12—13 տարեկանում խիստ նվազում է գլխուղեղի կեղևի վերահսկողությունը և նրա բնական արգելակող ազդեցությունը վեգետատիվ գործառության վրա: 14—16 տարեկանում դեռահասի բարձրագույն նյարդային գործունեությունը գտնվում է յուրահատուկ հակասական վիճակում: Դրդման պրոցեսի գերիշխման ֆոնի վրա պակասում է հիմնական նյարդային պրոցեսների ուժը, վատանում է գլխուղեղի կեղևի արյան մատակարարումը: Միաժամանակ զարգանում է երկրորդ ազդարարային համակարգի գործառությունը, բարելավվում է հիմնական նյարդային պրոցեսների շարժունակությունը: Այս փոփոխություններն ուղեկցվում են գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի լարման թուլացումով և ենթակեղևային (ենթաթմբային) վեգետատիվ երևույթներով՝ անոթային խանգարումներով՝ հետոզով, սրտի անկանոն բաբախումներով, ցավերով սրտի շրջանում:

Գլխուղեղի կեղևի արյան շրջանառության դանդաղեցման պայմաններում միջին դեռահասության տարիքում պակասում է կեղևային նյարդաբջիջների ունակությունը՝ համեմատաբար երկար ժամանակամիջոցում պահելու իրենց դրդման կամ արգելակման վիճակը: Դրդման գերիշխման պայմաններում կեղևային գերակշռող օջախները սովորաբար անկայուն են 13—14 տարեկանում, որի հետևանքով խիստ նվազում է դեռահասների ուշադրության կենտրոնացումը, իսկ կեղևային դրդման պրոցեսի գերիշխումը՝ հիմնական նյարդային պրոցեսների

կենտրոնացման հարաբերական թուլության պայմաններում կանխարգելում է դեռահասի մտավոր գործունեությունը: Սակայն, հիմնական նյարդային պրոցեսների համեմատաբար լավ զարգացած գործառական շարժունակության ֆոնի վրա այս ժամանակաշրջանում բավականին բարձր մակարդակի է հասնում կեղևի վերլուծիչ և համադրական գործունեությունը:

Այդ մասին է վկայում բարդ հարաշարժ նույնատիպի արագ մշակումը դեռահասության տարիներին: Այն դեպքում, երբ կայուն, բարդ նույնատիպի գոյացման արագությունը երկրորդ մանկության վերջերին կազմում է 20,7 զուգորդում, կրտսեր դեռահասության ժամանակաշրջանում այն կազմում է 21,2 զուգորդում, միջին դեռահասության տարիքում՝ 22,5 զուգորդում, իսկ ավագ դեռահասության տարիքում՝ 14,3 զուգորդում:

Դեռահասության ժամանակաշրջանում հարաշարժ նույնատիպի մշակումը զգալիորեն ավելի արագ է կատարվում, քան երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում: Միաժամանակ 13—14 տարեկանում նույնատիպը բավականին շուտ ավտոմատացվում է, դառնալով շեզոք Միջին և ավագ դեռահասության ժամանակաշրջանում մշակված նույնատիպն արագ ավտոմատացվում է և մեծ դժվարությամբ է ենթարկվում վերափոխման: 14—16 տարեկանում նույնատիպի վերափոխումը մեծ ծանրաբեռնվածություն է օրգանիզմի համար: Ընդ որում, անցանկալի նույնատիպի վերափոխման ընթացքում շատ հաճախ զարգանում է կեղևային նյարդաբջիջների գործառական գերլարվածություն, որը կարող է հանգեցնել լուրջ ու դժվար վերականգնվող խանգարումների դեռահասի բարձրագույն նյարդային գործունեության մեջ:

Միջնակարգ հանրակրթական դպրոցի ուսուցման պրոցեսի ինտենսիվացումը վերջին տարիներին մեծ պահանջներ է ներկայացնում դեռահասաների գլխուղեղի գործունեությանը, պահպանչներ, որոնք մեծացնում են և՛ դրդման, և՛ արգելակման պրոցեսի ուժեղացման ու զարգացման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես, կրտսեր և միջին դեռահասության փուլում, արգելակային պրոցեսի հարաբերական անբավականության պայմաններում, անհրաժեշտ է ուժեղացնել արգելակումը, պակասեցնելով դրդման ու արգելակման տարածումը, իսկ ավագ դեռահասության ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ է ուժեղացնել և՛ արգելակումը, և՛ դրդումը:

Արգելակային պրոցեսի ուժեղացման համար նպատակահարմար է պայմանական արգելակման օդտագործումը: Ե՛վ ուսուցչի, և՛ դեռահաս աշակերտի համար շափազանց կարևոր է անկաշկանդ միջավայրը: Ուսուցիչը և ծնողը պետք է ձգտեն, որ հասուն մարդկանցից դեռահասը յուրացնի միմիայն լավը, դրականը:

Որպես հավելյալ գործոն պայմանական-ռեֆլեկտոր արգելակման ստեղծման համար որոշ դեպքերում անհրաժեշտ է մանկավարժի ու դաստիարակի խիստ վերաբերմունքը: Պայմանական արգելակումը գլխուղեղի կեղևում առաջ է բերում հաջորդական արգելակում, ընդ որում, կարող են արգելակվել ինչպես համասեռ, այնպես էլ անհամասեռ պայմանական ռեֆլեքսները: Խստության դիմելու անհրաժեշտություն է զգացվում դեռահասի բացասական ունակությունների վերացման ընթացքում: Հաշվի առնելով, սակայն, այն հանգամանքը, որ բացասական ունակությունները դեռահասության ժամանակաշրջանում երևան են գալիս հոգեկան անկայունության ֆոնի վրա, պետք է հնարավորության սահմաններում խուսափել նրան խիստ հաճախակի պատժելու միջոցներից:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ արգելակային համակցման հաճախակի օգտագործումը կարող է առաջ բերել մարդը արգելակման ապարգելակում:

Բացասական ունակության վերացման համար նպատակահարմար է պայմանական-ռեֆլեկտոր համալիրում կատարել համալիրային, գրգռչի մասնակի արգելակում՝ վերջինիս պարբերական կրկնությամբ:

Եթե անհրաժեշտ է վերացնել մշակված պայմանական արգելակումը, արգելակային համակցումը նպատակահարմար է ամրապնդել դրական պայմանական ռեֆլեքսով: Արտաքին արգելակման եղանակով վերացվում է դեռահասի երկշտությունը, ամաշկոտությունը և ծածկամտությունը: Անհրաժեշտություն է համակարգված մտավոր ու ֆիզիկական աշխատանքի միջոցով դեռահասի աշխատունակության բարձրացումը: Մշտապես կատարվող աշխատանքը կատարելագործում է դեռահասի օրգանիզմի բոլոր համակարգերի աճն ու զարգացումը, բարձրացնում է նրանց գործառական ներունակությունը, լավացնում է առանձին օրգանների համագործակցությունը: Դեռահասի գլխուղեղի կեղևի դանդաղած արյան շրջանառության արագացմանը զգալի շահով նպաստում է ռիթմիկական մարմնամարզությունը: Դեռահասության ժամանակաշրջանում շատ նպատակահարմար է ռիթմերով հարուստ պարերի ուսուցումը և երաժշտության ունկնդրումը: Օրգանիզմի համակարգային գործունեության վերականգնման ու կատարելագործման նախապայմանն է նաև ամբողջ օրվա ռեժիմի նպատակահարմար և ճիշտ կազմակերպումը:

Դեռահասի ուսուցման պրոցեսում շատ նպատակահարմար և արդյունավետ է առաջադրանքների կատարումն ուսուցչի ներկայությամբ: Պարապմունքների հիգիենիկ բաշխումը, դասի ընդհանուր սեղանության կրճատումը հնարավորություն են տալիս կարճ ժամանակում ամրապնդել ուսուցվող նյութը նաև բարձրաստիճան աշխատունա-

կության ժամերին: Բացի այդ, ուսուցչի ներկայութիւնը դասերի ինքնուրույն պատրաստման ընթացքում հնարավորութիւն է տալիս դեռահասին ճշգրիտ կերպով շփակցել կատարվող առաջադրանքների ծավալը՝ պլանով նախատեսված ժամանակի հետ:

Դասավանդման ճիշտ եղանակը նպաստում է աշակերտների կողմից նյութի լավ ըմբռնման: Նախ և առաջ, շատ կարևոր է, թե ինչպես և ինչպիսի հուզականութեամբ է ուսուցիչը շարադրում և մատուցում առաջադրվող նյութը:

Շատ հաճախ, նույնիսկ լավ պատրաստված ուսուցիչը չի կարողանում կենտրոնացնել աշակերտների ուշադրութիւնը, հետաքրքրութիւն առաջացնել, եթե նա դասն սկսում է անտարբեր, խոսում է միապաղաղ, չօգտվելով տրամաբանական շեշտերից, կոնկրետ օրինակներից: Շատ բնական է, որ այդպիսի եղանակով ուսուցչվող նյութը աշակերտի կողմից դժվարութեամբ է ընկալվում, յուրացվում:

Հայտնի է, որ ուսումնական կերպով տրվող, թույլ ուժի տեսական գրգռողները գլխուղեղի մեծ կիսագնդերում առաջ են բերում տարածված արգելափակում, որն անպայմանորեն անցնում է քնի: Շատ ուժեղ գրգռիչը հանգեցնում է անդրսահմանային արգելափակման:

Դասավանդման պրոցեսում ուսուցչի խոսքն աշակերտների կողմից լավ է յուրացվում միայն այն դեպքում, երբ այդ խոսքը մեծ շփով է կապվում առաջին ազդարարային համակարգի հետ, և դասը մատուցվում է ոչ արագ և ոչ էլ շատ բարձր ձայնով: Ուսուցչի բավականաչափ բարձր ձայնի և խոսելու բնականոն տեմպի դեպքում նրա խոսքերն արտաբերվում են պարզորոշ կերպով, ընդ որում, խոսքերում ցածր հաճախականութեան ձայներն արտահնչվում են ավելի բարձր, քան բարձր հաճախականութեան ունեցող ձայները: Պետք է հիշել, որ ձայնի մեծ ինտենսիվութեան դեպքում տատանումների ցածր հաճախականութեան ունեցող ձայներն ընկալվում են ավելի վատ, քան բարձր հաճախականութեան ձայները: Ուսուցչի խոսքը պետք է լինի կենդանի, հարուստ առոգանութեամբ և պատկերավոր:

Դեռահասների դաստիարակութեան և ուսուցման հետ կապված անհրաժեշտ է կանգ առնել բարձրագույն նյարդային գործունեության մի առանձնահատկութեան վրա, որը կոչվում է հիշողութիւն:

Հիշողութեան պարտադիր ու կարևորագույն նախադրյալներն են գլխուղեղային զրդման ու արգելափակման պրոցեսների և գլխուղեղի առանձին բաժինների միջև հարաշարժ նյարդակապերի սահմանումը:

Հիշողութեան նյարդաֆիզիոլոգիական մեխանիզմների էութիւնը տվյալ անհատի ամբողջական գլխուղեղի կազմակերպվածութեան մեջ է:

Հիշողութիւնը, մտքում որևէ բան համեմատաբար տեսականորեն պահելու ունակութիւնը, լինում է տարբեր տիպերի՝ մեխանիկական,

տրամաբանական, տեսողական, պատկերավոր և հուզական: Հիշողութ-
թյան նշված տեսակները ներհատուկ են բոլոր տարիքի մարդկանց:

Առաջին մանկութայան ժամանակաշրջանում, ընդհանուր առմամբ, բավականին լավ զարգացած է մեխանիկական հիշողությունը և համեմատաբար թույլ՝ տրամաբանականը: Երկրորդ մանկութայան ժամանակաշրջանում ինտենսիվորեն սկսում է զարգանալ տրամաբանական կամ իմաստային հիշողությունը և որոշ չափով թուլանում է մեխանիկականը: Դեռահասության ժամանակաշրջանում տրամաբանական հիշողությունը զարգանում է դանդաղ, իսկ մեխանիկական հիշողությունը պահպանվում է նույն մակարդակին: Հաջորդ տարիքային փուլերին մեխանիկական հիշողությունը մեծ չափով թուլանում է, բայց դրա փոխարեն զարգանում է տրամաբանական հիշողությունը, որի մեջ, ավելի քան մեխանիկականում, շատ են պայմանական-ռեֆլեկտոր բաղադրիչները:

Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպից կախված՝ երկրորդ մանկութայան ժամանակաշրջանում կարող է լավ զարգանալ կամ տրամաբանական (վերացական), կամ պատկերավոր (կոնկրետ) հիշողությունը: Տրամաբանական լավ հիշողությամբ օժտված երեխան լավ ըմբռնում է մաթեմատիկական բանաձևերը, իսկ պատկերավոր լավ հիշողությամբ օժտված երեխան հիշում է բնության պատկերները, ծանոթ մարդկանց դեմքերը, մի երկու անգամ լսած երաժշտությունը: Համեմատաբար կրտսեր տարիքում պատկերավոր հիշողությունն ավելի է արտահայտված, քան ավագ տարիքում, ընդամին, երեխայի պատկերավոր հիշողությունն արտահայտված է ավելի վառ կերպով, քան հասուն տարիքի մարդունը:

Այստեղ, սակայն, չի կարելի հաշվի շառնել մարդու սովորական, մասնագիտական գործունեության դերը. մասնավորապես, նկարիչների տարիքի հետ ամենևին չի թուլանում պատկերավոր հիշողությունը:

Հիշողության պահպանման համար կարևոր է և նպատակահարմար կազմակերպված սնուցումը, թարմ օդը, ֆիզիկական ակտիվությունը:

Երեխաների ու դեռահասաների ուսուցմամբ զբաղվող մանկավարժներին շատ անհրաժեշտ է մարզել երեխաների ու դեռահասաների հիշողությունը:

Հիշողության մարզման համար ստեղծված կանոնների կիրառումը տալիս է շատ մեծ դրական արդյունք:

Հիշողության մարզման հիմնական կանոններն են՝

1. Կրկնությունների բաշխումը,
2. Հիշելու հերթափոխումը վերհիշումով,
3. Մտավոր ծանրաբեռնվածության բազմազանությունը:

Մեծածավալ ուսումնական նյութը սովորելու ընթացքում (չնայած ամբողջ նյութը չի հիշվում) նպատակահարմար է ընթերցել մի քանի անգամ, ուշադիր, դանդաղ, բարձրաձայն: Այնուհետև անհրաժեշտ է անցնել այլ նյութի ընթերցման: Առաջին նյութի ընթերցմանը անդրադառնալ կարելի է որոշ ժամանակ անց, որի վերընթեռնումը մատչելի կդարձնի ընթերցվող նյութի ըմբռնումը աշակերտների կողմից:

Խոսքը, իհարկե, այնպիսի ուսումնական նյութի մասին է, որը լավել, բացատրվել է դասարանում: Նման ձևով սովորել հնարավոր չէ, օրինակ, էլեկտրական կամ էլեկտրոնային սխեմաները, ինչպես նաև ուսանավորները: Որոշ դպրոցականներ և ուսանողներ տանը դալ պատրաստելիս նստում և կարդում են համեմատաբար մեծ տեքստը սկզբից մինչև վերջ մտքի մեջ՝ մի քանի անգամ (նույնիսկ ութ անգամ), մինչև հոգնելու աստիճան: Այդքան ընթերցելուց հետո նրանց թվում է, թե դասը սովորել են «գերազանց», սակայն նյութի սխալ ըմբռնման հետևանքով սովորողները հաջորդ օրը ստանում են ոչ թե «գերազանց», այլ ավելի ցածր գնահատականներ:

Անհրաժեշտ է ոչ միայն ընթերցել ու վերընթերցել դասը, տեքստը, այլ առաջին, երկրորդ, կամ գոնե երրորդ ընթերցումից հետո փորձել վերհիշել կարդացած նյութը, առանց գրքին նայելու:

Եթե աշակերտի մեջ մշակվել ու տարիների ընթացքում ամրապնդվել է դաս պատրաստելու, սովորելու սխալ եղանակը, վերջինիս ուղղումը բարդ ինքնատիպի ստեղծման ու ամրապնդման հետևանքով դժվարանում է: Այդ սխալ ուսուցման եղանակը ուղղելը, սակայն, անհրաժեշտ է (և երբեք ուշ չէ) նույնիսկ դպրոցի տարեվերջի քննությունների նախապատրաստման ընթացքում:

Այստեղ, իհարկե, անհրաժեշտ է հաշվի առնել տարիքային և բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները: Փորձով հաստատված է, որ մի ուսումնական առարկայով զբաղվելու համար 15 րոպեն լավագույնն է առաջին, 20—25 րոպեն՝ երկրորդ, երրորդ, 30—40 րոպեն՝ չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ, յոթերորդ, իսկ 1—1,5 ժամը՝ բարձր դասարանի աշակերտների համար: Ուսուցման պրոստում շատ նպատակահարմար է հաջորդաբար ծանրաբեռնել տեսողական վերլուծիչները և խոսքի օրգանը՝ լեզուն: Օգտակար է ուսուցվող դասը բարձրաձայն կարդալը: Այս ընթացքում լեզվի, շրթունքների շարժումը, սեփական ձայնի ունկնդրումը զգալիորեն ուժեղացնում, մեծացնում է գլխուղեղի խոսքաշարժողական և լսաշարժողական կենտրոնների գործունեությունը, որի հիման վրա զարգանում է երեխաների ու դեռահասների հիշողությունը և վերացական մտածելակերպը:

Հաճախ աշակերտը սովորում է դասը, այսպես ասած, «գիտակցորեն», վատ գնահատական շտախալու համար և ստանում է «լավ» ու «գերազանց»: Պատճառը՝ դասը ճիշտ սովորելու մեջ է: Իսկ ճիշտ սովորել նշանակում է՝ ուշադրություն դարձնել հիմնականին, իմանալ գլխավորը:

Գ Լ ՈՒ Խ Վ Ե Ց Ե Ր ՈՐ Ի

ՎԵՐԼՈՒԾԻՉՆԵՐԻ (ԱՆԱԼԻԶԱՏՈՐՆԵՐԻ) ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՆ

Վերլուծիչների գործառնությունների ընդհանուր օրինաչափությունները

Գլխուղեղային նյարդաբջիջների ակտիվ վիճակի և գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի վերլուծիչ-համադրական գործունեության անհրաժեշտ նախապայմանն է օրգանիզմի ծայրամասային տարբեր ընկալող սարքերից դրդման մղումների առբերումը դեպի գլխուղեղի կեղևը: Օրգանիզմի ընդունիչ սարքերը, կախված տեղակայումից և կառուցվածքային առանձնահատկություններից, ենթարկվում են որոշակի գրգռիչների ազդեցությանը:

Ընդունիչների ընտրողական զգայնությունը որոշակի գրգռիչների նկատմամբ պայմանավորում է գրգռիչների տարբերակումը կամ վերլուծումը:

Ընդհանուր և կոպիտ վերլուծումը կատարվում է զգայարաններում, սակայն այն բարձրագույն վերլուծումը, որի հիման վրա մարդկային օրգանիզմը հարմարվում է շրջապատող միջավայրի փոփոխվող պայմաններին, իրականացվում է միմիայն գլխուղեղի բարձրագույն մասում՝ մեծ կիսագնդերի կեղևում կամ վերլուծիչների կեղևային մասերում: Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի գործունեության հիմքում ընկած է պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի գոյացման մեխանիզմը: Մարդու գլխուղեղի կեղևը և նրա ընկալող օրգանները՝ զգայարանները, պատմականորեն զարգացել ու կատարելագործվել են հասարակական-աշխատանքային գործունեության ընթացքում:

Վերլուծիչները, որոնց թիվը հասնում է 7-ի, դասակարգվում են ըստ իրենց տեղակայման: Դրանք են՝

1. Տեսողական,
2. Լսողական,
3. Հոտառական,
4. Համի,
5. Մաշկային,
6. Հավասարակշռության,
7. Շարժողական, սեփականազգայունակ:

Թուրք վերլուծիչներն ունեն իրենց ծայրամասային սարքը, հա-

զորդշական ուղիներն ու կեղևային բաժինը: Վերլուծիչների միջև գոյություն ունի սերտ փոխազդեցություն, որի հիմքում ընկած են կեղևային դրդման ու արգելակման պրոցեսների տարածման և մակածման երևույթները: Կեղևային վերլուծիչների գործունեության մեջ հատկանշական է մի վերլուծիչի գրգռման ազդեցությունը այլ վերլուծիչի գրգռականության վրա: Ամենօրյա կյանքում հանդիպում են տարբեր վերլուծիչների փոխազդեցության փաստեր: Ծրածիշտներին քաջ հայտնի է, որ նվագախմբի ձայնն ավելի լավ է ընկալվում դահլիճի լուսավորության պայմաններում: Վատ լսող մարդկանցից շատերը պնդում են, որ մութ ժամանակ վատ են լսում: Հայտնի է ապակու քերծման ձայնի ազդեցությունը մաշկային զգայնության վրա: Տարբեր վերլուծիչների փոխազդեցությունը կարող է առաջ բերել ոչ միայն մակածման դրդում, այլև արգելակում: Հաստատված է, որ շատ տաք, ինչպես նաև շատ սառը սնունդը թվում է պակաս համեղ, քան բնականոն ջերմության կերակուրը: Այս փաստը պայմանավորված է համի վերլուծիչի գործունեության արգելակմամբ ջերմային գրգռման ընկալող վերլուծիչների գերդրդման հետևանքով: Հանրահայտ է նաև ցավի զգացողության արգելակումն ուժեղ ֆիզիկական լարումից: Օրինակ, եթե ուժեղ սեղմենք մատները, ատամի ուժեղ ցավը զգալիորեն մեղմանում է, քանի որ շարժողական վերլուծիչների գերդրդումն առաջ է բերում կեղևային այլ վերլուծիչների մակածման արգելակում:

«Գլխուղեղի ռեֆլեքսները» դասական աշխատության մեջ Ի. Մ. Սեչենովը նշել է, որ հոդեկան գործունեությունը գիտակցության մեջ չի կարող երևան գալ առանց արտաքին, զգացողական դրդման: Մարդն իր շրջապատող աշխարհը կարող է ճանաչել, ընկալել միայն վերլուծիչ սարքերի միջոցով: Ընդ որում առանձին զգայարանների յուրահատուկ զգացողությունը պետք է դիտել որպես օբյեկտիվ իրականության բեկոր:

Արտաքին աշխարհի իրական ճանաչման ապացույցն է մարդու գիտական ու պրակտիկ գործունեությունը:

Վերլուծիչների շնորհիվ արտաքին աշխարհի երևույթներն ընդհանրացվում են տարածության և ժամանակի մեջ: Այդ ընդհանրացումը զարգանում է «ստիճանաբար» տարիքի հետ: Ընդհանրացման զարգացումը և կատարելագործումը կապված է վերլուծիչների կառուցվածքագործառական զարգացման հետ: Տարբերակող վերլուծիչների միջոցով մարդն աստիճանաբար ճանաչում է արտաքին աշխարհի երևույթները, ինչպես նաև բնության ու հասարակական զարգացման օրինաչափությունները: Արտացոլելով և ընդհանրացնելով օբյեկտիվ իրականությունը, աճող ու զարգացող մարդու գլխուղեղի բարձրա-

գույն բաժինը դառնում է բնության վերափոխման հզոր ուժի հիմնանյութը: Զգայարանների՝ վերլուծիչների ծայրամասային բաժինների գրգռման արդյունքը կախված է և՛ գրգռիչի բնույթից, և՛ գրգռվող գործառական վիճակից: Որոշակի պայմաններում այս կամ այն զգայարանի գրգռումը կարող է ոչ ճիշտ կերպով արտացոլել երևույթները: Հայտնի են տեսողական, հոտառական, մաշկային պատրանքի դեպքեր վերլուծիչների ինչպես ծայրամասային, այնպես էլ կեղևային սարքերի գործառական խանգարման հետևանքով: Օրինակ, մաշկային գերզգայնությունը որոշակի պայմաններում կարող է հանգեցնել ցավի ուժեղ զգացողության միայն մաշկին դիպչելիս: Որոշ պայմաններում մարդը սխալ է գնահատում առարկաների տեղակայումն ու դիրքը: Մայրամասային ընդունիչ սարքերի գործառական խանգարումների դեպքում անաչափում է տեսողական ու լսողական պատրանք: Տեսողական ու լսողական պատրանք առաջանում է նաև վերլուծիչների կեղևային մասի գործառական խանգարման դեպքում:

Մեծ կիսագնդերի կեղևի և ընդունիչների բնականոն գործառության պայմաններում բոլոր տարիքային ժամանակաշրջաններում գոյություն ունեն սխալներ, բայց դրանք անհամեմատ ավելի շատ են մանկության և դեռահասության ժամանակաշրջաններում: Զգայարանների սխալները, սակայն, չեն խոչընդոտում, արգելակում շրջապատող աշխարհի ճանաչողությունը, այլ ընդհակառակը, նպաստում են արտաքին միջավայրի երևույթների ավելի ու ավելի խոր արտացոլմանը և ուսումնասիրմանը: Պատահական չէ առակի ձևով արտահայտած միտքը՝ «Սխալների վրա սովորում են»: Երեխան, սկսած կրծքային ժամանակաշրջանից, անընդհատ ուղղում է իր զգայարանների սխալները: Ստեղծվող պայմանական ռեֆլեքսները սկզբնական ժամանակաշրջանում, որպես կանոն, ընդհանրացված բնույթ են կրում, ընդ որում, աստիճանաբար սահմանվում է գրգռիչների տարբերակումը: Նոր դրական և բացասական ռեֆլեքսների գոյացման ընթացքում վերանում են սխալները, և այս պրոցեսը շարունակվում է մարդու ամբողջ կյանքում:

Սխալների ուղղման մեջ կարևոր դեր է խաղում առանձին վերլուծիչների կողմից կատարվող փոխադարձ ստուգումը: Այսպես, օրինակ, տեսողական, շարժողական ու մաշկային վերլուծիչների միաժամանակյա գրգռումը նպաստում է այնպիսի պայմանական ռեֆլեքսների գոյացմանը, որոնք անհրաժեշտ են տարածության մեջ առարկաների շփի գնահատման համար: Երբ երեխան հեռադիտակով դիտում է առաջին անգամ ոչ հեռու տեղադրված որևէ առարկա, նա բնազդաբար ձեռքն առաջ է ձգում կամ հեռադիտակը հեռացնում աչքերից՝ համոզվելու համար առարկայի մոտ լինելը: Դրանով իսկ երեխան

ուղղում է տեսողական սխալը: Հասուն տարիքում էլ մնում են որոշ սխալ զգացողություններ ու պատկերացումներ առարկաների շափերի ու նրանց տարածական հարաբերակցության վերաբերյալ: Այդ սխալները մարդը կարող է ուղղել և ուղղում է համապատասխան չափումներով:

Տեսողական վերլուծիչ

Տեսողական վերլուծիչը ստեղծում է առարկաների ձևի, չափի, տեղադրման, գույնի տարբերակման հնարավորություններ:

Մարդու տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային սարքը՝ աչքը, ունի առավել բարդ կառուցվածք: Գործառական տեսակետից առավել կատարելագործված այս սարքը վճռական դեր է խաղում արտաքին աշխարհի հետ մարդու փոխհարաբերություններում, նրա աշխատանքային գործունեության, ուսուցման մեջ և մի շարք ֆիզիկական վարժությունների կատարման ընթացքում:

Առարկաների ծավալային ձևի, ինչպես նաև տարածության ընկալումը պայմանավորված է մարդու երկակնային տեսողությամբ:

Աչքի օպտիկական սարքի, ոսպնյակի, եղջրաթաղանթի և ապակենման մարմնի փոփոխություններն ապահովում են առարկայի ճառագայթների համամիտումը աչքի զգացողական մասի՝ ցանցենու վրա: Օպտիկական սարքի այդ ունակությունն անվանվում է հարմարվողականություն:

Հանգիստ վիճակում աչքը բևեռված է հեռավորության վրա. այլ խոսքով աչքի ետին լուսահնոցը ցանցենու վրա է: Հարթ ոսպնյակի պայմաններում աչքը սևեռված է հեռավոր առարկաների վրա: Մոտ առարկաները տեսնելու համար ոսպնյակը դառնում է ուռուցիկ:

Հեռավոր ու մոտակա կետերի միջև եղած պարզ տեսանելիության տարածությունն անվանվում է հարմարվողականության տարածություն: Ոսպնյակի ձևափոխությամբ պայմանավորված բեկման չափի ուժն անվանվում է հարմարվողականության ծավալ կամ հարմարվողականություն: Վերջինս արտահայտվում է դիոպտրիաներով՝ ֆուկուսային հնոցային հեռավորությանը հակադարձ մի մեծությամբ: Օրինակ, եթե հնոցային հեռավորությունը հավասար է 2 S, ոսպնյակի բեկվող ուժը կազմում է 1/2 դիոպտրիա:

Հարմարվողականության ծավալը կամ ուժը սովորաբար փոխվում է օրգանիզմի ընդհանուր վիճակի փոփոխման հետ: Հոգնածության և գերհոգնածության պայմաններում այն փոքրանում է: Այդ պատճառով պարզ տեսողության մոտակա կետը հեռանում է աչքից, ընդ որում մարդը դժվարանում է կարդալ:

Ֆիզիկական օպտիկայի տեսակետից մարդու աչքն ունի մի շարք էական թերություններ.

1. Առանձին բեկող մակերեսների կենտրոնները տեղակայված չեն մի գծի վրա,

2. Այսպես կոչված տեսողական գիծը՝ այսինքն տեսանելի կետից դեպի ցանցենու կենտրոնական փոսիկն ընթացող գիծը չի համընկնում աչքի օպտիկական առանցքին և ունի անկյունային շեղում,

3. Աչքի բեկող մակերեսների ծայրամասերն ավելի մեծ չափով են բեկում ճառագայթները, քան այդ մակերեսների կենտրոնական մասերը (գնդակերպ խոտորում),

4. Աչքի օպտիկական տարբեր սարքերը ոչ միատեսակ են բեկում տարբեր ճառագայթները (քլոմատիկ խոտորում),

5. Աչքի բեկող մակերեսների առանձին տեղամասերի կորությունը տարբեր է, որի հետևանքով ցանցենու վրա պատկերված առարկան երկարավուն է:

Հատկանշական է հնրմարվողականության տարիքային փոփոխությունը: Կրծքային ու վաղ մանկության ժամանակաշրջանում աչքի օպտիկական սարքի բեկող ուժը շատ մեծ է, որն աստիճանաբար պակասում է մինչև առաջին մանկության ժամանակաշրջանը: Սակայն, առաջին մանկության ժամանակաշրջանում էլ այն շատ ավելի մեծ է, քան հասուն տարիքում՝ հիմնական բեկող մակերեսների կորության շառավիղների պակաս երկարության հետևանքով: Բացի այդ, երեխայի ակնագնդի առաջ-ետային առանցքը կարճ է՝ համեմատած հասուն մարդու հետ: Երեխաների հնրմարվողականության ժամալը մեծ է, քանի որ երեխայի աչքի ոսպնյակն առարկաները դիտելիս շատ է հարթանում կամ կլորանում:

Ա ղ յ յ ու ս կ Ց

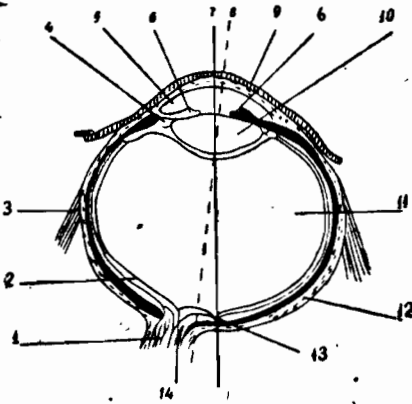
Աչքի հարմարման (պլոմոպագիայի) մեծության տարիքային առանձնահատկությունները

Տարիքը	Հարմարման միջին մեծությունը (դիոպտրիաներով)	Տարիքը	Հարմարման միջին մեծությունը (դիոպտրիաներով)
10.	14,6	18	11,2
11	14,2	19	10,9
12	13,6	20	10,6
13	13,0	25	9,2
14	12,5	30	7,7
15	12,0	40	4,9
16	11,7	50	2,1
17	11,5	60	1,0

Ակնագնդի առաջ-ետային տրամագծի կարճությունը կրտսեր տարիքի երեխայի տեսողությունը դարձնում է որոշ չափով հեռատես: Սակայն, ի տարբերություն տարիքավորների հեռատեսության, երեխայի հեռատեսությունն իր ընույթով կեղծ է, քանի որ ուսնայակի մեծ չափի կորացումը երեխային թույլ է տալիս լավ տեսնելու նաև մոտ տեղադրված առարկաները:

Մանկական հեռատեսությունն անհետանում է դեռահասության ժամանակաշրջանի սկզբին, երբ ակնագնդի առաջ-ետային առանցքը և բեկող մակերեսների կորությունները ընդունում են մարդուն ներհաստով չափեր:

Տեսողական գրգռումների վերլուծումն ու համադրումը կատարվում է տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային սարքի՝ ցանցենու հաղորդական ուղիների և գլխուղեղի համապատասխան կեղևային բաժնի մասնակցությամբ:

Նկ. 14. Մտրդու աչքի միջածիզ կտրվածքը.

- 1—տեսողական նյարդ, 2—անոթային թաղանթ,
- 3—ներքին ուղիղ մկան, 4—ետին խցիկ, 5—առաջային խցիկ, 6—ծիածանաթաղանթ, 7—տեսողական առանցք, 8—ջլտփկական (տեսողական) առանցք, 9—եղջերհեի, 10—ոսպնյակ, 11—ապակենման մարմին, 12—սպիտաթաղանթ, 13—կենտրոնական փոսիկ, 14—կույր բիժ:

լույսի նկատմամբ և հնարավորություն են տալիս տարբերելու լույսը: Շշիկները քիչ զգայուն են լույսի նկատմամբ, գործում են միայն ուժեղ լուսավորվածության պայմաններում և ապահովում են գունատեսողությունը:

Ցանցենու մակերեսային շերտում տեղակայված են ցուպիկային ու շշիկային բջջիչները, որոնց արտաքին մասերը զգայուն են լույսի նկատմամբ: Լույսի ազդեցության տակ ստեղծված դրդումը հաղորդվում է ցուպիկներից և շշիկներից հաղորդական երկրակետ ու հանգուցային նյարդաբջիչներին: Վերջիններիս նյարդառանցքները ուղղվում են դեպի գլխուղեղի ծոծրակային մասը՝ տեսողական վերլուծիչի կեղևային բաժինը:

Լուսային և գունային գրգռումների նախնական վերլուծումը կատարվում է ցանցենում: Ցուպիկները օժտված են բարձր զգայնությամբ

Ցուպիկների ընդհանուր քանակությունը կազմում է 120—230 մլն, իսկ շշիկներինը՝ 6—7 մլն:

Ակնագնդի ներսային մակերեսի ետին պատին հատուկ ակնահայելիով հնարավոր է տեսնել կույր բիծը, որը բոլորովին չի պարունակում գունազգացողական բջիջներ: Կույր բծից դեպի դուրս տեղադրված է դեղին բիծը, որը կազմված է միմիայն շշիկներից: Դեղին բծի շրջանում յուրաքանչյուր շշիկ կապված է երկբևեռ նյարդաբջջի հետ, իսկ վերջինը՝ առանձին հանգուցային բջջի հետ: Ցանցենու մնացած տեղամասերում երկբևեռ բջիջը մղումներ է ստանում ցուպիկների և շշիկների մի ամբողջական խմբից, իսկ հանգուցային բջիջը մղումներ է ստանում մի խումբ երկբևեռ բջիջներից: Ցանցենին, բացի ցուպիկներից, շշիկներից, երկբևեռ ու հանգուցային բջիջներից, պարունակում է նաև առբեր նյարդաբջիջներ, որոնք մղումներ են ստանում կենտրոնական նյարդային համակարգից:

Ցանցենու յուրահատուկ կառուցվածքը պայմանավորում է տեսողության սրությունը, որը բնորոշվում է առարկայի մանրամասների տարբերակմամբ՝ աչքից որոշակի հեռավորության պայմաններում:

Նորմայում 1-ին հավասար տեսողության սրությունը տարբեր է ցանցենու տարբեր տեղամասերի համար: Այն մեծ է դեղին բծի շրջանում և փոքր՝ ցանցենու եզրերում:

Ա ղ յ ու ս ա կ 4

Տարբեր հասակի երեխաների տեսողության սրությունը

Տարիքը	Տեսողության սրությունը (պայմանական միավորներով)
1 շաբաթական	0,004—0,02
1 ամսական	0,008—0,003
3 ամսական	0,05 — 0,1
6 ամսական	0,1 — 0,3
1 տարեկան	0,3 — 0,6
2 տարեկան	0,4 — 0,7
3 տարեկան	0,6 — 1,0
4 տարեկան	0,7 — 1,0
5 տարեկան	0,8 — 1,0
7 տարեկան	0,9 — 1,0
8—15 տարեկան	0,9 — 1,0

Տեսողության սրությունը կախված է միջավայրի լուսավորվածությունից, սակայն միևնույն լուսավորվածության պայմաններում կարող է լինել տարբեր, մեծանալով տարիքի ու աչքի մաքրվածության հետ: Հոգնածության և գերհոգնածության պայմաններում տեսողության սրությունը սովորաբար նվազում է: Տեսողության սրությունը

նը կախված է նաև ցանցենու կառուցվածքային առանձնահատկություններից, գրգռիչի բնույթից և կեղևային տեսողական վերլուծիչի գործառական վիճակից:

Ցանցենու առանձին տեղամասերից տեսողական մղումներն առանձին փնջերով ուղղվում են տեսանյարդով դեպի տեսողական վերլուծիչի ենթակեղևային բաժինը՝ արտաքին ծնկամարմինը և այստեղից շարունակվում՝ դեպի գլխուղեղի կեղևը՝ տեսողական վերլուծիչի կեղևային բաժնի առանձին դաշտերը:

Դեղին բծից ելնող մղումներն ապահովում են առարկայի մանրամասների գունային պարզ տեսողությունը: Դեղին բծի շուրջը տեղակայված նյարդաբջիջներից մղումներով պայմանավորված է պարզանշուն տեսողությունը՝ թույլ լուսավորության պայմաններում: Ցերեկային լուսավորության պայմաններում այս բջիջներն ապահովում են և գունատեսողությունը: Դեղին բծից ելնող մղումների շնորհիվ առաջ է գալիս կողմնորոշային հետազոտական ռեակցիա, որի հետևանքով աչքի տեսողական առանցքը տեղաշարժվում է նոր երևան եկած փոփոխության ուղղությամբ:

Մարդն օժտված է տեսողական ծայրամասային, ենթակեղևային ու կեղևային վերլուծման ունակությամբ, ընդամին, ծայրամասային ու ենթակեղևային վերլուծումը նուրբ է և տարբերակված:

Լուսային գրգռումների վերլուծումը սկսվում է տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային բաժնում: Լուսային ու գունային գրգռիչ ուժն առաջացնում է ցանցենու նյարդային տարրերի դրդում: Լուսա-և գունազգացողական 4 տեսակի տարրերի առկայությունը ստեղծում է տեսողական գրգռումների քանակական և որակական վերլուծման հնարավորություն տեսողական վերլուծիչի ծայրամասային և ենթակեղևային հատվածներում: Տեսողական գրգռումների բարձրագույն, կեղևային վերլուծումն ու համադրումը պայմանավորված է դրական ու բացասական պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի ստեղծմամբ: Տեսադաշտն ընկած յուրաքանչյուր նոր առարկա կողմնորոշային ռեակցիայի հիման վրա չորդում է առաջացնում տեսողական կեղևային դաշտերի առանձին նյարդաբջջային խմբավորումներում, որոնց միջև գոյանում են պայմանական-ռեֆլեկտոր կապեր: Նման կապերի ստեղծումը նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում կատարվում է դանդաղ, քան վաղ մանկության ժամանակաշրջանում: Ժամանակավոր նյարդային կապեր են գոյանում տեսողական և այլ վերլուծիչների միջև: Նման դրական պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի աստիճանական ավելացումն առաջին ու երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում մեծ չափով հարստացնում է տեսողական գրգռների վերլուծումն ու համադրումը: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից ավելի ու

ավելի մեծ նշանակութիւն են ստանում ժամանակավոր նյարդային կապերի տեղօրումն անմիջական ու խոսքային տեսողական գրգռումներից: Տարիքային զարգացման հետ զարգանում և կատարելագործվում են տեսողական գրգիռների խոսքային վերլուծումն ու համադրումը: Վերջինս բարձր աստիճանի զարգացման է հասնում դեռահասութեան ժամանակաշրջանի վերջին: Տեսողական վերլուծիչի սահմաններում սովորաբար տեղի ունեն դրդման ու արգելակման պրոցեսների տարածման և կենտրոնացման երևույթներ: Անհատական զարգացման պրոցեսում էական նշանակութիւն ունի կեղևային դրդման ու արգելակման ընտրողական տարածումը: Վերջինիս հիմքում ընկած է բազմաթիվ պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի գոյացումը:

Մակածման երևույթները տեսողական վերլուծիչի սահմաններում արտահայտվում են լուսային և գունային հակադրութեան պայմաններում: Գորշ կամ սպիտակ գույնի առարկան սև ֆոնի վրա երևում է համեմատաբար ավելի մեծ, քան նույն շափի սև առարկան սպիտակ ֆոնի վրա, իսկ գորշ կամ սպիտակ առարկան մուգ կապույտ ֆոնի վրա երևում է դեղնավուն երանգով: Լուսային և ձայնային հակադրութեան հիմքում ընկած մակածման երևույթները տեղի ունեն տեսողական վերլուծիչի ինչպես ծայրամասային, այնպես էլ կենտրոնական բաժիններում: Ցանցենու և տեսողական կեղևագոտու որոշակի մասերի դրդումն ազդում է ցանցաթաղանթային ու կեղևային հարևան շերտանների վրա, բացասաբար մակածելով այդ շրջանները:

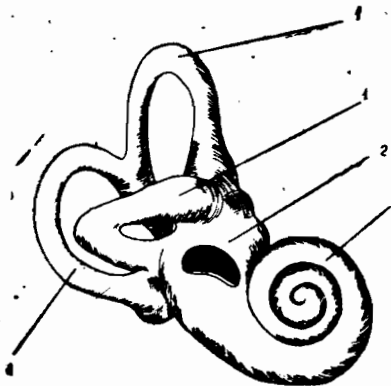
Մակածման երևույթները տեսողական վերլուծիչի ներսում կարող են լինել միաժամանակյա և հաջորդական հակադրութեան ձևով: Եթե մարդը 20—30 վրկ-ում սևեռում է տեսողութունը սպիտակ ֆոնի վրա դրված կանաչ մատիտի վրա և փակում աչքերը, ապա աչքերը փակելուց հետո մատիտի գույնը նկատկերվում է մանուշակագույն կամ նարնջագույն:

Տեսողական վերլուծիչի սահմաններում մշտապես լավ՝ արտահայտված միաժամանակյա ու հաջորդական մակածման երևույթները սահմանափակում են դրդման պրոցեսի մեծ տարածումը, դրանով իսկ նպաստելով տեսողական դրդման կենտրոնացմանը տարածութեան մեջ և ժամանակի ընթացքում:

Երեսխայի մինչև վաղ մանկության սկիզբը մակածման երևույթները թույլ են արտահայտված, որի հետևանքով դրդման տարածումը նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում մեծ է: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից մակածման երևույթներն, աստիճանաբար ուժեղանում են, իսկ դրդման պրոցեսը պակասում է, որի հետևանքով բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում առարկաների ծավալը, տեղակայումը և հեռավորությունը տարբերակելու համար:

Լսողական վերլուծիչ

Մարդու ձայնային զրգոումներն ընկալվում են քունքոսկրի մեջ տեղակայված մի բարդ ընդունիչ սարքի միջոցով, որը հավասարակշռության սարքի հետ կազմում է այսպես կոչված ներքին ականջը։ Վերջինս կազմված է ոսկրային ու թաղանթային լաբիրինթից, որի մի մասն ունի խխունջի, իսկ մյուսը՝ կիսաբոլոր իրար միացած երեք խողովակների ձև։ Ձայնային սարքը տեղակայված է խխունջի մեջ։ Խխունջն ունի ոսկրային (արտաքին) և թաղանթային (ներքին) պատեր, որոնց միջև եղած տարածությունը լցված է շուրջավիշով։ Խխունջի ոսկրային խողովակի ներսում գոյություն ունի թիթեղի ձևի ոսկրային ելուստ, որը խխունջի հետ պարուրաձև, խխունջախողովակի հետ բարձրանում է դեպի խխունջի գագաթը։ Ոսկրաթիթեղային ելուստն իր վրա կրում է թաղանթային գոյացության և առաձգական շարակցահյուսվածքային թելիկներ։ Այստեղ է տեղակայված լսողական վերլուծիչի ծայրամասային սարքը՝ կորտյան օրգանը, որը կազմված է հիմնական թաղանթից, հենարանային բջիջներից ու մազմզուկներից։ 3500 մազմզուկներից յուրաքանչյուրը կապված է 1—2՝ առանձին հենարանային բջիջների հետ։ Լսողական մազմզուկները իրենց մի կողմի ծայրով ազատորեն լողում են, իսկ մյուս ծայրով կապված են լսողական նյարդաթելերի հետ։

Նկ. 15. Մարդու ներքին ականջի կառուցվածքը.
1—կիսաբոլոր խողովակներ, 2—նախազուս, 3—խխունջ։

Ձայնային տատանումներից, որը կախված է ձայնի ուժից, հաճախականությունից և ձևերից, փոխվում է ճնշումը շուրջավիշում։ Ճնշման այդ փոփոխություններն առաջ են բերում հիմնական թիթեղիկի տատանումներ, ընդ որում ճնշման համապատասխան փոփոխությունների են ենթարկվում նաև մազմզուկները։ Այս բոլորի հետևանքով մազմզուկային բջիջներում ստեղծվում է դրոման պրոցես, որը հաղորդվում է լսողական նյարդաթելերի ծայրամասային վերջավորություններին։ Այս

վերջավորություններն ընդհատվում են ներքին ականջում տեղակայված երկրեւո բջիջներում, որտեղից սկսվում է խխունջանյարդը։ Խխունջա-

նյարդի թելերն ընթանում են դեպի երկարավուն ուղեղի նյարդաբջջային ակոսները, շարունակում են լսողական վերլուծիչի հաղորդչական ուղիները մինչև գլխուղեղի ներքին ծնկամարմինները, որտեղ խաչվելով հասնում են մեծ կիսագնդերի քունքային շրջանում տեղակայված կեղեվային լսողական գոտուն: Այստեղ է կատարվում լսողական գրգռների բարձրագույն վերլուծումն ու համադրումը:

Ձայնային գրգռիչների վերլուծման-համադրման հիմքում ընկած են պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի սահմանումը դրդման այն օջախների միջև, որոնք ստեղծվում են անմիջական գրգռիչների ու խոսքն արտահայտող ձայնային ազդանշանների ազդեցության տակ:

Մարդկային ականջը տարբերում է ձայնի ուժը (բարձրությունը) և տեմբրը:

Ձայնի ուժը կախված է տատանվող մարմնի մեծությունից, նրա տատանումների ինտենսիվությունից, տատանման մեծությունից և ձայնի աղբյուրի հեռավորությունից:

Լսելի ձայնի բարձրությունը կախված է ձայնաստեղծ մարմնի տատանումների հաճախականությունից: Ընկալվող հաճախականությունների ստորին սահմանը մարդկային ականջի համար՝ 16—20 տատվրկ է, իսկ վերին՝ սահմանը՝ 20—30 հազար տատվրկ: Լսողության սահմանից դուրս գտնվող ավելի հաճախակի տատանումներն անվանում են ուլտրաձայն: Երաժշտության մեջ կիրառվող ձայները վայրկյանում ընդգրկում են 24-ից մինչև 4600 տատանում:

Ձայնային տատանումները կարող են լինել ներդաշնակ կամ պարբերական, այսինքն՝ միատեսակ և ճշտորեն կրկնվող լիքներով: Երաժշտական գործիքների ձայները և ոչ պարբերական աղմուկը, ճարձատյունը և այլն ներդաշնակ տատանողական շարժումների պարզ ձևը մաքուր տոնն է, որը ստացվում է կամերտոնից: Երաժշտական ձայների մեջ հիմնական տոներին սովորաբար միացված են այսպես կոչված վերին ներդաշնակ տները՝ հնչերանգները, որոնց տատանումների թիվը հիմնական տոնի 132 տատանումների դեպքում (փոքր ութնյակի դո) ունեն հետևյալ հաճախականությունները. 132 . 2 — 264 (առաջին օկտավայի դո), 132 . 3 — 396 (առաջին օկտավայի սոլ), 132 . 4 — 528 (երկրորդ ութնյակի դո) և այլն: Հնչերանգների առկայությունը բացատրվում է նրանով, որ ձայն հանող մարմինը տատանվում է ոչ թե ամբողջությամբ, այլ առանձին մասերով:

Հնչյունների տարբեր քանակությամբ և յուրաքանչյուր օբերտոնի տարբեր ուժգնությամբ պետք է բացատրել երաժշտական գործիքի ու մարդկային ձայնի տոնի միևնույն բարձրության ձայների բնորոշ

առանձնահատկությունները: Այս առանձնահատկությունները պայմանավորում են ձայնի երանգավորումը կամ տեմբրը:

Երեխայի ու հասուն մարդու ականջը հատկապես զգայուն է վայրկյանում 1000—4500 տատանում ձայնային հաճախականության նկատմամբ: Տարիքի հետ ընկնում է լսողական վերլուծիչի զգայնությունը, բայց հիմնականում բարձր հաճախականության ձայների նկատմամբ:

Լուսթյան մեջ լսողությունը բարձրանում է: Երբ հնչում է որոշակի բարձրության և անփոփոխ ուժգնության համահնչյունությունը, ապա տվյալ ձայնի նկատմամբ հարմարվելու հետևանքով ձայնի բարձրության զգացողությունն իջնում է սկզբում արագ, իսկ հետո ավելի ու ավելի դանդաղ:

Միաժամանակ իջնում է զգայնությունն այն ձայների նկատմամբ, որոնք իրենց հաճախականությամբ մոտ են հիմնական համահնչյունությանը: Հարմարվելը, սակայն, չի տարածվում ընկալվող ձայների ամբողջ դիապազոնի վրա: Չայնը դադարեցնելուց 10—16 վայրկյան հետո վերականգնվում է զգայնության նախկին մակարդակը:

Հարմարվելը մասամբ կախված է վերլուծիչի ծայրամասային սարքից: Լսողական վերլուծիչի զգայնության վրա ազդում է կեղևային դրդելիության փոփոխությունը, որը կարող է ստեղծվել այլ վերլուծիչային ընկալիչների գրգռման դեպքում: Գլխուղեղի կեղևում այդ ընթացքում տարբեր վերլուծիչների դրդումն ու արգելակումը ճառագայթման հետևանքով փոխում են լսողական վերլուծիչի զգացողությունը: Լսողական վերլուծիչի կեղևային մասի զգայնությունը կարող է փոխվել նաև տարբեր բարձրության երկու համահնչյունությունների ազդեցության տակ: Այս պայմաններում թույլ ձայնը խլացվում է ուժեղ ձայնի ազդեցությունից: Գլխուղեղում ուժեղ ձայնի ազդեցության տակ ստեղծված դրդման օջախը բացասական մակածման հետևանքով իջեցնում է լսողական վերլուծիչի այլ տեղամասերի դրդելիությունը:

Պարզված է, որ երեխան ուժեղ ձայներից կարող է հակազդել-անդրբաժանային արգելակումով, որի հետևանքով լսողական վերլուծիչի զգայնությունը կարող է մեծ չափով նվազել:

Տարբեր ձայների տարբերակման ունակությունն ըստ բարձրության ու երանգավորման տարբեր է, այլ խոսքով, որոշ մարդիկ օժտված են սուր լսողությամբ, իսկ որոշ մարդկանց լսողությունը թույլ է:

Երաժշտական լսողությունը ներհատուկ է ձայնային միջնադադարի նուրբ տարբերակումը: Լավ երաժշտական լսողությամբ օժտված մարդիկ նրբորեն տարբերակում են ձայների ներդաշնակ զուգորդումները, պարզորոշ կերպով ընկալում են դիմը, որսում, ըմբռնում են

աններդաշնակութունները, տարբերում են ակորդների միտրային հաջորդականությունը մաժորային հաջորդականությունից:

Երաժշտական լսողության հիմքում ընկած է գլխուղեղային լսողական կենտրոնների ֆիզիոլոգիական ունակությունը: Այդ ունակությունն արտահայտվում է ձայնային ազդանշանների տարբերակմամբ և ձայնային պատկերների ստեղծմամբ: Երաժշտական ձայների նուրբ տարբերակման ունակությունը բնածին է, բայց երեխայի երաժշտական դաստիարակության ազդեցության տակ այն զարգանում և կատարելագործվում է: Երաժշտական դպրոցի տարբեր գործիքային խմբերի երկրորդ-երրորդ դասարանում սովորող երեխաները բավականաչափ լավ ճանաչում և հիշում են այն երաժշտական գործիքի համահնչյունությունը, որի վրա սովորում են նվագել:

Երեխայի լսողական հիշողությունը զուգորդվում է շատ երաժշտական համահնչյունությունների բարձրությունն անսխալ տարբերելու հետ: Կարելի է ասել, որ նման երեխայի երաժշտական լսողությունը մոտ է բացարձակին: Պետք է նկատի ունենալ, որ երեխայի լսողությունը զարգանում և կատարելագործվում է երաժշտությամբ զբաղվելու պայմաններում:

Բացարձակ լսողությունն ամենևին պարտադիր չէ երաժիշտ-կատարողների համար, և շատ ավելի կարևոր է դիրիժորների և խմբավարների համար:

Անհրաժեշտ է տարբերել երաժշտական լսողական երեք հիմնական ձևերը՝ 1) արտաքին, 2) ներքին և 3) խառը: Արտաքին լսողականությանը կամ երաժշտության ընկալմանը ներհատուկ է երաժշտական ձայների բարձրության տարբերակումը:

Ներքին լսողությունը բնութագրվում է երաժշտության պատկերմամբ՝ գիտակցության մեջ: Ներքին լսողությամբ օժտված երեխան կամ հասուն տարիքի մարդը ընդունակ է ներքնապես լսելու երաժշտությունը, վերարտադրելով մեղեդին հիշողության մեջ կամ կարգալուծ նոտաները: Ներքին լսողությամբ օժտված են երկրորդ ժամանակաշրջանի երեխաները, դեռահասաները, պատանիներն ու հասուն տարիքի մարդիկ: Ներքին լսողությունը կախված չէ սակայն ծայրամասային լսողական սարքի կառուցվածքային գործառական վիճակից: Այն ամբողջապես պայմանավորված է կենտրոնական նյարդային համակարգի գործունեությամբ և կարող է զարգանալ միայն նախորդ մեղեդու մի քանի անգամ լսելու հիման վրա: Ներքին լսողությունը չափազանց կարևոր է ստեղծագործական գործունեության մեջ: Երաժշտական լսողության ներքին ձևի գոյությունը շատ դեպքերում հնարավորություն է տալիս կոմպոզիտորին պահպանելու և՛ երաժշտական լսողությունը, և՛ ստեղծագործական ունակությունը:

Լսողութիւն խառը ձևը զուգորդում է արտաքին ու ներքին լսողութիւնը: Այդ զուգորդման մեջ արտաքին երաժշտական լսողութիւնը, ըստ էութեան, ներկայացնում է այն հիմքը, որի վրա ստեղծվում և ձևակերպվում է ներքին լսողութիւնը: Լսողութեան գործառութեան մեջ կարևոր է ձայնի աղբյուրի ուղղութեան որոշումը: Վերջինս իրենից ներկայացնում է բարդ, պայմանական-ռեֆլեկտոր գործունեութեան արդիւնք: Նորածին երեխան ընդունակ չէ տեղակայելու ձայնը տարածութեան մեջ, շնայած ձայնի նկատմամբ կողմնորոշային ռեֆլեքսը հայտնաբերվում է կյանքի առաջին կսկ օրերին: Ձայնի ուղղութեան ճշգրիտ տեղակայման ունակութիւնը մշակվում է աստիճանաբար, տարիքային զարգացման պրոցեսում, կենսափորձի շնորհիվ:

Որքան բազմապիսի և ամուր են պայմանական կապերը, այնքան հեշտ է մարդը որոշում լսողութեամբ ձայնի աղբյուրի տեղակայումը: Գրանոյ է բացատրվում այն փաստը, որ լավ ծանոթ ձայններն ավելի լավ են տեղակայվում, քան անծանոթ ձայները: Համապատասխան պայմանական-ռեֆլեկտոր կապերի հատուկ մշակումը մարդուն հնարավորութիւն է տալիս լսողութեամբ ճիշտ տեղակայել ձայնի աղբյուրը: Հնարավոր է նաև լավացնել երաժշտական ձայների բարձրութեան երանգավորման տարբերակումը և զարգացնել երաժշտական լսողութիւնը:

Հոտառական վերլուծիչ

Քթի վերին մասում, լորձաթաղանթի 5 սմ² մակերեսի վրա տեղակայված են հոտառական ընկալիչները՝ հոտառական վերլուծիչի ժայրամասային բաժինը: Հոտառական նյարդաբջիջների նյարդառանցքները հասնում են ենթակեղևին՝ ամոնիան եղջյուրի առաջային մասին և ենթաբրթամարմնային գալարին:

Այս վերլուծիչի կեղևային բաժինը տեղակայված է լիմբիկ եզրային շրջանում, կիսագնդերի ներքին մակերեսի շատ փոքր մասում: Մարդու հոտառական վերլուծիչների կեղևային բաժինը թույլ է զարգացած: Գրա հետ կապված բնական տեսողութեան, լսողութեան և խոսքային գործառութիւն ունեցող մարդու հոտառական վերլուծիչների գործունեութիւնը զուրկ է կենսականորեն կարևոր նշանակութիւնից:

Երեխաների դրական պայմանական ռեֆլեքսները հոտառական գրգռիչներով հաջողվում է մշակել կրծքային ժամանակաշրջանի կեսից: Կոպիտ տարբերակում սկսում է մշակվել կրծքային ժամանակաշրջանում, այն էլ մեծ դժվարութեամբ: Ծատ հաճախ հասուն մարդիկ էլ են վատ տարբերակում որոշակի հոտերի բազմապիսի երանգները:

Որոշ դեպքերում, կապված մասնագիտութան հետ, հոտառական վերլուծիչի գործունեությունը կարող է բարձր զարգացման հասնել:

Հոտառական ընդունիչների գործառութայն վրա կարող են ազդել արտաքին միջավայրի տարբեր գործոններ: Օրինակ, ջրային գոլորշիների ներկայությունն օդում զգալիորեն նվազեցնում է հոտառական ընդունիչի ծայրամասային սարքի գրգռման շեմքը: Որքան մաքուր է օդը, որքան քիչ է այն պարունակում գազեր և այլ նյութեր, այնքան ցածր է գրգռման շեմքը և ուժեղ է հոտառությունը:

Այդ վերլուծիչներում ստեղծված դրդման օջախները ճառագայթման հետեանքով կարող են բարձրացնել հոտառական վերլուծիչների դրդելիությունը: Այսպես, օրինակ, լուսավոր պայմաններում հոտառությունն ավելի սուր է, քան մթության մեջ: Կեղևային գերդրման օջախը տարբեր վերլուծիչներում շատ հաճախ առաջ է բերում բացասական մակածում հոտառական վերլուծիչներում: Այս պայմաններում հոտառական վերլուծիչների բջիջների դրդելիությունը խիստ նվազում է: Հոտի տեական ներշնչումը նույնպես նվազեցնում է հոտառության սրությունը: Որոշակի հոտին հարմարվելն ազդում է այլ հոտերի նկատմամբ զգացողության վրա: Այդ ազդեցությունը, սակայն, տեղի է ունենում ոչ բոլոր հոտավետ նյութերի նկատմամբ: Օրինակ, կոմարինի կարճատև ազդեցությունը նվազեցնում է գրգռման շեմքը և՛ ալս նյութի նկատմամբ, և՛ վանիլինի նկատմամբ, սակայն զգայնությունը զվայակոլի նկատմամբ համարյա թե չի փոխվում: Այլ խոսքով, հոտառական վերլուծիչի կեղևային բաժնում տեղի ունի դրդման և արգելակման ընտրողական տարածում:

Որոշակի պայմաններում հոտառական վերլուծիչի ներսում ստեղծվում է գերդրման օջախ, որը շատ հաճախ ընդունում է կանգային բնույթ: Նման կանգային օջախը դառնում է հոտառական պատրանքի պատճառ:

Եթե ճաշի ժամանակ խոսք բացվի այն մասին, որ ճաշը նեխել է կամ թթվել, ապա երեխայի և դեռահասի հոտառական վերլուծիչի դրդելիությունը միանգամից կբարձրանա: Երեխան շատ հաճախ զգում է այդ հոտը և հրաժարվում է ճաշից:

Հոտառական վերլուծիչի զգացողությունը կարող է փոխվել արտաքին և ներքին տարրերի ազդակներից, ընդ որում այդ փոփոխությունները կամ տարածվում են ամբողջ վերլուծիչի վրա, կամ սահմանափակվում են կեղևային բաժնի առանձին տեղամասերում:

Համի վերլուծիչ

Համի վերլուծիչը նույնպես ունի ծայրամասային բաժին, հաղորդչական ուղի և կեղևային բաժին: Ծայրամասային բաժինը տեղակայ-

ված է բերանի լորձաթաղանթի էպիթելում, համային կոճղեզներում: Վերջիններս շատ են լեզվի թիկնային մասին միջին մասում և համեմատաբար քիչ են փափուկ քիմքի, ըմպանի ետին պատի, մակկոկորդի և որկորի սկզբնամասի լորձաթաղանթում: Համային մղումները ծայրամասային բաժնից լեզվանյարդով հաղորդվում են տեսաթմբին և կեղևի համազգաց կենտրոնին: Վերջինս տեղադրված է կեղևի ծածկի շրջանում, ամոնյան եղջյուրում, երիզային շրջանում, սիլվյան ակոսում և գլխուղեղի կեղևի կենտրոնական շրջանում:

Մարդու համային զգացողությունը չորս տեսակ է՝ քաղցր, դառը, թթու և աղի: Կծվության զգացողությունը բացատրվում է լեզվի և բերանի լորձաթաղանթի ցավային ընկալիչների գրգռմամբ: Համի ծայրամասային ընկալիչներում և հաղորդչական ուղիներում կատարվում է մի պարզ վերլուծում, իսկ կեղևային վերլուծիչում՝ համային գրգռումների բարձրագույն վերլուծում և համադրում, որոնք բարդանում են սննդանյութի համային ազդեցությամբ տարիքի հետ:

Չորս տեսակի համային զգացողությունը զարգացած է մարդու բոլոր տարիքային փուլերում, միայն թթվի, քաղցրի և դառի զգացողությունը նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում զարգացած է թույլ:

Որոշակի համային զգացողության տարբերակումը զննողներում է աստիճանաբար: Միանման համային գրգռումների նուրբ տարբերակումը նույնիսկ հասուն տարիքի մարդու համար դժվար խնդիր է և պահանջում է տևական մարզում:

Համի վերլուծիչի զգացողությունը մեծ չափով կախված է օրգանիզմի սննդային պահանջից: Կշտանալու զգացողության հետ բարձրանում է համատարբերակային զգացողությունը: Համային ընդունիչների համեմատաբար կարճատև գրգռման պայմաններում երևան է գալիս սովորաբար գերզգայնություն, իսկ տևական գրգռման դեպքում՝ հարմարում: Վերջինիս հետևանքով, օրինակ, աղի ձուկ ուտելուց հետո, նորմալ համի ճաշը թվում է անալի:

Երեխայի բնականոն ախորժակի համար էական է համային զգացողության պահպանումը ճաշի ընթացքում: Այդ տեսակետից կարևոր է ընտրել այնպիսի ճաշատեսակներ, որոնք տարբեր աստիճանի ազդեցություն ունեն անանձին ընդունիչների վրա: Տարբեր համի սննդամթերքների ազդեցության վերջնական արդյունքը կախված է համային և շատ այլ վերլուծիչների կեղևային բաժինների միջև եղած փոխհարաբերություններից:

Որպես համային զգացողություն ընկալվող կեղևային պրոցեսները չափազանց բարդ են, քանի որ յուրաքանչյուր ատանձին տեսակի համային զգացողություն ազդում է ոչ միայն տարբեր համային ըն-

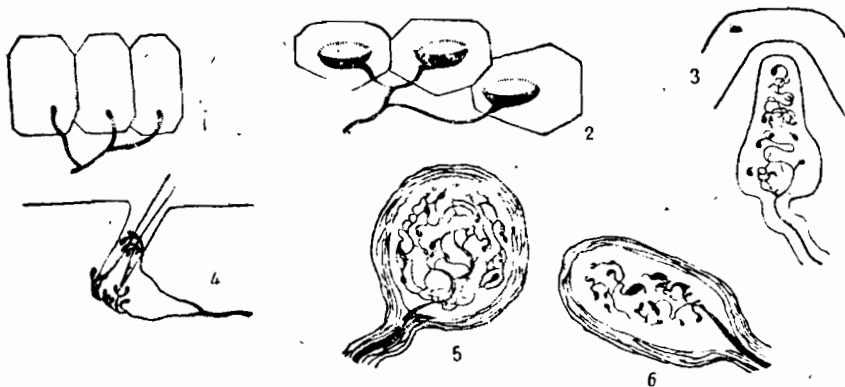
դունիչների, այլև ուրիշ ընդունիչների վրա, օրինակ՝ հոտառական, հպային, ցավային և ջերմային:

Մաշկային վերլուծիչ

Մաշկում տեղադրված բազմաթիվ ընդունիչներ հնարավորություն են ընձեռում զգալու արտաքին միջավայրի զբոսիչների ներգործությունը մաշկի վրա: Ընդունիչների միջոցով մարդը պատկերացում է ստանում մարմինների խտության, առաձգականության, նրանց մակերեսի ձևի, ջերմաստիճանի և այլ հատկությունների մասին:

Մաշկային վերլուծիչը էական դեր է խաղում արտաքին աշխարհի ընկալման, ճանաչման մեջ: Առանձնակի նշանակություն ունի մաշկային վերլուծիչը կույրերի համար, քանի որ որոշ շահով փոխարինում է չգործող տեսողական վերլուծիչին: Ոչ պակաս կարևոր է մաշկային վերլուծիչի դերը որպես ռեֆլեկտոր պաշտպանական հակազդման աղբյուրի:

Տարբերում են մաշկային զգացողության չորս տեսակ՝ ցավային, շոշափական, սառնության և ջերմության:

Նկ. 16. Մաշկի ընկալիչները (կիսաօխնամաներ):

1—նյարդային վերջույթները վերնամաշկում, 2 և 3—շոշափական մարմնիկներ, 4—նյարդային վերջույթները մազի շուրջը, 5—ընկալիչ, որը զգայուն է ցրտի նկատմամբ, 6—ընկալիչ, որը զգայուն է ճնշման նկատմամբ:

Մաշկային զգացողության առանձին տեսակները բացակայում են մաշկի տարբեր մասերում, չեն գործում զգացողության մասնակի խանգարում ունեցող հիվանդների մոտ՝ մաշկի վրա որոշ քիմիական նյութերի ներգործության հետևանքով: Վիրահատությունների ժամանակ օգտագործվող նովոկաինը, որն օգտագործվում է, մասնավորապես, մաշկի մի փոքր մասի ցավազրկության համար, սկզբում առաջ է բե-

բում զգացողութեան կորուստ սառնութեան նկատմամբ, իսկ մի քիչ ուշ՝ ցավի նկատմամբ: Միաժամանակ տեղի է ունենում զգացողութեան կորուստ շերմութեան նկատմամբ, բայց լիովին պահպանվում է զգացողութիւնը հսկայան նկատմամբ: Մաշկի տարբեր մասերում զգացողութեան շեմերը միանման չեն: Այսպես, օրինակ, քթի ծայրի մաշկի շոշափական զգացողութեան շեմը 10—15 անգամ ցածր է, քան մեջքի և որովայնի մաշկի զգացողութիւնը: Մեծ նշանակութիւն ունի մաշկի գրգռվող մակերեսի մեծութիւնը: Տաքի և սառի զգացողութիւնն այնքանով բարձր է, որքան մաշկի ավելի մեծ մակերես է ընկղմվել տաք կամ սառը ջրի մեջ: Պարզված է, որ մաշկային ընդունիչները դրսևորում են խիստ արտահայտված հարմարվողականութիւն՝ երկարատև գրգռման նկատմամբ: Ծթե ձեռքի ակիին դրվի կոպեկանոց դրամ, ապա նրա ներկայութեան զգացողութիւնն արագորեն թուլանում, իսկ մի քանի վայրկյան հետո բոլորովին վերանում է:

Մասնակի հարմարվողականութիւնը շերմաստիճանի նկատմամբ կարելի է բացահայտել, եթե աչ ձեռքը իջեցնենք 15° շերմութիւն ունեցող ջրի, իսկ ձախը՝ 40°, 45° տաքացրած ջրի մեջ, որից հետո երկու ձեռքն էլ մտցնենք 30° շերմութիւն ունեցող ջրի մեջ. կառաջանա այնպիսի զգացողութիւն, որ աչ ձեռքը, որը հարմարված էր սառին՝ գտնվում է տաք ջրի մեջ, իսկ ձախ ձեռքը, որը հարմարված էր տաք ջրին, գտնվում է սառը ջրի մեջ:

Մաշկային վերլուծիչի կեղևային բաժինը հիմնականում տեղակայված է կենտրոնական ակոսի ետևի ծայրում: Մաշկի յուրաքանչյուր հատվածին համապատասխանում է գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի որոշակի հատված, ընդ որում այն հատվածները, որոնք մղումներ են ստանում իրանիչ ազդրային, ծնկան, ուսի, նախաբազկի մաշկից՝ համեմատաբար փոքր են, իսկ գլխի, ձեռնաթաթի, ներքանի մաշկային ուրվագծումը, ընդհակառակը, մեծ տարածութիւն է զբաղեցնում: Առանձնապես մեծ է այն հատվածների ուրվագծի տարածութիւնը, որը կապված է ձեռնաթաթի բութ մատի և շրթունքների մաշկի հետ:

Ընկալվող գրգռումները գործում են տարբեր տեսակի ընդունիչների վրա, այլ կերպ ասած՝ համալիրային բնույթ ունեն: Մեծ կիսագնդերի կեղևում մղումները փոխներգործելով հանգեցնում են միասնական ընդհանրացած զգացողութիւնների: Այդ կախված է՝ առանձին վերլուծիչների գրգռման ուժի հարաբերակցութիւնից: Այսպես, օրինակ, ցավային զգացողութիւնները զգալիորեն թուլանում են, երբ ուժեղ գրգռում են շոշափական ընկալիչները, օրինակ, ձեռքերով շփում են վնասված տեղը (Ա. Ն. Կաբանով, Ա. Պ. Չարովսկայա):

Նորածնի մաշկի ընդունիչները թերզարգացած են: Ազատ խյարդային վերջույթներ մաշկի մեջ համեմատաբար քիչ կան, իսկ շրթ-

թունքների լորձաթաղանթի մեջ, ընդհակառակը, կան մեծ քանակությամբ ընդունելի վերջույթներ: Նորածնի մաշկին կպչելը կամ ջերմային գործոնով պրզուելը առաջացնում են ուռախտի շարժումներ (հատկապես, երբ գրգռում են շրթունքները, լեզվի ծայրը, քթի լորձաթաղանթը, եղջրաթաղանթը): Այդ շարժումներն ընդհանուր բնույթ են կրում: Այդ նշանակում է, որ դրդումը տարածվել է ողնուղեղում և ուղեղաբնում: Նորածնի մաշկը ասեղով ծակելիս, նա հակազդում է շարժումներով: Նորածինների հակազդումը էլեկտրական հոսանքի նկատմամբ ավելի թույլ է, քան մյուս տարիքային փուլերում: Մեկ տարեկանում երեխաներն արդեն տարբերում են մաշկի մեխանիկական և ջերմային գրգռումները:

Մաշկային վերլուծիչ գրգռականությունն սկսում է աճել ծնվելու պահից և հասնում է առավելագույնի 17—25 տարեկանում:

Հավասարակշռության վերլուծիչ

Այս վերլուծիչը տեսողականից հետո առավել մեծ նշանակություն ունի տարածության մեջ մարմնի կողմնորոշման, երկրի ձգողական ուժը հաղթահարելու, աշխատանքային գործունեության և ֆիզիկական վարժություններ կատարելու համար:

Հավասարակշռության սարքը տեղակայված է ներքին ականջում: Այն հասունանում է բոլոր ընկալիչներից շուտ և արդեն 6 ամսական պտղի մեջ լավ զարգացած է: Հավասարակշռության սարքը կառավարում է իր կողմի մկանների լարվածությունը: Եթե այս սարքն անջատվի մի կողմում, ենթադրենք՝ ձախ, ապա հակառակ կողմի մկաններն առավելություն են ձեռք բերում, և գլուխը շրջվում է աջ կողմը: Հավասարակշռության սարքը հատուկ նշանակություն ունի օդաչուական գործում, անկշռելիության վիճակում՝ տիեզերական թռիչքների ժամանակ, պարաշյուտային և լեռնային սպորտում, լողալիս և աշխատանքային այն պրոցեսներում, որոնք կախված են տարածության մեջ կողմնորոշվելու հետ:

Հավասարակշռության սարքի և հավասարակշռության վերլուծիչի գրգռելիությունը գլխուղեղում գոյություն ունի ծնվելու պահից և կյանքի ընթացքում մարզվում է: Սակայն նորածինը դեռ չի կարող սրոշել իր մարմնի դիրքը տարածության մեջ: Երեխաների հավասարակշռության սարքն օժտված է բարձր դրդելիությամբ: Հասակի հետ հավասարակշռության քրոնակսիան մեծանում է:

Հավասարակշռության սարքի գրգռումը, հատկապես նրա բարձր դրդելիության դեպքում, առաջացնում է ուժեղ գլխապտույտի զգացում:

Շնորհիվ լսողական նյարդի կորիզի կապերի, որի կազմի մեջ մտնում է նաև հավասարակշռության նյարդը, երկարավուն ուղեղի մյուս կորիզների հետ հավասարակշռության սարքի ուժեղ գրգռումն ուղեկցվում է նաև վեգետատիվ ռեֆլեքսներով, մասնավորապես սրտի խփոցի արագացմամբ և դանդաղեցմամբ, արյունատար անոթների նեղացմամբ և լայնացմամբ, պրյան ճնշման բարձրացմամբ կամ իջեցմամբ, աղիքի գալարակծկանքի ուժեղացմամբ: Բոլոր այդ երևույթները շափից դուրս ուժեղանում են հավասարակշռության սարքերի բարձրաստիճան դրդման ժամանակ: Երևան է գալիս նաև սրտախառնություն, դեմքի գունատում, սառը քրտինք և այլն: Այդ երևույթները դիտվում են հատկապես նավով և ավտոմեքենայով երթևեկելիս, օդային թռիչքների, ինչպես նաև ֆիզիկական շարժումների ժամանակ: Հավասարակշռության սարքերի և մեծ կիսազնդեղում հավասարակշռության վերլուծիչների մարզման ազդեցության տակ նշված վեգետատիվ ռեֆլեքսները անհետանում են: Ի. Պ. Բայլենկոյի փորձերը ցույց են տվել, որ սպորտով սիստեմատիկորեն զբաղվող դեռահասների հավասարակշռության վերլուծիչի զարգացման մակարդակը 2—3 տարով առաջ է անցնում սպորտով չզբաղվողների մակարդակից և հասնում է սպորտով զբաղվող հասուն մարդկանց մակարդակին: Հավասարակշռության սարքերի և հավասարակշռության վերլուծիչների կենտրոնների մարզման ընթացքում միաժամանակ տեղի է ունենում մեծ կիսազնդեղում տեղակայված տեսողական մաշկային և պրոպրիոսեպտիվ վերլուծիչների մարզում:

Շարժողական, սեփականաբնկալչության (սեփականագզայունակ) վերլուծիչ

Այս վերլուծիչը կարգավորում է օրգանիզմի շարժողական գործունեությունը: Հավասարակշռման վերլուծիչից բացի, շարժումների համադասեցման գործում մեծական դեր է կատարում նաև սեփականաբնկալչության վերլուծիչը, որը գործում է շարժողական-մաշկային վերլուծիչի հետ զուգորդված: Սեփականագզայունակ սարքերը շատ բարդ են կառուցված, այդ հատկությամբ զիջելով միայն աչքին ու ականջին: Սեփականաբնկալչության մղումներն առաջացնում են մկանների ռեֆլեկտոր կծկումներ՝ ջլերի և հողապարկերի ձգվելուց և ռեֆլեկտոր ճանապարհով կարգավորում են կմախքային մկանների շարժումները բնույթը: Սեփականագզայունակ սարքերի բնորոշ հատկությունը նրանց շատ թույլ հարմարվողականությունն է փոփոխվող պայմաններին: Բնականոն շարժումների կատարումը միշտ էլ պայմանավորված է սեփականագզայունակ սարքերից եկող մղումներով: Չնայած որ այդ

սարքերը գտնվում են մկանների, հոդերի, ջլերի ներսում և անմիջապես շեն են թարկվում արտաքին աշխարհի ներգործությանը, դրանց գրգռումը տեսողության, լսողության, հավասարակշռման սարքերի մաշկային ղգացողության, հոտառության, համի վերլուծիչների և հավասարակշռման սարքերի գրգռման հետ միասին հանդիսանում են բարձրագույն նյարդային գործունեության նախնական օղակը:

Ապացուցված է, որ սեփականազգայունակ սարքերի գրգռումն ազդում է բարձրագույն նյարդային գործունեության վրա և փոխում է շարժողական պայմանական ռեֆլեքսները: Մի դիրքից մյուսին անցնելիս, օրինակ, նստած վիճակից կանգնելուն անցնելիս կարճանում է ձեռքի պայմանական շարժողական ռեֆլեքսի գաղտնի շրջանը, իսկ կանգնած վիճակից նստելուն անցնելիս՝ երկարանում է: Այսպիսով հաստատված է, որ օրգանիզմի շարժողական գործունեությունը, շարժումների նուրբ և ճշգրիտ համադասեցումը որոշվում է պայմանական ռեֆլեքսների փոխազդեցությամբ, որոնք առաջանում են արտաքին վերլուծիչների և սեփական սարքերի գրգռման հետևանքով:

Երեխաների շարժողական վերլուծիչի զարգացումը

Երեխաների ճշգրիտ համադասեցված շարժումները ձևավորելու համար որոշիչ նշանակություն ունի շարժողական վերլուծիչի տարբեր խմբերի նյարդաբջջիչներում գրգռման և արգելակման փոխազդեցության կատարելագործումը:

Դեռևս Ի. Մ. Սեչենովը նշել է, որ երեխաների ճշգրիտ շարժումները ձևակերպելու համար շատ կարևոր նշանակություն ունի արգելակումը:

Դպրոցականների տարիքի հետ մեծանում է պրոպրիոսեպտորների գրգռականությունը: Պրոպրիոսեպտորների ամենաթույլ զբր-զբռականությունը նկատվում է 1-ին դասարանի երեխաների մոտ: Պրոպրիոսեպտորների ամենաբարձր գրգռողականությունը լինում է աշխատանքային դասերի, ֆիզկուլտուրայի դասերի, արտադասարանական պարապմունքների և դպրոցից դուրս զբոսանքների օրերին և ժամերին: Ամենաքիչ գրգռվածությունը լինում է հանրակրթական դասերի ժամանակ դպրոցում, դասերը պատրաստելու ժամանակ, երբ շարժումները խիստ սահմանափակված են: Որպես կանոն, գրգռականությունը բարձրանում է օրվա առաջին կեսին և ընկնում է երեկոյան:

4—9-րդ դասարաններում աշակերտների անգամ կարճատև մտավոր գործունեությունը մեծ մասամբ բարձրացնում է շարժողական վերլուծիչի գրգռականությունը: Շարժողական վերլուծիչի մարզումը

նկատելիորեն արագացնում է նրա զարգացումը: Այսպես, օրինակ, աչ և ձախ ոտքի մկանային խմբերի լարվածության և հողերում շարժումների մեծության տարբերակման ընդունակությունը 7—16 տարեկանում, որոնք սիստեմատիկորեն զբաղվում են սպորտով, նկատելիորեն ավելի բարձր է, քան նույն տարիքի այն երեխաների մոտ, որոնք սպորտով չեն զբաղվում: Հայտնաբերված է նաև մի կարևորագույն փաստ, որի էությունն այն է, որ պրոպրիոռեցեպտորների գրգռումը, որն առաջանում է մկանունքի կծկումների ժամանակ, առաջ է բերում սրտի աշխատանքի, մարսողության, արտաթորման օրգանների և այլ օրգանների ռեֆլեկտոր փոփոխություններ: Այդ ռեֆլեքսները ստացել են ընդերաշարժական ռեֆլեքսների անունը: Ավելի վաղ հայտնաբերվել է, որ ներքին օրգանների գրգռումը փոփոխում է կմախքային մկանների լարվածությունը և առաջացնում է նրանց կծկումները: Այդ ռեֆլեքսները ստացան ընդերաշարժական ռեֆլեքսների անունը:

Այսպիսով, ոչ միայն բարձրագույն նյարդային գործունեությունն է որոշում, ընդերաշարժական ռեֆլեքսների միջոցով, ցածրագույն նյարդային գործունեությունը, այլև ցածրագույն նյարդային գործունեությունն էլ իր հերթին ազդում է բարձրագույն նյարդային գործունեության վրա՝ ընդերաշարժողական ռեֆլեքսների միջոցով:

Ծտին կենտրոնական գալարների վերին բաժիններն ընկալում են կենտրոնաձիգ մղումները ոտների ընդունիչներից, իսկ ներքևում տեղակայված բաժինները՝ իրանից, ձեռքերից և դեմքից: Ծտին կենտրոնական գալարի խախտման դեպքում տուժում է մաշկային և մկանահողային զգացողությունը (շարժազգացողությունը), որի հետևանքով խանգարվում է համադասեցումը: Հետևապես, շարժողական վերլուծիչի հատվածի վնասվելու դեպքում տեղի է ունենում շարժումների համադասեցման խանգարում, որն ստացել է ատաքսիա (ապակարգություն) անունը: Նույն երևույթն է տեղի ունենում ուղեղիկի խանգարումների դեպքում, որը հանդիսանում է պրոպրիոռեցեպտիվ ռեֆլեքսների ենթափեղեկային կենտրոնը: Պարզված է, որ ակտիվ հանգիստ կազմակերպելու դեպքում էական նշանակություն ունի կատարվող ֆիզիկական աշխատանքի քնույթը. ակտիվ հանգստի ժամանակ մի ձեռքի փոփոխական հարաշարժ աշխատանքը վատացնում է մյուս ձեռքի շարժազգացողությունը, իսկ կայուն աշխատանքը, ընդհակառակը, լավացնում է շարժազգացողությունը:

Սահմանված է նաև, որ շարժազգացողությունը զուգորդվում է տեսողության և լսողության հետ: Շարժազգացողությունը, ցլխավորապես պրոպրիոռեցեպտիան, զարգանում է հասակի հետ: Առանձնապես արագ է այն զարգանում մինչև 12—15 տարեկանը: Շարժազգացողական սրությունը մեծանում է արտադրական պրակտիկայի ազդեցու-

թյան տակ, հատկապես արհեստակցական դպրոցների աշակերտների մոտ: Դպրոցականների ֆիզիկական վարժությունները հատուկ մտածված խաղերի միջոցով լավացնում է շարժագագոցողությունը և ճշգրտում է շարժումները: Պարզվեց, որ առողջ երեխաների շարժումների կատարումը, երբ ժամանակավորապես նրանք աչքերը փակել են, հետտակորեն ճշգրտում և բարելավում է շարժագագոցողությունը: Այսպիսով, փակ աչքերով, ժամանակավոր մարզումն ավելացնում է շարժագագոցողության ինքնուրույնությունը, որը բաց աչքերի դեպքում զուգորդվում է տեսողության հետ և էլ ավելի է կատարելագործում շարժագագոցողությունը:

Հոգեկան աշխարհի զարգացման հետ ներքին օրգանների ընդունիչների զրգուման ազդեցությունը երեխայի վարքի վրա աստիճանաբար պակասում է:

Երեխաների հոգեկան աշխարհի ձևավորմանը և կատարելագործմանը զուգընթաց գլխավոր դերը պատկանում է կմախքային մկանների շարժողական ունեցումներին, երբ զրգովում են բարձրագույն արտաքին զգայական օրգանները:

Գ Լ ՈՒ Ե Յ ՈՔ Ե Ր ՈՐ Գ

ԱՐՅԱՆ ԵՎ ՍԻՐՏԱՆՈՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Արյան գործառական համակարգ

«Արյան գործառական համակարգ» հասկացողությունն ընդգրկում է իր մեջ արյան, որպես առանձին համակարգի, արյունաստեղծման և արյան բաշխման գործառությունը:

Արյան հիմնական գործառություններն են՝

1. Սնուցիչ,
2. Շնչառական,
3. Արտամղական,
4. Պաշտպանողական,
5. Կարգավորիչ:

Օրգանիզմի ներքին միջավայրը կազմող արյունը բարդ կենսաբանական հեղուկ է, որը կազմված է պլազմայից և ձևավոր տարրերից՝ արյան կարմիր ու սպիտակ գնդիկներից և արյան թիթեղիկներից: Արյան հեղուկը՝ պլազման, պարունակում է սպիտակուց, ճարպ, շաքար, նատրիումական, կալիումական, կալցիումական, մագնեզիումական

աղեր: Սպիտակուցի մի տարատեսակը՝ ֆիրրինը, հատուկ նշանակու-
թյուն ունի արյան մակարդման պրոցեսում:

Արյան կազմը համեմատաբար կայուն է: Փոփոխական են նրա
բաղադրիչ մասերը՝ ձևավոր տարրերն ու արյան մեջ լուծված նյութե-
րը: Բարդ ֆիզիոլոգիական կարգավորման շնորհիվ արյունը պահ-
պանում է իր հիմնական տարրերը որոշակի քանակական մակարդակի
վրա:

Հասուն տարիքի մարդու արյան ընդհանուր քանակությունը կազ-
մում է նրա մարմնի քաշի 7%-ը, նորածիններ՝ 10—20%-ը, կրծքային,
վաղ և առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 10—13%-ը, իսկ
երկրորդ մանկության և դեռահասության ժամանակնշրջանում՝ մարմ-
նի քաշի 7—8%-ը:

Երեխայի կրտսեր տարիքում համեմատաբար բարձր է նյութա-
փոխանակությունը և ավելի է արյան քանակությունը մարմնի 1 կգ
քաշի նկատմամբ: Նորածնի 1 կգ քաշին ընկնում է 150 սմ³ արյուն,
7—12 տարեկան երեխայի 1 կգ քաշին՝ 70 սմ³, իսկ 13—16 տարեկա-
նում՝ 65 սմ³ արյուն: Տղաների ու տղամարդկանց արյան քանակու-
թյունը համեմատաբար ավելի է, քան աղջիկներինը և կանանցը:

Հանգստի վիճակում արյան միայն 40—45%-ն է շրջագայում
արյունատար անոթներում, իսկ մնացած մասը պահեստավորված է
~~լյարդում, փայծաղում, մազանոթներում և ենթամաշկային բջջան-~~
~~քում:~~

Արյան պլազման հասուն տարիքում կազմում է արյան ընդհանուր
ծավալի 55—60%-ը, իսկ նորածնության ժամանակաշրջանում՝ 45—
50%-ը՝ արյան կարմիր գնդիկների մեծ ծավալի հետևանքով:

Պլազման պարունակում է 90—92% ջուր, 8—10% շոր նյութեր,
որը կազմված է հանքային նյութերից, շաքարից, սպիտակուցներից,
ճարպերից, նյութափոխանակության արգասիքներից, ֆերմենտներից և
հորմոններից: Սպիտակուցի պարունակությունը նորածնի արյան
պլազմայում՝ 5,6—6,0 % է, իսկ մինչև 7—8 տարեկան երեխաների
արյան պլազմայում՝ 7—7,5 %:

Քաղցած վիճակում շաքարի պարունակությունը նորածնի արյան
պլազմայում մոտ 45—70 մգ% է, 7—11 տարեկանում՝ 70—80 մգ %,
12—14 տարեկանում՝ 90—120 մգ %:

Արյան տեսակարար կշիռը նորածնության ժամանակաշրջանում
կազմում է 1,080, կրծքային տարիքում՝ 1,060, վաղ մանկության ժա-
մանակաշրջանում՝ մինչև 1,050, իսկ երկրորդ մանկության ժամա-
նակաշրջանում բարձրանում է, հավասարվելով հասուն տարիքի մար-
դու արյան տեսակարար կշիռն (1,060): Տղաների արյան տեսակարար
կշիռը քիչ ավելի բարձր է, քան աղջիկներինը:

Արյան ձևավոր տարրերից կարմիր գնդիկները՝ էրիթրոցիտները, տղամարդու հասուն տարիքում կազմում են 5—5,5 մլն (մմ³-ում), կնոջ հասուն տարիքում՝ 4—5 մլն: Նորածնության ժամանակաշրջանում արյան 1 մմ³-ում պարունակում է 6—7 միլիոն էրիթրոցիտ, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 5—6 մլն: էրիթրոցիտների քանակության մեջ տատանումներ են դիտվում դեռահասության ժամանակաշրջանում:

Արյան կարմիր գնդիկների ընդհանուր քանակությունը փոխվում է որոշ չափով օրվա ընթացքում և տարվա տարբեր եղանակներին: Արյան քուրը կարմիր գնդիկները փոխվում են նորերով 40 օրվա ընթացքում, իսկ մեկ գնդիկն ապրում է մոտավորապես 25 օր: Արյան կարմիր գնդիկի մեծությունը փոփոխվում է տարիքի հետ: Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում նրանք իրենց չափերով համեմատաբար մեծ են, իսկ հաջորդ տարիքային փուլերին աստիճանաբար փոքրանում են: Հասուն մարդու արյան կարմիր գնդիկները կազմված են 63,3% ջրից և 36,7% պինդ նյութերից: Այդ նյութերի մոտ 95%-ը կազմված է հեմոգլոբինից (երկաթի և գլոբին սպիտակուցի միացությունից): Հեմոգլոբինը կազմում է արյան կարմիր գնդիկների քաշի 32%-ը և ամբողջական արյան 14%-ը: Այսպիսով, 100 գ ամբողջական արյան մեջ պարունակում է 14 գ հեմոգլոբին: Հեմոգլոբինի պարունակությունը նորածնության ժամանակաշրջանում հասնում է հասուն տարիքի մարդու արյան հեմոգլոբինի պարունակության 145%-ին: Աստիճանաբար պակասելով, սեռահասունության ժամանակաշրջանի վերջերին այն հասնում է հասուն տարիքի մարդու հեմոգլոբինի սահմանին:

Բնականոն պայմաններում հեմոգլոբինը կլանում է թթվածինը, փոխադրելով այն հյուսվածքներին: Նորածնության, կրծքային և վաղ մանկության ժամանակաշրջանում հեմոգլոբինն ավելի շատ թթվածին է կլանում, քան հասուն տարիքում: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին՝ 3—3,5, տարեկանից, կարմիր գնդիկները թթվածին են կլանում նույն չափով, ինչ հասուն տարիքում:

Արյան կարմիր գնդիկները, բացի թթվածին փոխանցելուց, ակտիվորեն մասնակցում են ֆերմենտատիվ պրոցեսներին, արյան ռեակցիայի պահպանմանը, մասնակցում են ջրաազային փոխանակությանը, օրվա ընթացքում արյան կարմիր գնդիկների միջով անցնում է 300-ից մինչև 2000 դմ³ ջուր:

Եթե ամբողջական արյանն ավելացնենք մակարդիչ նյութեր և թողնենք պարզվելու, կարմիր գնդիկներն աստիճանաբար նստում են: էրիթրոցիտների նստեցման ռեակցիայի արագությունը՝ էՆՌ-ն, տղամարդու հասուն տարիքում կազմում է 9, կանանցը՝ 7—12 մմ/ժամ:

Այս հակազդումը կախված է արյան պլազմայի սպիտակուցների քանակությունից և պլազմատիկ գլոբուլինալըումինային հարաբերակցությունից: Քանի որ երեխաների արյան սպիտակուցի ընդհանուր պարունակությունը պակաս է, նրանց էրիթրոցիտների նստեցման հակազդումը արագացած է: Մասնավորապես, նորածնության ժամանակաշրջանում այն կազմում է ժամում 0,5—1,5 մմ, կրծքային ժամանակաշրջանում՝ 4—6 մմ, վաղ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 6—8 մմ, իսկ առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 8—9 մմ:

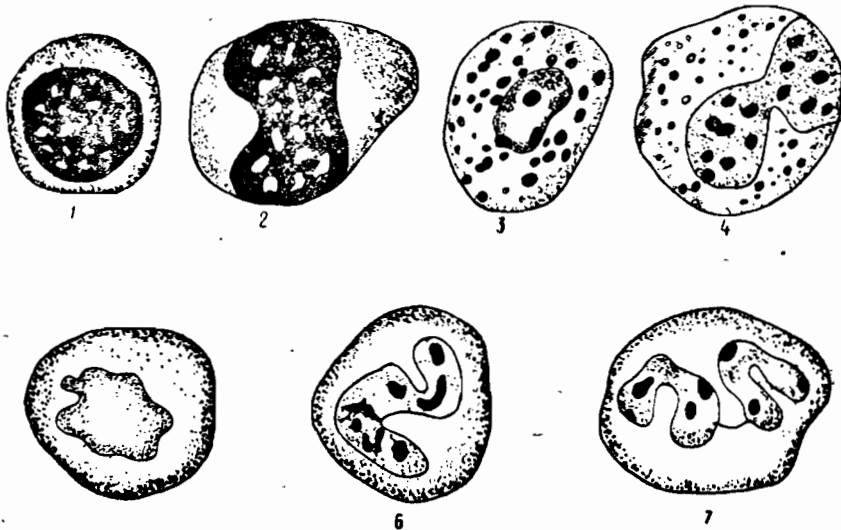
Ա զ յ ա լ ա կ 5

Լեյկոցիտային բանաձևի տարիֆային բնութագիրը

Տարիքը:	Լեյկոցիտներ	Մոնոցիտներ	Լիմֆոցիտներ
1—2	34,5	11,5	50
4—5	45,5	9,0	44,5
6—7	46,5	9,5	42,0
7—8	44,5	9,0	45,0
8—9	49,5	8,5	39,5
9—10	51,5	8,0	38,5
10—11	50,5	9,5	36,0
11—12	52,5	9,0	36,0
12—13	53,5	8,5	35,0
13—14	56,5	8,5	32,0
14—15	60,5	9,0	28,0

Արյան սպիտակ գնդիկները՝ լեյկոցիտները, անզույն կորիզավոր բջիջներ են: Հասուն մարդու արյան T մմ³-ում պարունակվում է 6—8 հազար լեյկոցիտ: Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում լեյկոցիտների պարունակությունը հասնում է 30 հազարի: Հաջորդ տարիքային փուլերին նրանց քանակությունն ալիքաձև պակասում է և երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին հասնում է հասուն տարիքի մարդու մակարդակին:

Արյան սպիտակ գնդիկների հիմնական գործառությունն է օրգանիզմի անընկալության ստեղծումը: Լեյկոցիտներն ապահովում են բջջային պաշտպանությունը կամ ֆագոցիտոզը: Տրոմբոցիտները՝ արյան թիթեղիկները, հասուն մարդու արյան T մմ³-ում պարունակում են 150—250 հազար հատ: Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում դրանց պարունակությունը հասնում է 330 հազարի: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 380 հազարի, ապա նվազելով, առաջին մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին հասնում է հասուն տարիքի մարդու մակարդակին: Տրոմբոցիտները, ինչպես հայտնի է, ակտիվորեն մասնակցում են արյան մակարդամանը:

Նկ. 17. Արյան սպիտակ գնդիկների տեսակները.

1—լիմֆոցիտ, 2—մոնոցիտ, 3—բազոֆիլ (հիմնասեր), 4—էոզինոֆիլ (էոզինասեր), 5—երիտասարդ նեյտրոֆիլներ, 6—ցուպիկավոր նեյտրոֆիլներ, 7—սեզոննատավոր նեյտրոֆիլներ:

Արյան ձևավոր տաքրեր ստեղծվում են գանգի, կրծոսկրի, կողերի, ողների, կոնքի և խողովակավոր ոսկրերի ծայրային մասերում: Լեյկոցիտների որոշ տեսակները՝ լիմֆոցիտները, գոյանում են փայծաղում և ավշային հանգույցներում:

Նորածնի օրգանիզմում արյունաստեղծումը կատարվում է կարմիր ոսկրածուծում: Կրծքային ժամանակաշրջանում արյունաստեղծման օրգանների համակարգը շատ զարգացած է: Այդ պատճառով արյան մեջ հանդիպում են արյան կարմիր գնդիկներ և սպիտակ գնդիկներ էրիտասարդ ձևեր:

Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբին խողովակավոր ոսկրերի կարմիր ոսկրածուծը սկսում է փոխարինվել ճարպային, դեղին ոսկրածուծով: Առաջին մանկության վերջին, կարմիր ոսկրածուծը կիսով չափ փոխարինված է ճարպայինով: Դեռահասության ժամանակաշրջանի վերջին, դեղին ոսկրածուծի գոյացումը համարյա լիովին ավարտվում է: Արյան հեմոգլոբինի կլանած թթվածինը տարածվում է արյունատար անոթներով ամբողջ մարմնում: Այդ տարածումը կատարվում է սիրտանոթային համակարգի գործունեության շնորհիվ: Հայտնի է, որ մարդկային օրգանիզմի բոլոր բջիջների գործունեությունը պայմանավորված է թթվածնի առկայությամբ: Առանց թթվածնի

նրանք չեն կարող կատարել իրենց գործառնությունը: Մասնավորապես, նյարդաբջիչներն առանց թթվածնի արագորեն կորցնում են իրենց գործառնությունը և մահանում են:

Արյան շրջանառությունը պահպանում է մարմնի ծայրամասային անկանոն զգացողությունը և ներքին շատ օրգանների գործունեությունը:

Կազմաբանության և ֆիզիոլոգիայի միջնակարգ դպրոցի դասընթացից հայտնի է, որ մարդու սիրտը քառախորշ է: Փծրոքներից սկիզբ առնող հասուն մարդու զարկերակները կազմում են արյան մեծ և փոքր շրջանառության ուղիները:

Պտղի արյան շրջանառությունը զգալիորեն տարբերվում է երեխայի և հասուն տարիքի մարդու արյան շրջանառությունից: Պտղային ժամանակաշրջանում բացակայում է արյան շրջանառության լրիվ բաժանումը մեծ և փոքր՝ շրջանների: Պտղի թոքերը և մարսողական համակարգը չեն գործում, և պտուղը թթվածին ու սննդանյութեր ստանում է մայրական արյունից: Գազափոխանակությունը կատարվում է ընկերքում: Պորտային երակով պտուղը զարկերակային արյուն է ստանում ձորից, իսկ զույգ պորտային զարկերակներով ածխաթթվով հարուստ պտղի արյունը վերադառնում է մորը:

Պորտային երակը բաժանվում է երկու ճյուղի, որոնցից մեկը քացվում է ստորին սիներակի մեջ, իսկ մյուսը միանում է դոներակին: Այս ճյուղն անցնում է լյարդով և ապա միանալով վերին սիներակին, քացվում է աջ նախասրտի մեջ: Պտղի արյան շրջանառությունը նկատելիորեն տարբերվում է հասուն մարդու արյան շրջանառությունից: Պտղի արյունը լցվում է աջ նախասրտի մեջ և այստեղից արյան մի մասն անցնում է աջ փոքրոքը, որտեղից էլ թոքային զարկերակի մեջ, Բայց քանի որ պտղի թոքերը գտնվում են ոչ գործունյա վիճակում, ապա թոքային զարկերակի արյունը բոտալյան ծորանով անցնում է աորտայի մեջ և տարածվում օրգանիզմում: Մնվելուց հետո բոտալյան ծորանը և խորշային օվալաձև անցքը փակվում է:

Երեխաների և դեռահասների տարիքային զարգացման պրոցեսում քացակայում է զուգահեռականությունը սրտի և արյունատար անոթների աճի միջև: Պետք է հիշել, որ երեխայի սիրտը պսակաձև զարկերակով ավելի լավ է սնվում շնորհիվ արյունատար անոթի լայն լուսանցքի և արագ շրջանառության: Օրգանիզմի արագ աճի և սեռական զարգացման ժամանակաշրջաններում սրտի և անոթների աճի քնականոն համապատասխանությունը խախտվում է:

Մինչև երկրորդ մանկության սկիզբը սրտի հարաբերական չափերը ավելի են, քան հասուն տարիքում, ընդ որում, լայն են սրտի փականային անցքերը և բոլոր արյունատար անոթների լուսանցքները:

Տարիքային զարգացման ընթացքում սիրտն ավելի արագ է աճում, քան արյունատար անոթները (տե՛ս աղյուսակ 6):

Մինչև առաջին մանկութիան ժամանակաշրջանի սկիզբը սրտամկանի աճը և զարգացումը կատարվում է դանդաղ: Մկանաթելերի ավելացումը և նրանց տարբերակումը արագանում է 5 տարեկանում: Կրտսեր դպրոցականների սրտի մկանաթելերի տրամագիծը մոտ 2 անգամ պակաս է, քան հասուն տարիքում: Մինչև 7 տարեկանը սրտամկանի առանցքային թելերը համեմատաբար թույլ են զարգացած և տարբերակվում են 7—12 տարեկանում: Սրտամկանը զարգանում և տարբերակվում է ղեռահասութիան և պատանեկութիան ժամանակաշրջանում, իսկ աճում է. տղամարդկանցը՝ մինչև 55—60 տարեկան, իսկ կանանցը՝ 65—70 տարեկան (տե՛ս աղյուսակ 7):

Սրտի շատ արագ աճ նկատվում է վաղ մանկութիան և դեզահասութիան ժամանակաշրջանում: Երկրորդ մանկութիան ժամանակաշրջանում սրտի աճը դանդաղ է: 11 տարեկանում տղաների սրտի քաշը ավելի է, քան աղջիկներինը. 12—13 տարեկանից հետո տղաների սրտի ծավալն ու քաշը գերիշխում են:

Տարիքային բոլոր փուլերում սիրտը նույնաձև է կատարում իր հիմնական գործունեությունը՝ մղում է արյունը անոթների մեջ նախասրտերի և փորոքների խստորեն համաձայնեցված կծկման պայմաններում: Նախասրտերի կծկմամբ սիստոլայով սկսում է սրտի աշխատանքը: Նախասրտերի սիստոլայի ընթացքում արյունը նախասրտերից լցվում է փորոքների մեջ: Փորոքների սիստոլայի ժամանակ արյունը լցվում է թոքերի զարկերակի և աորտայի մեջ ու տարածվում արյան մեծ և փոքր շրջանառությամբ:

Նախասրտերի սիստոլան հասուն տարիքում տևում է 0,1 վրկ, իսկ դիստոլան՝ 0,7 վրկ:

Փորոքների սիստոլան տևում է 0,3 վրկ, իսկ դիստոլան՝ 0,5 վրկ: Նախասրտերի և փորոքների դիստոլան ընդհանուր առմամբ կազմում է 0,4 վրկ:

Սրտի հաճախաբախումը ֆիզիկական աշխատանքի պրոցեսում բերում է սրտի պարբերության կրճատման, որը կատարվում է հիմնականում դիստոլայի հաշվին: Վերջինս փորոքներում կրճատվում է մինչև 0,3 վրկ:

Սրտի կենսունակությունը շատ մեծ է նորածնության, կրծքային և վաղ մանկութիան ժամանակաշրջաններում: Շնչառության լրիվ դադարից հետո նորածնի և կրծքային տարիքի երեխաների սրտի գործունեությունը շարունակվում է բավականաչափ երկար ժամանակ: Տարիքի հետ սրտի կենսական կայունությունը նվազում է: Մինչև 6 ամսա-

Մտրի և արյունատուր անքանի տարիքային հաւարեւորւոյնը

Տարիքային ժամանակա- շրջանները	Մտրի միջին թաշր	Ջարկերակների ընդ- հանուր միջին շր- ջագիծը	Ջարկերակների հա- րաբերութիւնը սրտի թաշին (%)
Նորածնութիւն	22,5	175,5	827
Կրծքային	60	239	478
Վաղ մանկութիւն	85	305	357
Առաջին մանկութիւն	100	448	448
Երկրորդ մանկութիւն	120	518	431
Դեռահասութիւն	210	419	247

	Տղաներ		Աղջիկներ	
	Սիստոլիկ ճնշում (մմ սնդ. սյան)	Դիաստոլիկ ճնշում (մմ. սնդ. սյան)	Սիստոլիկ (մմ. սնդ. սյան)	Դիաստոլիկ (մմ. սնդ. սյան)
0—10 օրական	60	30	60	30
1 տարեկան	70	40	70	40
3 տարեկան	78	50	78	50
4 տարեկան	80	50	80	50
5 տարեկան	83	53	82	52
6 տարեկան	85	55	84	54
7 տարեկան	88	58	87	57
8 տարեկան	90	60	88	58
10 տարեկան	93	63	95	65
12 տարեկան	103	73	105	75
14 տարեկան	110	80	109	79
16 տարեկան	115	85	110	80

Մտրու սրտի շափերի փոփոխւոյնը տարիքի հետ

Մտրի շափը (մմ)	Տարիքը																						
	Նորա- ծին	6 ամսական	1 տարեկան	2 տարեկան	3 տարեկան	4 տարեկան	5 տարեկան	6 տարեկան	7 տարեկան	8 տարեկան	9 տարեկան	10 տարեկան	11 տարեկան	12 տարեկան	13 տարեկան	14 տարեկան	15 տարեկան	16 տարեկան	17 տարեկան	18 տարեկան	19 տարեկան	20 տարեկան	
Աղջիկ երկարութիւնը	27	43	48	46	62	64	65	72	83	87	107	114											
Ետեւ երկարութիւնը	25	35	38	44	57	59	63	65	75	70	91	92											
Առավելագույն լայնութիւնը	27	43	48	60	61	62	76	92	97	88	102	123											
Գծային ծավալը	66	109	118	143	150	175	194	230	32	235	265	270											

Կանը հնարավոր է վերականգնել դադարած սրտերի 71%-ը, մինչև 2 տարեկանը՝ 56%-ը, իսկ մինչև 4 տարեկանը՝ 13%-ը:

Տարիքի հետ պակասում է սրտի աշխատանքի հաճախականությունը: Այդ հաճախականությունն ամենամեծն է նորածնության ժամանակաշրջանում (140—120 զարկ մեկ րոպեում): Կրճքային ժամանակաշրջանում սրտի զարկերակի թիվը մեկ րոպեում կազմում է 120—110, վաղ մանկությունում՝ 100—95, իսկ առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 95—90: Երկրորդ մանկության փուլում այն կազմում է 90—80, իսկ դեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 80—75 զարկ մեկ րոպեում:

Նկ. 18. Տարբեր տարիքի մարդկանց սրտի կծկումների հաճախակտնությունը սահմանները. 1—նորմալում, 2—բեռնվածության դեպքում:

Օդի նույն ջերմության պայմաններում սրտի զարկերի հաճախականությունը, 12—14 տարեկանում, Հյուսիսում բնակվողներինը պակաս է Հարավի բնակիչ դեռահասների սրտի զարկերից: Նույն տարիքում գոյություն ունեն սեռային և անհատական տարբերություններ: Որպես կանոն, աղջիկների սրտի աշխատանքն արագ է: Երեխաների և դեռահասների սրտի աշխատանքի ռիթմը շատ ավելի անկայուն է, քան հասուն մարդկանցը:

Երեխաների տարիքի հետ մեծանում է սրտի սիստոլիկ ծավալը: Նորածնության ժամանակաշրջանում այն հավասար է 2,5 սմ³, վաղ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 10—15 սմ³, առաջին մանկության շրջանում՝ 20 սմ³, երկրորդում՝ 30 սմ³, իսկ դեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 40—60 սմ³: Սիստոլիկ ծավալի մեծացման հետ մեծանում է թթվածնի կլանումը:

Րոպեական բացարձակ ծավալը տարիքի հետ նույնպես աճում է՝ 350 սմ³-ից հասնելով մինչև 3800 սմ³:

Տարիքի հետ մեծանում է երեխաների և դեռահասների զարկերակային ճնշումը (սրտի վիճակը բնորոշող՝ սիստոլիկ և զարկերակների վիճակը բնութագրող՝ դիաստոլիկ):

Դեռահասության ժամանակաշրջանում երբեմն դիտվում է այսպես կոչված «պատանեկան հիպերտոնիա», որի դեպքում զարկերակային ճնշումը 110/80 սնդ. սյան մմ-ից հասնում է 140/110 մմ-ի, սրտի դերաճի բացակայության դեպքում՝ նյարդային և հումորալ տարիքային անցողական փոփոխությունների հետևանքով, ժամանակավոր բնույթ է կրում:

Անորազարկի (զուլփի) հաճախակաճուրյան փոփոխությունը
տարիի մեծացմանը զուգընթաց

Տարիքը	Նորածինների	1 տարեկան	5 տարեկան	7 տարեկան	15 տարեկան	Հասունների
Անորազարկի հաճախականությունը	140—160	120—130	98—102	85—90	76—80	70—72

Դեռահասունության տարիքում նման հիպերտոնիայի դեպքերում անհրաժեշտ է շափավոր ֆիզիկական մարզանքը, առանց, սակայն, ֆիզիկական գերլարման:

Առավելագույն մկանային աշխատանքի պայմաններում զգալիորեն ավելանում է երեխաների ու դեռահասաների սրտի հաճախականությունը, արյան ըրպեական ծավալը և զարկերակային ճնշումը: 8—9 տարեկան երեխայի սրտի կծկումների հաճախացումը 2 ըրպեում կազմում է 184 զարկ: 12—13 տարեկան տղայի սրտի աշխատանքի հաճախացումը հասնում է 206 զարկի, իսկ աղջիկներինը՝ 208 զարկի: 15—16 տարեկանում սրտի կծկումների առավելագույն հաճախացումը քիչ նվազում է և վերականգնումը կատարվում է դանդաղ: Ավելի արագ է վերականգնվում 8—9 տարեկանում:

Կարված մկանային աշխատանքի պայմաններում երկրորդ մանկության և դեռահասունության ժամանակաշրջանում 3—5 անգամ ավելանում է արյան ըրպեական ծավալը:

Զարկերակային սիստոլիկ ճնշման ավելացումը մեծանում է տարիքի հետ (8—9 տարեկանում հասնում է մինչև 120 մմ սնդ. սյան, 11—12 տարեկանում՝ մինչև 140 մմ սնդ. սյան, իսկ 14—15 տարեկանում՝ մինչև 150 մմ սնդ. սյան):

Տարբեր հույզերը՝ վախը, տխրությունը, ուրախությունը և այլն հեշտ ու արագ առաջ են բերում երեխաների մաշկի ռեֆլեկտոր գունատություն կամ կարմրում, սրտի գործունեության ուժեղացում կամ թուլացում: Ընդ որում, սիրտանոթային համակարգի նյարդային և նյարդահումորալ կարգավորումը երեխայի և դեռահասի ծանր ապրումների պայմաններում կարող է նկատելիորեն խանգարվել: Այդ խանգարումը զգալի է և տևական հատկապես դեռահասունության ժամանակաշրջանում:

Սրտի աշխատանքի ուժով չի ենթարկվում մարդու գիտակցական կամքին: Այդ նշանակում է, որ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի մղումները չեն հասնում սրտին, նրա սեփական արագացնող, դանդաղեցնող նյարդերին: Սակայն հազվադեպ, որոշ մարդիկ կարողանում են իրենց կամքով արագացնել և դանդաղեցնել սրտային ուժով:

Միրտանոթային համակարգի փոփոխություններ երեխայի, դեռահասի և հասուն տարիքի մարդու օրգանիզմում հնարավոր է ստանալ ներշնչման կամ ինքնաներշնչման պայմաններում:

ՉԼՈՒՆ ԲԻՓԵՐՈՐԳ

ՇՆՀԱՌՈՒԹՅԱՆ, ՄԱՐՍՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԹՈՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐ

Շնչառության օրգաններ

45

Շնչառության օրգանները իրականացնում են զազափոխանակությունը ինչպես օրգանիզմի ու արտաքին մթնոլորտային օդի միջև՝ արտաքին շնչառությունը, այնպես էլ արյան և հյուսվածքների միջև՝ ներքին շնչառությունը: Բացի այդ, շնչառության օրգաններն ակտիվորեն մասնակցում են ձայնագոյացմանը: Այդ պատճառով էլ մարդու շնչառական օրգաններն ուսումնասիրվում են այդ օրգանների կազմության մեջ մտնող ձայնային սարքի կազմի հետ միասին:

Մարդկային կյանքն անհնար է առանց շնչառության: Վերջինիս ընդհատումից հետո, շատ կարճ ժամանակամիջոցում, կանգ է առնում սրտի աշխատանքը, սկսվում է օրգանիզմի քայքայումը: Շնչառության դերը չափազանց կարևոր է երեխաների ու դեռահասների աճող ու զարգացող օրգանիզմի համար, քանի որ և՛ աճը, և՛ զարգացումն իրականացվում է արագ նյութափոխանակության շնորհիվ: Բնականոն նյութափոխանակությունն ուղղակիորեն կապված է շնչառության օրգանների կառուցվածքի և գործառության հետ:

Շնչառության օրգանների ու ձայնային սարքի հիմնական կառուցվածքային բաժիններն են՝ քթախորշը, քիթը մականը, կոկորդը, շնչափողը, բրոնխներն ու թոքերը:

Քթախորշը երկայնակի միջնապատով բաժանված է երկու կեսի: Յուրաքանչյուր կեսում գտնվում են երեքական քթախեցիներ, որոնք ստեղծում են 3 քթանցուղիներ՝ վերին, միջին ու ստորին: Արտաքին ներշնչվող օդը քթանցքներով և քթանցուղիներով անցնում է դեպի քթաբլմպանը:

Քթախորշին հարակցում են շորս հավելյալ ծոցեր՝ վերծնոտային, մազոսկրային (հայմոռյան), սեպաձև-ոսկրային, ճակատային և մազոսկրային:

Քթաբլմպանը՝ ըմպանի վերին մասը, քթախորշից օդը հաղորդում է կոկորդին:

Կոկորդն իրենից ներկայացնում է շնչափողի սկզբնական, շատ կարևոր մասը: Մարդու կոկորդը գործում է որպես ձայնասարք: Այն հասուն տարիքում կազմված է 3 կենտ՝ վահանաձև, մատանիաձև,

վերկողորդային աճառներից և 3 զույգ՝ շերեփաձև, եղջրաձև, սեպաձև աճառներից, որոնցից գործառական տեսակետից կարևոր են մատանիաձև աճառը: Մատանիաձև աճառն իր նեղ մասով ուղղված է դեպի առաջ, իսկ լայն մասով՝ ետ, դեպի որկորը: Այս աճառի լայն մասում տեղադրված են եռանկյունի ձևի երկու շերեփաձև աճառները: Մատանիաձև ու շերեփաձև աճառների միջև գոյություն ունեն մկաններ, որոնք ետ են ձգում շերեփաձև աճառների արտաքին եզրերը: Այդ մկանների կծկման հետևանքով բացվում է կողորդային ձայնաճեղքը, որն իրենից ներկայացնում է ձայնալարերի միջև ընկած մի տարածություն:

Ձայնալարերը՝ լորձաթաղանթամկանային զույգ ծալքավոր գոյացությունները տեղադրված են կողորդում՝ առաջ-ետային ուղղությամբ: Առջևից ձայնալարերն ամրացված են վահանաճառների ներսային անկյանը, իսկ ետին մասում՝ շերեփաճառների ձայնաելուստներին: Ձայնալարերի կազմության մեջ են մտնում ներքին վահանաշերեփային մկանները, որոնք ծածկված են լորձաթաղանթային ծալքերով: Ձայնալարերի լարման և թոքերի օդի ճնշման միջև գոյություն ունի որոշակի փոխհարաբերություն: Որքան ուժեղ են սեղմվում իրար ձայնալարերը, այնքան ուժեղ է ճնշում նրանց վրա թոքերից դուրս եկող օդը:

Կողորդի ներքին, առպատային լորձաթաղանթը և ձայնալարերը պատող լորձաթաղանթը հարուստ են բազմազան ընդունիչներով, մասնակցում են շնչառության ռեֆլեկտոր իրականացմանը և ձայնաճեղքի պաշտպանական ռեֆլեկտոր փակմանը: Այս շրջանի ընդունիչների գրգռումն ազդանշանավորում է շնչառությանն ու ձայնագոյացմանը մասնակցող մկանների կծկումը:

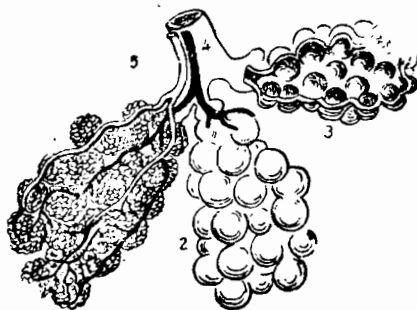
Կողորդը շարունակվում է շնչափողով, որը մարդու հասուն տարիքում ունի 11—13 սմ երկարություն և կազմված է շարակցահանգուցավածքային թաղանթով իրար միացած 15—20 կիսաօղակներից:

Շնչափողը բաժանվում է երկու գլխավոր բրոնխի, որոնցից յուրաքանչյուրն անցնում է զույգ թոքերի մեջ, ընդ որում աջ բրոնխը թոքում բաժանվում է 3 բրոնխիալ ճյուղի, իսկ ձախը՝ 2 ճյուղի: Այս բրոնխներն իրենց հերթին բաժանվում են ավելի ու ավելի փոքր բրոնխների, որոնցից ամենափոքրերը, մինչև 1 մմ տրամագծով բրոնխիոլները, մտնում են թոքային մանր բլթակների մեջ:

Թոքերը կազմված են մեծ բլթերից, ընդ որում աջը՝ 3, իսկ ձախը՝ 2 բլթից: Յուրաքանչյուր բլթը կազմված է մի քանի հարյուր բլթակներից: Բլթակում յուրաքանչյուր բրոնխիոլը տարամիտվում է 12—18 ծայրային բրոնխիոլների, թոքաբշտային մանրագույն բրոնխիոլների: Ճյուղավորվում են թոքաբշտային անցուղիների, որոնք կազմված են բշտիկներից: Այս փշտիկներում է կատարվում արտաքին

շնչառութիւնը՝ գազափոխանակութիւնը, բշտիկային, ավելոյար օդի և ավելոյար երակամազանոթային արյան մեջ:

Շնչառութիւնը, ինչպես նաև ձայնագոյացումը, կարգավորվում է կենտրոնական ուղեղային մեխանիզմով: Գոյութիւն ունի շնչառութիւն նյարդային և քիմիական կարգավորում: Նյարդային-կենտրոնական կարգավորումն իրականացվում է դեպի շնչառական՝ երկարավուն ուղեղային և կեղևային կենտրոններն ընթացող կենտրոնաձիգ մղումներով: Այդ մղումները թափառող (պարասիմպաթիկ) նյարդի կազմում ընթացող առբեր նյարդերով հաղորդվում են ենթակեղևային ու կեղևային շնչառական կենտրոններին: Ենթակեղևային շնչառական կենտրոնում՝ երկարավուն ուղեղի ռոմբաձև փոսի հատակում տեղակայված են արտաշնչումը և ներշնչումը կարգավորող նյարդաբջջային կորիզները:

Նկ. 19. Փոփային բշտիկների կառուցվածքի սխեմաճ.

1—անոթային ցանց, 2,3—թոքային պղպշակները արտաքինից և կտրվածքում, 4—բրոնխիկներ, 5—գորկերակ և երակ:

Շնչառական այս կենտրոնը դրդվում է ինչպես նյարդային մղումներով, այնպես էլ քիմիական գրգռիչներով: Բնական պայմաններում արյան մեջ ածխաթթու գազի պարունակութիւնն ավելացումն ուժեղացնում է շնչառութիւնը, իսկ թթվածնի ավելացումը՝ թուլացնում:

Գլխուղեղի կեղևի ճակատային գոտում տեղակայված են բարձրագույն նյարդային կենտրոնները, որոնք կարգավորում են ենթակեղևային շնչառական կենտրոնի գործունեութիւնը անպայման ու պայմանական ռեֆլեքսների միջոցով:

Կենտրոնական-ուղեղային կարգավորումը տեղ է գտնում ինչպես շնչառութիւնն օրգանների, այնպես էլ ձայնային սարքի գործառութիւնն մեջ:

Երեխաների և հասուն մարդկանց խոսքի ձայնները ստեղծվում են շնորհիվ ձայնալարերի բոլոր մկանաթելերի կծկման: Վերջինս սովորաբար կատարվում է ձայնի հաճախականութիւնը հավասար ուժով:

Երեխաների շնչառութիւնն օրգաններն ու ձայնային սարքն ունեն որոշակի կառուցվածքագործառական առանձնահատկութիւններ:

Նորածին երեխայի շնչառությունը շատ հաճախ դժվարացած է լինում, քանի որ քթանցքներն ու քթանցողիները նեղ են, իսկ արյան ու ավշային անոթներով հարուստ նուրբ լորձաթաղանթը շատ շուտ բորբոքվում և ուռչում է: Քթախորշի հավելյալ խոռոչները նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջաններում բացակայում են և սկսում են զարգանալ միայն վաղ մանկության ժամանակաշրջանում: Մեկ տարեկանում զարգանում են հայմորյան, սեպաձև ծոցերն ու մազոսկրային լաբիրինթոսը, իսկ 2 տարեկանում՝ ճակատային ծոցը: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում արագորեն մեծանում է քթախորշի ծավալը, որը առաջին մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին ավելացած է լինում մոտ 2 անգամ՝ համեմատած նորածնության ժամանակաշրջանի հետ:

Քթախորշի ու հավելյալ խոռոչների աճն ու ձևակերպումն ավարտվում է դեռահասության ժամանակաշրջանում:

Երեխաների շնչափողն ավելի բարձր դիրքում է, քան հասուն մարդու շնչափողը: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում նրա վերին սահմանը գտնվում է պարանոցային 5—6-րդ ողների մակարդակին, իսկ հասուն ժամանակաշրջաններում՝ պարանոցային 8-րդ ողի մակարդակին: Տարիքի հետ շնչափողի երկարությունն ավելանում է հասակին զուգահեռ: Նորածնության ժամանակաշրջանում շնչափողի երկարությունը 3—4 սմ է, առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 6—6,5 սմ, երկրորդ մանկության՝ ժամանակաշրջանում՝ 7 սմ, դեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 8 սմ: Շնչափողի և բրոնխների տրամաչափը զգալիորեն նեղ է հասուն մարդու շնչափողի ու բրոնխների տրամաչափից, ընդ որում երեխաների աճառային օղակները համեմատաբար փափուկ են, իսկ մկանային չյուսվածքն ու էլաստիկ թելերը՝ թույլ զարգացած: Շնչափողն ու բրոնխները համեմատաբար արագ աճում են կրծքային ու վաղ մանկության ժամանակաշրջաններում:

Տարիքի հետ աճում ու զարգանում են նաև երեխաների թոքերը: Նորածնության ժամանակաշրջանում թոքերի քաշը 57 գ է, ծավալը՝ 70 սմ, վաղ մանկության ժամանակաշրջանում՝ քաշը 330 գ, ծավալը՝ 550 սմ, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 400 գ և 700 սմ³, դեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 700 գ և 1400 սմ³, այսինքն՝ ու նր, ինչ հասուն մարդունը: Թոքերի աճը տարիքի հետ կատարվում է զրլ-խավորասպիս թոքաբշտերի քանակության ու ծավալի ավելացման հաշվին: Թոքաբշտերի քանակը նորածնության ժամանակաշրջանում 3—4 անգամ պակաս է, քան հասուն տարիքում, իսկ նրանց շնչառական մակերեսը համեմատաբար մեծ է: Երկրորդ մանկության սկզբին թոքաբշտերի տրամագիծը երկու անգամ ավելանում է նորածնության ժա-

մանակաշրջանի հետ համեմատած, իսկ դեռահասության ժամանակաշրջանում ավելանում է 3—4 անգամ:

Երեխաների թոքերում թոքաբշտերի շուրջը առանցքային թելերն ավելի քիչ են, քան հասուն տարիքում, իսկ թոքաբշտերի ու թոքաբլլաթակների միջև շատ է արյունատար անոթներով հարուստ փոփար շարակցական հյուսվածքը: Փոքր տարիքում համեմատաբար զարգացած է արյունատար մազանոթային ցանցը, ընդ որում, թոքային մազանոթները համեմատաբար խոշոր են. երեխայի թոքային արյան շրջանառությունն ավելի արագ է, քան հասուն մարդունը, միավոր ժամանակամիջոցում երեխաների թոքերով անցնող քանակությունը համեմատաբար մեծ է: Մինչև դեռահասության ժամանակաշրջանը բարձր է գազափոխանակությունն արյան ու բշտային օդի միջև: Դրա հետևանքով երեխաների օրգանիզմում նյութափոխանակությունն ավելի ինտենսիվ է, քան հասուն մարդկանցը:

Թոքերի և ստոծանու բարձր դիրքի հետ կապված վաղահասակ երեխաների շնչառության տիպը փորային է (ստոծանային): Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի վերջերին շնչառության տիպը դառնում է խառը՝ կրծքաորովայնային: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանում երևան են գալիս շնչառության սեռային տարբերություններ, որոնք պարզորեն արտահայտվում են արդեն երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբներին. 7—8 տարեկանում տղաների շնչառության մեջ գերակշռում է շնչառության փորային տիպը, իսկ աղջիկներին՝ կրծքավանդակային տիպը:

Երեխաների տարիքի հետ փոխվում է շնչառության հաճախականությունն ու խորությունը: Նորածին ու կրծքային երեխաների շնչառությունն անկանոն է, ութմը անհավասարաչափ, ընդ որում, ներշնչման ու արտաշնչման միջև եղած ընդմիջումներն անհավասարաչափ են, և խոր ներշնչումներն ընդմիջվում են մակերեսային ներշնչումներով: Շնչառության ութմի ու խորության անհավասարաչափությունը կյանքի առաջին ամիսներին պայմանավորված է դրդման լայն տարածմամբ, դրդման ու արգելանկման համաձայնեցման բացակայությամբ:

Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջերից շնչառությունը դառնում է հավասարաչափ, կանոնավոր: Տարիքի հետ աստիճանաբար պակասում է երեխաների շնչառության հաճախականությունը: Նորածին երեխայի շնչառության հաճախականությունը մեկ րոպեում կազմում է 60—50, կրծքային ժամանակաշրջանում՝ 30, վաղ մանկության՝ 25, առաջին մանկության՝ 25—26, երկրորդ մանկության՝ 20, դեռահասաներինը, ինչպես և հասուն մարդկանցը՝ 20—18:

Երեխաների ու դեռահասաների շնչառական կենտրոնը շատ ավելի

հեշտ է դրդվում, քան հասուն մարդունը, ընդ որում, շնչառությունը զգալիորեն հաճախանում է հոգեկան ազդեցությունից, ֆիզիկական լարումից, մարմնի և արտաքին ջերմության աննշան բարձրացումից:

Երեխայի աճի ու զարգացման պրոցեսում մեծանում է շնչառության բացարձակ թույեական ծավալը: Նորածնության շրջանում այն կազմում է 700 սմ³, առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 6000 սմ³, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում 7000 սմ³, իսկ դեռահասներինը՝ 6500 սմ³:

Շնչառության հարաբերական թույեական ծավալը, այսինքն՝ ծավալը մարմնի քաշի 1 կգ-ի նկատմամբ, երեխաների մոտ գերազանցում է հասուն մարդու շնչառության հարաբերական թույեական ծավալին, քանի որ համարյա նույն շնչառական ծավալի դեպքում երեխայի շնչառության հաճախականությունն ավելի է, քան հասուն մարդունը: Դրա հետ կապված, երեխաների թոքերի օդափոխանակությունը 1 կգ քաշին գերազանցում է հասուն մարդու թոքերի օդափոխությանը: Դա պայմանավորված է երեխաների բարձր զազափոխանակությամբ, նրանց աճն ու զարգացումն ապահովող ինտենսիվ նյութափոխանակությամբ:

Երեխաների տարիքային աճի ու զարգացման հետ ավելանում է թոքերի կենսատարողությունը: Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի տղաների և աղջիկների թոքերի կենսատարողությունը հավասար է 1100 սմ³, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում տղաներինը՝ 1700 սմ³, իսկ աղջիկներինը՝ 1500 սմ³: Դեռահաս տղաների թոքերի կենսատարողությունը կազմում է միջինում 3000 սմ³, իսկ աղջիկներինը՝ 2800 սմ³:

Աղյուսակ 9

Թոքերի կենսատարողության միջին տարիքային ցուցանիշները (սմ)³

Սեռը	Տ Ա Ր Ի Ք Ը				
	8 տարեկան	10 տարեկան	12 տարեկան	15 տարեկան	17 տարեկան
Տղաներ	1440	1630	1975	2600	3520
Աղջիկներ	1360	1460	1905	2530	2760

Հատկանշական է այն փաստը, որ երեխաների և դեռահասների թոքերի կենսատարողությունը ավելանում է մարմնի աճի հետ չափակցված: Հասակի յուրաքանչյուր 5 սմ-ին այն ավելանում է միջինում 400 սմ³-ով: Թոքերի կենսատարողությունը զգալի չափով կախված է շնչառության տիպից: Այն ավելի է կրճափոռային տիպի շնչառության դեպքում: Երեխաների ու դեռահասների թոքերի կենսատարողությունը մեծ չափով ավելանում է մարդու միջ:

Նշանակալի կառուցվածքային ու զործառական փոփոխություններ է կրում երեխաների ու դեռահասների նաև ձայնային սարքը: Կյանքի առաջին տարում սկսում է արագ աճել կոկորդը: Նրա աճն ուժեղանում է 5—6 տարեկանում, և շատ ինտենսիվ է 10—13 տարեկանում:

Մինչև վաղ մանկության ժամանակաշրջանի վերջը տղաների ու աղջիկների կոկորդի չափերն ու ձևը միատեսակ են: ~~3 տարեկանից հետո տղաների կոկորդը մեծանում է և առաջային մասում սրվում, իսկ աղջիկներինը մնում է նույն չափի և առաջային մասում կլորանում: 5—6 տարեկանում սկսում են գարգանայի ձայնալարերն ու ձայնամկանները:~~ Դեռահասության ժամանակաշրջանում շատ ցատտուն են երեան գալիս կոկորդի կառուցվածքի ու զործառության սեռային տարբերությունները, 11 տարեկանից մեծ չափով աճում են կոկորդի կողմնային ու առաջ-ետային չափերը, իսկ 12—14 տարեկանից ձայնալարերն ու նրանց ռեֆլեքսային գոտիները: Ընդ որում աղջիկների ձայնալարերի աճը սկսվում է 12 տարեկանից, իսկ տղաներինը՝ 13-ից: 13—14 տարեկանում տղաների ձայնալարերը երկար են նույն տարիքի աղջիկների ձայնալարերից: Այդ տարբերությունը պահպանվում է մինչև կյանքի վերջը: Ձայնալարերի երկարումը տարիքի հետ, հատկապես արական սեռի ներկայացուցիչների, սեռահասունացման ժամանակաշրջանում, ուղեկցվում է ձայնի վերափոխմամբ:

Ձայնալարերի երկարությունը ըստ տարիների հետևյալն է. երկու տարեկանում՝ 0,8 սմ, 6 տարեկանում՝ 1,0 սմ, 10 տարեկանում՝ 1,3 սմ, 14 տարեկանում՝ 1,3 սմ, 16 տարեկանում՝ 1,66 սմ, հասուն մարդունը՝ 2,0 սմ:

Երեխաների ու դեռահասների ձայնը, ~~ընդհանրապես, ավելի բարձր է, քան հասուն մարդու ձայնը:~~

Ձայնային սարքի շնորհիվ մարդը կարող է արտաբերել ըստ բարձրության, ուժի և տեմբրի տարբեր ձայներ, որոնք ծառայում են մարդկային մտքերի, զգացմունքների, տարբեր զգացողությունների՝ խոսելու, երգելու, ծիծաղելու ու լացի արտահայտության համար: Երեխաների ու դեռահասների ձայնը և ձայնային սարքը զարգանում են տարիքի հետ, աստիճանաբար, իսկ երբեմն, որոշ տարիքային ժամանակաշրջաններում՝ թռչելիքով, օրգանիզմի, մասնավորապես, կենտրոնական նյարդային համակարգի ու ներզատական գեղձերի ձևակերպման հետ:

Ձայնը լինում է խոսակցական ու երգեցողական:

Խոսակցական ձայնը մարդու անհատական զարգացման ընթացքում որոշակի փուլեր է անցնում: Նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի կողմից արտաբերվող ձայնային հնչյունները

տարբեր են ըստ ուժի, բայց միատեսակ են ըստ բարձրութեան ու ձայն-
ներանգի (առաջին ութնյակի լյա): Նորածին ու կրծքային երեխայի
լացն ու ճիշը գործնականորեն չեն տարբերվում միմյանցից:

Վաղ մանկութեան ժամանակաշրջանի երեխաների ձայնն ըստ
բարձրութեան ունի ոչ մեծ ձայնածավալ, իսկ ձայնային ուժի փոփո-
խումը ցածրաստիճան է: Այդ պատճառով նշված ժամանակաշրջանի
երեխաները խոսում են կամ միայն բարձրաձայն, կամ միայն ցածրա-
ձայն: Բարձրաձայն մարդկանց շրջապատում 1—3 տարեկան երեխա-
ները սովորաբար բարձրաձայն են լինում: Վաղ մանկութեան ժամա-
նակաշրջանի երեխաները, միաժամանակ շատախոս են: Այս ժամանա-
կաշրջանին շատ բնորոշ է խոսքային ֆոնդի արագ աճն ու զարգացու-
մը: Վաղ մանկութեան ժամանակաշրջանում սկսվում է կազմակերպ-
վել խոսքի քերականական ճիշտ կառուցումը, կրկան են գալիս վերա-
ցական մտածողութեան հատկանիշները:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանում որոշ չափով ընդլայն-
վում է արտաբերված ձայնածավալը, ինչպես ըստ բարձրութեան, այն-
պես էլ ըստ ուժի: Առաջին մանկութեան վերջից սկսում է ձևակերպվել
ձայնի երանգը, որի զարգացումն ավարտվում է պատանեկութեան
ժամանակաշրջանի սկզբներին և որը, որպես կանոն, չի փոխվում
մինչև ծերութեան ժամանակաշրջանը:

Առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանից երեխաները իրենց խո-
սակցութեան ընթացքում օգտագործում են որոշակի եղանակներ խոս-
քային ձայնի հաստատման համար:

Երկրորդ մանկութեան ժամանակաշրջանում զգալիորեն ընդլայն-
վում է արտաբերված ձայների ծավալը, մեծանում է ձայնի ուժն ու
բարձրությունը: Նշված ժամանակաշրջանի վերջերին զգալիորեն ձևա-
կերպվում է ձայնի երանգը: Երկրորդ մանկութեան ժամանակաշրջա-
նում անշեղորեն խիստ աճում ու զարգանում է խոսքային ֆոնդը: 3—
4-րդ դասարանի աշակերտների համար ընդօրինակման ռեֆլեքսների
իտեսնսիվ զարգացման ֆոնի վրա մեծ հնարավորություններ են ստեղծ-
վում գեղարվեստական արտահայտիչ խոսքի զարգացման համար:

Դեռահասութեան ժամանակաշրջանում տղաների խոսակցական
ձայնը մեծ մասամբ քիչ նկատելի աստիճանական փոփոխություններ
է կրում, զգալի չափով ընդլայնվում է ձայների ծավալն ըստ ուժի,
ավելի պակաս՝ ըստ բարձրութեան: Ձայնի երանգը նույնպես քիչ է
փոխվում: Դեռահասութեան ժամանակաշրջանում զգալի չափով ընդ-
լայնվում է և աղջիկների ձայնածավալը՝ ինչպես բարձրությամբ, այն-
պես էլ ուժով: Դեռահասութեան ժամանակաշրջանի վերջերին լրիվ
ձևակերպվում է աղջիկների ձայնի երանգը:

Երգն իրենից ներկայացնում է երաժշտականացված խոսակցու-

թյուն, այդ պատճառով երգեցողական ձայնի տարիքային զարգացումը նշանակալի շահով համընկնում է խոսակցական ձայնի զարգացման հետ:

Նորածնության, կրծքային և վաղ մանկության ժամանակաշրջանում երգեցողական ձայն գործնականորեն գոյություն չունի:

Առաջին ու երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ երգեցողական ձայնը բնութագրվում է ըստ բարձրության՝ ձայնածավալների նեղություն, ընդ որում, աղջիկների ու տղաների ձայնածավալը համարյա միատեսակ է: Ձայների ստեղծման համար 6—12 տարեկան երեխաներն օգտագործում են սովորաբար միայն կերկերահնչյուն ձայնածավալը: Այդ պատճառով նախադպրոցական ու կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների հնչական ձայնը հնչում է բարձր, զիլ, ականջ է ծակում և շատ ազբատ է հնչելու գնեցող: Առաջին ու երկրորդ ժամանակաշրջանի երեխաների առողջանությունը երգելիս վատ է:

Դեռահասույթյան ժամանակաշրջանում երգեցողական ձայնը մի շարք փոփոխությունների է ենթարկվում: Մի շարք դեպքերում՝ այդ փոփոխությունները զարգանում են աստիճանաբար, մյուս դեպքերում՝ հանկարծակիորեն, թռիչքաձև: Բոլոր դեպքերում, սակայն, մանկական ձայնը դեռահասույթյան վերջերին և պատանեկության սկզբներին վերափոխվում է հասուն մարդու ձայնի: Համարյա բոլոր դեռահաս աղջիկների ձայնի փոփոխությունն ընթանում է աննկատելի ու դանդաղ: 12—14 տարեկան տղաների մեծ մասի երգչական ձայնափոխումն ունի սուր ընթացք, որն արտահայտվում է խափանումներով, ակսպասելի բասային տեմբրով ու հաճելի կոպիտ ցածր նոտաներով:

Ձայնափոխումն ժամանակաշրջանում դեռահաս տղաների կոկորդը մեծանում է ավելի քան 1,5 անգամ, աղջիկներինը՝ միայն 1/3-ով, ընդ որում, և՛ տղաների, և՛ աղջիկների ձայնալարերը դեռահասության ժամանակաշրջանում այս կամ այն չափով արյունալցված են լինում: Ձայնափոխման ժամանակաշրջանում երգելը թուլատրելի է միայն այն դեպքում, երբ ձայնի փոփոխությունն ընթանում է հանգիստ, սակայն, անպայմանորեն բժշկական հսկողության տակ:

Պատանիների և հասուն մարդկանց պրոֆեսիոնալ մշակված ձայնը տարբերվում է կենցաղային, սովորական ձայնի բարձրությունից և ուժից ու բնութագրվում է չափ առողջանությամբ:

Երգչի արտաբերած ձայնի բարձրությունը պայմանավորված է իսկական ձայնալարերի տատանումների քանակությամբ մեկ րոպեում: Ձայնալարերի բարձր հաճախականության դեպքում բարձր է ձայնը և հակառակը: Երգչական ձայնի բարձրությունը գտնվում է երկու ութնյակի սահմաններում: Ձայնալարերն օժտված են յուրահատուկ ունակությամբ: Նրանք կարող են տատանվել ամբողջությամբ կամ իրենց

առանձին մասերով: Ձայնալարերի ամբողջական տատանումները պայմանավորում են հիմնական տոներ, իսկ մասնակի տատանումները պայմանավորում են օբերտոնները՝ լրացուցիչ ձայները: Վերջիններս տարբեր մարդկանց մոտ տարբեր են: Համադասվելով հիմնական հրնշյունին մոտ, օբերտոնները պայմանավորում են հիմնական հնշյունի անհատական յուրահատուկ երանգավորումը՝ տեմբրը:

Երգող կամ խոսող մարդը՝ հաղորդավարը, ուսուցիչը, դասախոսը, օգտագործում է ոչ թե սովորական շնչառությունը, այլ հատուկ ձևով մշակված շնչառությունը: Հատուկ շնչառության հիմնական առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

Շնչառությունն իրականացվում է կամայականորեն, ոչ ավտոմատ կերպով, ներշնչումն արագ է, արտաշնչումը՝ դանդաղ: Ներշնչված օդի ծավալը երեք-չորս անգամ ավելի է հանգիստ շնչառության ժամանակ հղած ծավալից (2000—2500 մլ, նորմալ 600 մլ-ի փոխարեն):

Հստ նյարդամկանային տեսության, ձայնագոյացման մեխանիզմը կախված է ձայնալարերի տատանումների քանակությունից, որոնք պայմանավորված են կենտրոնական նյարդային համակարգից ձայնականներին հասնող արտատար մղումների քանակությամբ: Ընդամին, մղումների փոխանցումը համապատասխան նյարդերով, կարող է կատարվել նյարդային բոլոր արտատար թելիկներով միաժամանակ կամ տարաժամորեն: Նյարդային մղումների միաժամանակյա, միափուլ փոխանցումը համարժեք է կրծքային ձայնածավալին, իսկ տարաժամ փոխանցումը՝ խառը ձայնածավալին:

Մարսողության օրգաններ

Այն դեպքում, երբ օդի թթվածինն անընդհատ և փոքր քանակությամբ է մտնում երեխաների, դեռահասաների և հասուն տարիքի մարդկանց օրգանիզմը, սնունդը ներմուծվում է համեմատաբար մեծ քանակներով, օրվա ընթացքում 3—4 անգամ:

Բազմազան սննդամթերքները մարդու մարսողական համակարգում ենթարկվում են մեխանիկական, քիմիական և կենսաբանական վերամշակման և ներծծվում, իսկ սննդի մարսված մասերից, հատկապես սպիտակուցներից, կառուցվում են մարդկային օրգանիզմի հյուսվածքները: Մարսողական խողովակում «կոնվեյերի սկզբունքով» մշակվում և ներծծվում են սննդամթերքների հիմնական բաղադրիչները՝ սպիտակուցները, ճարպերը, ածխաջրերը, հանքային աղերը, վիտամինները և ջուրը:

Մարսողական համակարգի յուրահատուկ «կոնվեյերի» քիմիական գործոնի դերը կատարում են քիմիապես շատ ակտիվ նյութերը՝

Ֆերմենտները, որոնք հանդիսանում են մարսողական հյութերի հիմնական քաղաղորիչ մասերը և նպաստում են սննդանյութերի տարրալուծմանն ու մարսմանը:

Մարսողական խողովակի առանձին բաժինների գեղձերում առաջացող հյութերը պարունակում են տարբեր ֆերմենտներ, որոնց մասնակցությամբ կատարվում է սննդի տարբեր քաղաղորիչ մասերի մարսումը՝ հիդրոլիզումն ու ներծծումը:

Մարսողական խողովակի սկզբնական բաժնում՝ բերանի խոռոչում սննդամթերքը ենթարկվում է մեխանիկական և նախնական քիմիական մշակման: Մեխանիկական մշակումը կատարվում է ատամների միջոցով, իսկ քիմիական մշակումը՝ թքի մեջ պարունակվող պտիալին ֆերմենտի ազդեցության տակ: Այս ֆերմենտը՝ հիդրոլիզում է եփած օսլան և ճեղքում այն մարտոզայի և դլյուկոզայի: Նորածին երեխան զուրկ է ատամներից: Վերջիններս նրան պետք էլ չեն, քանի որ նա սնվում է միայն կաթով: Ատամները սկսում են ծլել կյանքի երկրորդ կիսամյակի սկզբին (5—6 ամսականում): Առաջին հերթին երևան են գալիս ստորին երկու կտրիչները (մեկը մյուսի ետևից): 7—8 ամսականում ծլում են վերին շորս կտրիչները, իսկ 9—10 ամսականում՝ կողմնային ստորին կտրիչները: 10—11 ամսականում երեխան ունի 8 կտրիչներ: Կյանքի 13—15 ամիսներին ծլում են 4 փոքր սեղանատամները, 17—19-րդ ամիսներին՝ 4 ժանիքները, իսկ 21—24-րդ ամիսներին՝ 4 փոքր սեղանատամները: Այսպիսով, 2 տարեկանում երեխան ունի 20 կաթնատամներ:

Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի սկզբից (6—7 տարեկանից) սկսում են ծլել մշտական ատամները: Երկրորդ մանկության և դեռահաստության ժամանակաշրջանում փոխվում են կաթնածամները և ծլում են մշտական ատամները: Վերջիններս երևան են գալիս հետեվյալ տարիներին, 6—7 տարեկանում՝ առաջին մեծ սեղանատամները, 8 տարեկանում՝ առաջին կտրիչը, 9 տարեկանում՝ երկրորդ կտրիչը, 10 տարեկանում՝ առաջին փոքր սեղանատամը, 11—13 տարեկանում՝ ժանիքը, 11—14 տարեկանում՝ երկրորդ, փոքր սեղանատամը, 13—15 տարեկանում՝ երկրորդ մեծ սեղանատամը, իսկ 18—30 տարեկանում՝ երրորդ մեծ (կամ «հիմաստության») ատամը:

Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում սնունդ ընդունելու միակ եղանակն է ծծելը, որը միաժամանակ զարգացնում է ծնոտները, նպաստելով ատամների բուսնելուն: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանում երեխան սնունդ է ընդունում կտրելով պինդ սնունդը կտրիչներով, որոշ շափով ծամելով և՛ կլանելով մանրացված մսունդը: 2 տարեկանից մինչև 5 տարեկանը մեծանում է ծամելու տևողությունը: 2—3 տարեկանում այն տևում է միջինը 25 վրկ, 4 տարեկանում՝ 33

վրկ: Միաժամանակ տարիքի հետ ավելանում է արտադրված թքի քանակությունը: Վերջինս կախված է սննդի քանակությունից, որակից, ֆիզիկաքիմիական հատկություններից և ծամելու տեղովությունից: Մասնավորապես երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում թքի օրվա քանակությունը սննդանյութի նկատմամբ հավասար է միջինը 200 սմ³-ի, իսկ առանց սննդի՝ 400—600 սմ³-ի (ընդամենը՝ 800 սմ³-ի):

Կուլ տված սննդանյութը շարունակվում է մշակվել և մարսվել ստամոքսում:

Աղյուսակ 10

Սննդանյութերի օրական նորմաները երեխաների համար (գրամներով) և կալորիականությունը (կիլոկալորիա) (ՄՍՀՄ բժշկական պաղեմիայի սննդի ինստիտուտ)

Տարիքը	Սպիտակուցներ	Ճարպեր	Ածխաջրատներ	Ընդհանուր կալորիականությունը
1—1,5 տարեկան	44—45	44—45	160—175	1300
1,5—3 տարեկան	52—55	52—55	225	1600
3—5 տարեկան	58—60	58—60	260	1840
5—7 տարեկան	66—68	68—70	280	2060
7—11 տարեկան	78	74	345	2424
11—15 տարեկան	100	94	438	3083

Հասուն տարիքի մարդու ստամոքսում սնունդը ենթարկվում է ստամոքսահյութի ազդեցությանը այդ հյութի կազմության մեջ մտնող աղաթթվի, պեպսինի ֆերմենտի, խիմոզինի ֆերմենտի և ստամոքսային լիպազա ֆերմենտի միջոցով:

Ստամոքսային աղաթթուն նպաստում է սննդանյութի փխրեցմանը, միջավայր ստեղծելով միաժամանակ պեպսինի գործունեության համար: Պեպսինի ազդեցության տակ սննդի սպիտակուցային խոշոր մոլեկուլները ճեղքվում են սպիտակուցային կիսապրոդուկտների՝ պեպտոնների և պրոզոմոզների: Սննդի ածխաջրատները ստամոքսում շարունակվում են հիդրոլիզվել գլիկոլիտիկ ֆերմենտների ազդեցության տակ, իսկ ճարպերը ճեղքվում են ստամոքսային լիպազայի ազդեցության տակ:

Հասուն տարիքի մարդու ստամոքսահյութը մարսում է բոլոր տեսակի սպիտակուցները (նույնիսկ բակտերիաները):

Նորածնի ստամոքսային մարսողությունը բնորոշվում է աղաթթվի, պեպսինի և լիպազա ֆերմենտի արտազատման խստորեն արտահայտված անբավականությամբ:

Նորածնության ժամանակաշրջանի երեխայի ստամոքսային մար-

սողութիւնը հարմարված է միայն կաթի սպիտակուցի և ճարպի մարսմանը՝ խիմոզինի և լիպազայի միջոցով:

Ստամոքսահյութի քանակութիւնը երեխաների և դեռահասաների համար բավականաչափ պակաս է, քան հասուն տարիքի մարդկանց ստամոքսահյութը: Երեխայի տարիքի հետ աստիճանաբար ավելանում է ստամոքսահյութի քանակութիւնը: Պեպսինի պարունակութիւնը ստամոքսահյութի մեջ ավելանում է մինչև 18—20 տարեկանը, որից հետո աստիճանաբար պակասում է: Աստիճանաբար՝ մինչև 25—30 տարեկանը աճում է ստամոքսի թթվայնութիւնը:

Երեխաների և դեռահասաների տարիքի հետ աստիճանաբար ուժեղանում են ստամոքսի կծկումները: Մասնավորապես, մինչև 3 ամսականն այդ կծկումները շափազանց թույլ են, հետագայում ուժեղանում և հաճախանում են, իսկ 10—12 տարեկանում ավելի հաճախակի են լինում, քան հասուն տարիքում:

Երեխաների և դեռահասաների տարիքային զարգացման պրոցեսում արագանում է աննդի տեղափոխումը ստամոքսից դեպի աղիքը: Նորածնութիւն, կրծքային և վաղ մանկութիւն ժամանակաշրջանում ստամոքսը դատարկվում է 4—3, առաջին մանկութիւն՝ 3—2, երկրորդ մանկութիւն և դեռահասութիւն ժամանակաշրջանում՝ 1,5—1 ժամվա ընթացքում:

Ստամոքսում զգալի շափով ճեղքված աննդի մարսողութիւնը շարունակվում է տասներկումատնյա աղիքում: Բարակ աղիքների այս հատվածում մարսողութիւնը կատարվում է ոչ թե թթվային, այլ հիմնային միջավայրում: Տասներկումատնյա աղիքի մեջ են լցվում լյարդից՝ լեղին, ենթաստամոքսային գեղձից՝ ենթաստամոքսային հյութը: Վերջինս պարունակում է տրիպսին՝ սպիտակուց ճեղքող ֆերմենտը, ինչպես նաև ամիլազ և լիպազ ֆերմենտները: Տրիպսինը ճեղքում է ալբումիդները և պեպտոնները մինչև ամինաթթուների: Ամիլազան հիդրոլիզում է ածխաջրատները, իսկ լիպազան՝ ճարպերը: Լեղին ճեղքում, մանրացնում է ճարպերը մանրագույն կաթիլների, որոնք տասներկումատնյա աղիքում ենթարկվում են լիպազայի ազդեցութիւնը: Ճարպն այս պայմաններում տարրալուծվում է գլիցերինի և ճարպաթթուների:

Երեխաների տասներկումատնյա աղիքը համեմատաբար երկար է, բայց նրա դիրքը անկայուն է: Հիմնական մարսողական գեղձերը՝ ենթաստամոքսային գեղձը և լյարդը համեմատաբար մեծ են:

Նորածնի ենթաստամոքսային գեղձի երկարութիւնը 4—7 սմ է: Այն գտնվում է թեք դիրքում և շատ շարժուն է: Կրծքային ժամանակաշրջանի վերջում այդ գեղձը ձեռք է բերում հասուն տարիքի մարդու համար բնորոշ դիրքը: 5—6 տարեկանում ստանում է հասուն մարդու

Կաթի բաղադրությունը և մարզկանց ու տարբեր տեսակի կարեւասուն նորածինների աճի արագությունը

Տեսակը	Նորածնի զանգվածի կրկնապատկման օրերի քանակը	100 գ կաթի սննդարարությունը (կալ)	Ապիտակուցի պարունակությունը կաթի մեջ (%)	Աղբրի պարունակությունը մոխրի մեջ (%)	
				Կալցիում	Ֆոսֆոր
Մարդ	180	70	1,2	13,6	12,4
Կով	47	65	3,3	28,4	21,6
Այծ	20	80	5,0	22,4	23,6
Ոչխար	12	105	5,6	30,4	22,2
Շուն	8	135	9,2	36,5	25,4
Ճագար	6	160	15,5	40,9	27,8

Ենթաստամոքսային գեղձի ձևը: 11—12 տարեկանում այն հասնում է հասուն մարդու գեղձի երկարությանը, բայց քաշով դեռ 2 անգամ ետ է մնում: Հասուն տարիքում գեղձի երկարությունը 12—22 սմ է, քաշը՝ 30—70 գ, նորածնի՝ 7 սմ և 11 գ: Ենթաստամոքսային գեղձի զարգացումն ավարտվում է հիմնականում 3—3,5 ամսականում: Կրծքային ժամանակաշրջանում այդ մարսողական գեղձը բավականին շատ հյութ է արտադրում, և նրա ինտենսիվ գործունեությունը զգալի շափով լրացնում է ստամոքսային գեղձերի անբավարար զարգացումը:

Երեխայի աճի և զարգացման հետ փոխվում է լյարդի կառուցվածքը, ձևը և քաշը: Երեխայի լյարդի քաշը մարմնի քաշի նկատմամբ ավելի մեծ է, քան հասուն մարդունը: Նորածնության ժամանակաշրջանում այդ հարաբերակցությունը կազմում է 4,4%, առաջին մանկության ժամանակաշրջանում՝ 3,3%, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 3,6%, իսկ դեռահասության ժամանակաշրջանում և հասուն տարիքում՝ 2,4%:

Նորածնի լյարդի միջին քաշը 130 գ է, 2—3 տարեկանում՝ 460 գ, 5—6 տարեկանում՝ 670 գ, 7—10 տարեկանում՝ 800 գ, 12—14 տարեկանում՝ 1200 գ, իսկ հասուն տարիքում՝ 1500 գ:

Երեխաների լեղին թթուներ ավելի քիչ է պարունակում, քան հասուն մարդու լեղին: Երեխայի 1 կգ քաշին ընկնող լեղու քանակությունը 4—5 անգամ ավելի է, քան հասուն մարդու: Տարիքի հետ, մինչև դեռահասության ժամանակաշրջանը, մեծանում է լեղապարկի տարողությունը: Տասներկուամտնյա աղիքում մարսված սննդանյութն անցնում է սինաղին և զստաղին (բարակ աղիքի բաժինները), որտեղ սնունդը վերջնականապես քայքայվում, մարսվում և ներծծվում է ավելի ու արյան մեջ: Բարակ աղիքի պատերի մեջ գտնվում են բազմաթիվ մանր գեղձիկներ, որոնք արտադրում են աղիքային հյութ: Այս հյութի մեջ պարունակվող տրիպսին, լիպազա և կարբոհիդրազա ֆեր-

մենտները ճեղքում, մարսում են սպիտակուցները, ճարպերը և ածխա-
ջրատները:

Տարրալուծված մարսված նյութերը ներծծվում են բարակ աղիքի՝
լորձաթաղանթային թավիկներով, նրանց շարժումների կծկման և թու-
լացման շնորհիվ:

Յուրաքանչյուր թավիկի մեջ կան արյունատար և ավշային անոթ-
ներ, որոնց մեջ էլ ներծծվում են սննդանյութերը բարակ աղիքի խո-
ռուղից:

Բարակ աղիքում շնործված նյութերն անցնում են հաստ աղիքը,
որտեղ ներծծվում է շիլանման ցրիկ նյութի հեղուկը: Այստեղ, հաստ
աղիքում, շիլանման նյութը պնդանում և ձևակերպվում է կղանքը: Բացի
առ, հաստ աղիքում խմորվում և նեխում են ստամոքսաաղիքային
համակարգի նախորդ բաժիններում շմարսված նյութերը, որի հետե-
վանքով գոյանում են օրգանիզմի համար վնասակար գազեր (ծծմբա-
ջրածին, մեթան, ածխաթթու և թունավոր նյութեր՝ ֆենոլ, ինդոլ, սկա-
դոլ:

Ստամոքսաաղիքային համակարգի առանձին բաժինների գործա-
ռությունը գտնվում է փոխադարձ կապի մեջ: Այդ փոխադարձ գործա-
ռական կապն իրականացվում է կենտրոնական նյարդային համակարգի
և արյան միջոցով: Ստամոքսը, օրինակ, ազդվում է քերանի խոռոչն ըն-
կած համեղ սննդամթերքներից: Տասներկուամտնյա աղիքը ոչ միայն
մեխանիկորեն ստանում է սնունդը, այլև շարունակում է նպաստել
ստամոքսային մարսողութանը:

Հաճախ հասուն տարիքի մարդու, երեխայի և դեռահասի սնունդ
ընդունելուց անմիջապես հետո զգացվում է արտաթորելու ցանկու-
թյուն: Այդ ապացուցում է ամբողջական ստամոքսաաղիքային համա-
կարգի դրդված վիճակը: Հատկանշական է, որ ենթաստամոքսային
գեղձի հյութը մեծ քանակությամբ է արտադրվում այն դեպքում, երբ
ստամոքսում շատ է լինում աղաթթուն: Ստամոքսային աղաթթվի
ազդեցության տակ բարակ աղիքի գեղձիկների կողմից արյան մեջ
արտազատվում է սեկրետին կոչված նյութը, որը հումորալ ճանա-
պարհով դրդում է ենթաստամոքսային գեղձի հյութազատական գործու-
նեռությունը: Նման հումորալ կարգավորումից բացի, ստամոքսահյու-
թային համակարգի գործունեության մեջ իրականացվում է նաև նյար-
դային կարգավորում՝ վեգետատիվ և կենտրոնական նյարդային հա-
մակարգի միջոցով:

Նյարդային և հումորալ կարգավորումները հանդես են գալիս որ-
պես մի միասնական՝ նյարդահումորալ կարգավորում: Միայն սննդի
տեսքը արդեն առաջացնում է ստամոքսահյութի ռեֆլեկտոր արտազա-
տում, որը տեղի է ունենում շնորհիվ գլխուղեղի կեղևային նյարդա-

մղման և թափառող նյարդի դրդման, իսկ երբ սնունդը հասնում է ստամոքս, ապա նրա անմիջական մեխանիկական և քիմիական ազդեցությունը կատարվում է մարսողական հյուսվածքի հումորալ արտազատում:

Մարսողական խողովակի բոլոր հատվածները այդ խողովակի մկանային շերտերի կծկումների շնորհիվ կատարում են գալարակրծկումային շարժումներ, որոնք ուղղված են որկորից դեպի վերջնաղիքը, այդ գալարակծկման հետևանքով սնունդը շարժվում է առաջ: Երեխայի մարսողական խողովակի շարժումներն ու մարսողության պրոցեսը լիովին համաձայնեցված են: Նորածին ու կրծքային ժամանակաշրջանի երեխան ճշալով, լացով արթնանում է որոշակի ժամերին՝ ստամոքսի «քաղցի շարժումների» հետևանքով: Նորածնի մարսողությունը ծառայում է նրա համար որպես կենսաբանական ժամացույց, որով ապրում է երեխան:

Երեխաների, դեռահասների, ինչպես և հասուն տարիքի մարդու գլխուղեղի գործունեությունը փոխադարձաբար կապված է ստամոքսաաղիքային համակարգի գործունեության հետ:

Արդեն կրծքային ժամանակաշրջանում գլխուղեղի և ստամոքսաաղիքային համակարգի միջև գոյանում են ժամանակավոր նյարդային կապեր՝ պայմանական ռեֆլեքսներ: Նման կապերը կախված են սննդի ընդունման հաճախականությունից: Նույն ամանեղենից մի քանի անգամ կերակրվելու դեպքում միայն ամանեղենի տեսքը դրդում է պայմանական-ռեֆլեկտոր թքազատությունը և ստամոքսային հյութազատությունը: Ավելի մեծ տարիքում միայն սննդի տեսքից, օրինակ, կիտրոնի, լիմոնի տեսքից և նույնիսկ միայն անվանարկվող խոսքից՝ կիտրոն բառից, երեխայի և դեռահասի բերանի խոռոչում սկսվում է թրքազատությունը:

Թքա-և ստամոքսահյութերի արտազատությունը երեխաների կյանքի բնական պայմաններում մեծ չափով և տևականորեն կարող է նվազել: Կրտսեր տարիքի երեխաները չափազանց դանդաղ են ծամում սնունդը և երկար ժամանակ չեն կլում այն կամ կուլ են տալիս առանց ծամելու: Այս պայմաններում հաճախ դիտվում է ախորժակի նվազում, անգամ ախորժակազրկություն (անոռեկսիա):

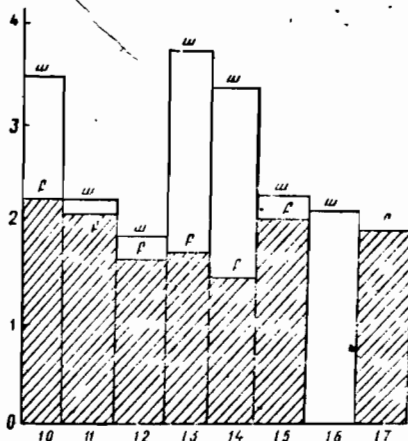
Եթե սնունդն ընդունվի փոքր բաժիններով, հեղուկների հետ, ապա ախորժակը արագորեն կվերականգնվի:

Երեխայի ախորժակի պակասի պատճառ կարող է լինել սննդի միատեսակությունը: Երբ երեխայի օրգանիզմը հազեցվում է որոշակի տեսակի սննդով, նրա «սննդային, նյարդային կենտրոնի» ենթաթմբային շրջանի դրդելիությունն ընկնում է: Այդ պատճառով մանկա-

կան ճաշերն անհրաժեշտ է պատրաստել բազմազան սննդամթերքներից:

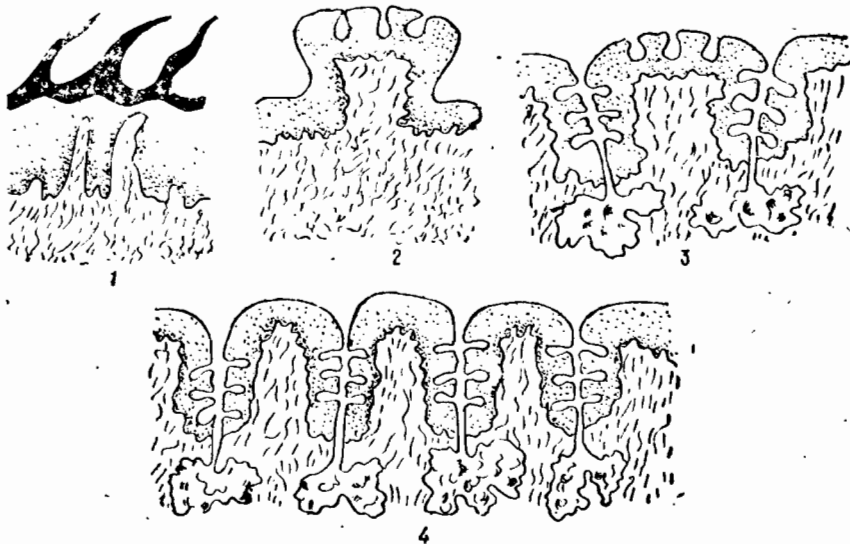
Ախորժակը կարող է վատանալ նյութափոխանակման ընդհանուր նվազման հետևանքով: Այդ նվազումը կարելի է կանխել երեխաների և դեռահասաների մկանային գործունեության ուժեղացմամբ՝ զբոսանքներով, լողանքներով և այլն:

Ախորժակի կորուստ նկատվում է և՛ մարսողական, և՛ շնչառական համակարգի օրգանների հիվանդության հետևանքով: Ախորժակի կորուստն այս դեպքում հանդիսանում է օրգանիզմի պաշտպանողական գործողություն: Այս պայմաններում երեխայի լեզուն ծածկվում է մահացած էպիթելի հաստ շերտով, փառով: Այդ կատարվում է ստամոքսաաղիքային համակարգից լեզվի նկատմամբ մշակվող արգելա-

Նկ. 20. ՍճՆՊի մեջ սպլախուցների օրգան օգտագործման տարիքային եզրմաները (գրամներով 1 կգ մարմնի զանգվածին):

Ա—տղաներ, Բ—աղյիկներ:

Նկ. 21. Համային պտկիկների տեսակները.

1—բելանմաններ, 2—սնկանման, 3—ակոսիկավորներ, 4—տերևանման:

կային սնուցիչ ռեֆլեքսի շնորհիվ: Երբ հարբուխի կամ գրիպի ժամանակ երեխան կուլ է տալիս քթի լորձը, վերջինս կարող է ախտահարել մարսողական համակարգը: Դրա հետևանքով կարող է ախորժակը վատանալ, նույնիսկ կորչել:

Շատ հաճախ ախորժակի կորուստ կարող է տեղի ունենալ երեխայի և դեռահասի կենտրոնական նյարդային համակարգի վրա ընկնող շրջապատի անբարենպաստ պայմանների ազդեցություներից:

Արտաթորության օրգաններ

Արտաթորման պրոցեսները պահպանում են մարդկային օրգանիզմի ներքին միջավայրի՝ արյան, ավշի և հյուսվածքային հեղուկի հարաբերական հաստատուն վիճակը կամ համեոստազիա:

Նյութափոխանակության վերջնական արգասիքները, որպես կանոն, ստեղծվում են գազանման, հեղուկային և պինդ նյութերի ձևով: Օրգանիզմից նրանք արտամղվում են թոքերով, մաշկով, երիկամներով և ուղիղ աղիքով: Նյութափոխանակության արգասիքների մի մասը շեղոքացվում է օրգանիզմի ներսում՝ օրինակ, միզանյութի գոյացումը սպիտակուցային փոխանակության արգասիքներից, իսկ մյուս մասը՝ շեղոքացվելուց հետո պահվում է օրգանիզմի ներսում, օրինակ, մեռած լիմֆոցիտները ավշային գեղձերի շարակցական հյուսվածքում:

Մարդու թոքերը, մարսողական խողովակը և մաշկը, որպես գազանման, պինդ, և հեղուկ արգասիքներ արտաթորող օրգաններ, կատարում են օժանդակ գործառույթուն: Որպես նյութափոխանակության վերջնական արգասիքներ արտաթորող հիմնական օրգաններ ծառայում են երիկամները: Լորսաձև այդ օրգանները տեղակայված են որովայնի խոռոչում, որովայնամզից դուրս, 12-րդ կրծքային և առաջին երեք գոտկային ողների մակարդակին, ողնաշարի երկու կողմերում: Յուրաքանչյուր երիկամից դուրս եկող միզածորանը բացվում է միզապարկի մեջ: Մեկ երիկամի միջին քաշը տղամարդու հասուն տարիքում 120 գ է, կանանցը՝ 110 գ:

Բարդ կառուցվածք ունեցող այս օրգանը կազմված է երկու շերտից՝ 1) արտաքին, կեղևային և 2) ներքին, միջուկային:

Երիկամի հիմնական կառուցվածքագործառական տարրերը՝ նեֆրոնները, բաղկացած են մալպիգյան կծիկներից, որոնք իրենցից ներկայացնում են արյան մազանոթային կծիկներ, տեղադրված Բոուանեն-Շումլյանսկու երկշերտ պարկուճների մեջ: Մազանոթային կծիկը սկսվում է առբեր զարկերակից, որը մազանոթների բաժանվելուց հետո հավաքվում և դուրս է գալիս նեֆրոնից:

Արյան հեղուկ սպիտակուցազուրկ արգասիքները կամ առաջնա-

յին մեզը հավաքվում է պարկուճների մեջ, իսկ այստեղից անցնում երկար ուղորուն միզաչին խողովակների մեջ, որտեղից էլ, վերջնակա՛ն մեզը հավաքող խողովակներով, բացվում երիկամի սկահակում: Այստեղից միզածորաններով մեզը լցվում է միզապարկը: Ուղորուն և հավաքող խողովակներում առաջնային մեզը ենթարկվում է ետներծծման, որի հետևանքով ներծծվում է ջրի զգալի քանակութունը, շաքարը, կալիումական և կալցիումական իոնները և քլորիդների մի մասը:

Միզագոյացումը կախված է նախ և առաջ մալպիգյան կծիկներում եղած արյան ճնշումից, որը, իր հերթին, պայմանավորված է զարկերակային ընդհանուր ճնշմամբ: Կծիկներից պարկուճի մեջ արյան պլազմայի քամվելու համար անհրաժեշտ է, որ կծիկային ճնշումը (70 մմ) գերազանցի արյան պլազմայի սպիտակուցային մոլեկուլների ճնշումը (30 մմ): Երկու ճնշումների տարբերությունը իրենից ներկայացնում է ֆիլտրացիոն ճնշումը: Զարկերակային ճնշումը մալպիգյան կծիկում կախված է երիկամային անոթների արյան լուսանցքների մեծութունից: Վերջինս կարգավորվում է կենտրոնական նյարդահանումորալ մեխանիզմներով բարձրագույն վեգետատիվ կենտրոնի՝ ենթաթմբի և գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի կեղևի կողմից: Երիկամային անոթների լայնացում և նեղացում կատարվում է պարասիմպաթիկական և սիմպաթիկական նյարդերի դրդման հետևանքով:

Միզագոյացման հումորալ կարգավորման մեջ մեծ դեր են խաղում աճի, թիրեոտրոպ, հոնադոտրոպ և հակամիզամուղ հորմոնները: Հուլզերը և հոգեկան վիճակի խանգարումները մեծ չափով ազդում են միզագոյացման պրոցեսի վրա:

Երիկամի վեգետատիվ նյարդավորման պայմաններում միզագոյացումը կարգավորվում է գլխուղեղի բարձրագույն բաժնի կողմից՝ անպայման և պայմանական-ռեֆլեկտոր ճանապարհով:

Երեխաների և դեռահասների միզագոյացումն ունի իր առանձնահատկութունները: Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջաններում միզագոյացումը մարմնի 1 քառ. մետրի նկատմամբ 2—3 անգամ ավելի է, քան հասուն տարիքում: Հաջորդ՝ վաղ և առաջին մանկության ժամանակաշրջաններում մեզի հարաբերական քանակութունը պակասում է, իսկ երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ ավելանում: Դեռահասության ժամանակաշրջանում մեզի այդ հարաբերական քանակութունը նորից է պակասում:

Նորածնության և կրծքային ժամանակաշրջանում երեխայի երիկամներն անբավարար են գործում, որի հետևանքով մեզը քիչ է պարունակում ազոտային նյութեր, քլորիդներ: Մինչև վաղ մանկության ժամանակաշրջանը դանդաղ է ջրի և շաքարի ետներծծումը: Առաջին և երկրորդ մանկության ժամանակաշրջաններում մեծանում է միզանյու-

թի քանակութիւնը մեզում, իսկ դեռահասութեան ժամանակաշրջանում որոշ շահով պակասում է:

Սրիկամներում գոյացած մեզի քանակութիւնն ու ֆիզիկաքիմիական կազմը նույն տարիքի երեխաների և դեռահասների մոտ կախված է տարվա եղանակից, օրվա ժամանակից, արտաքին միջավայրի շերմաստիճանից, ընդունած ջրի և սննդի քանակութիւնից, քրտնարտադրութեան մակարդակից և մկանային աշխատանքից: Տարվա շիգ եղանակներին մեզի քանակութիւնը սովորաբար պակասում է, և մեզը լինում է համեմատաբար խիտ: Գիշերային մեզն ավելի խիտ և մուգ է, քան ցերեկայինը: Մեծաքանակ հեղուկների ընդունումն ավելացնում է մեզի քանակութիւնը, իսկ ինտենսիվ ֆիզիկական աշխատանքը պակասեցնում է միզագոյացումը:

Գ Լ ՈՒ Ե Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ՆԵՐՉԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՍԵՌԱԿԱՆ ԳԵՂՁԵՐ

Ներզատական գեղձեր

Ներզատական կամ էնդրոկրին գեղձերը իրենցից ներկայացնում են օրգանների մի միասնական համակարգ: Սրանք զուրկ են արտաքին ծորաններից և իրենց արտադրուկը տալիս են օրգանիզմի ներքին միջավայրին՝ արյանը, ավշին, հյուսվածքային ու ողնուղեղային հեղուկին: Դրանով իսկ ներզատական գեղձերը տարբերվում են արտազատական՝ մարսողական գեղձերից, քրտնագեղձերից և երիկամներից, որոնք իրենց արտադրուկը տալիս են արտաքին միջավայրին: Ներզատական գեղձերում գոյանում են բազմազան և բազմաթիվ քիմիական նյութեր՝ հորմոններ, որոնք բացառիկ ազդեցութիւն են թողնում երեխաների և դեռահասների ֆիզիկական ու էմոցիոնալ զարգացման վրա: Նույնիսկ աննշան փոփոխութիւնները ներզատական գեղձերի հորմոնալ արտադրութեան մեջ խիստ ազդում են մանկական օրգանիզմի ֆիզիկական և հոգեկան զարգացման վրա: Ներզատական բոլոր գեղձերը սերտօրեն կապված են վեգետատիվ նյարդային համակարգի հետ, որի միջոցով ազդում են մարմնական նյարդային համակարգի գործունեութեան վրա: Չափազանց փոքր քանակութեամբ արտադրվող հորմոնները կարգավորում են օրգանիզմի բոլոր գործառութիւնները որպես կատալիզատորներ՝ արյան և նյարդային համակարգի միջոցով:

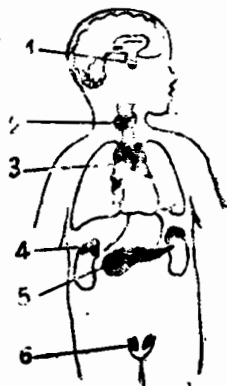
Ներզատական գեղձերի՝ ուրցագեղձի, վահանաձև գեղձի, հարվահաս-

նագեղձերի, մակերիկամների, սեռական գեղձերի, ենթաձոնի («մարդկային օրգանիզմի շինարարների») գործունեությունը պայմանավորում է հասակը՝ մարմնի երկարությունը, քաշը, առաջնային և երկրորդային սեռական հատկանիշները, թթվածնի կլանումը, սպիտակուցի, ճարպի և ածխաջրատի՝ յուրացումը: Հորմոններով է պայմանավորված մկանային ուժը, գլխուղեղի զարգացումը և բնավորությունը, երեխայի, դեռահասի և հասուն մարդու վարքը, նրանց վերաբեթմունքը արտաքին աշխարհին:

Հորմոնները բնորոշվում են իրենց ազդեցության յուրահատկությամբ: Հորմոններից յուրաքանչյուրն ազդում է միայն տվյալ, որոշակի գործառույթյան կամ գործառույթյունների վրա: Հորմոնները զուրկ են տեսակային յուրահատկությունից, այսինքն, նույնանման ազդեցություն են թողնում՝ մարդու և կենդանու օրգանիզմի վրա: Նրանք ազդում են օրգանական նյութերի ինչպես վերլուծման, այնպես էլ համադրման վրա, ընդ որում ազդում են ֆիզիկաքիմիական և կենսաքանական որոշակի պայմաններում՝ կախված սնուցումից և միջանկյալ նյութափոխանակությունից: Հորմոնների մի մասը տարբեր քանակությամբ թողնում է տարբեր ազդեցություն և օժտված է մեծ կայունությամբ ջերմության խիստ տատանումների պայմաններում:

Որոշ ներզատական գեղձերի հորմոններն ազդում են օրգանիզմի ձևավորման վրա դեռևս ներարգանդային զարգացման ընթացքում: Մասնավորապես, սաղմնային և պտղային ժամանակաշրջաններում է սկսում գործել վահանաձև գեղձը: Տարիքի հետ ներզատական գեղձերի մեծ մասի կառուցվածքն ու գործառույթունը զգալիորեն փոխվում են: Որոշ ներզատական գեղձեր շատ ինտենսիվ են գործում մանկության և դեռահասության ժամանակաշրջաններում, մյուսները սկսում են գործել հասուն ժամանակաշրջաններում: Այն տարիքում, եբբ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի բարձրագույն բաժինը հասնում է բարձրաստիճան զարգացման, կեղևի նյարդային կենտրոնները ձեռք են բերում հայտնի շափի անկախություն ներզատական համակարգից:

Ուրզագեղձը կամ ներքին կրծքագեղձը որոշ վարդագույն, բլթակավոր մի գեղձ է, որը տեղադրված է կրծքավանդակի խոռոչում, շրն-

Նկ. 22. Երեխայի մարմնում ներզատական մի քանի գեղձերի դասավորման սխեմա:

1—ստորին մաղուղեղ (հիպոֆիզ), 2—վահանաձև գեղձ, 3—ուրցագեղձ, 4—մակերիկամներ, 5—ենթաստամոքսային գեղձ (կրծքիկներ), 6—սեռական գեղձեր:

շափողի ուղղութեամբ: Արտաքինից պատած է շարահյուսվածքային պարկուճով, որը գեղձի մեջ ստեղծում է միջնորմներ: Միջնորմների միջև գոյութիւն ունեցող բլթակները կազմված են միջուկային և կեղևային մասերից, որոնց հիմքը կազմում է ցանցանման շարակցական հյուսվածքը:

Տարիքի հետ ուրցագեղձի շափերն ու կառուցվածքը մեծ փոփոխութիւններ են կրում: Նորածնութեան և կրծքային ժամանակաշրջաններում այս գեղձը կշռում է 13—16 գ, վաղ մանկութեան՝ 17—23 գ, առաջին մանկութեան՝ 24—27 գ, երկրորդ մանկութեան՝ 37 գ, դեռահասութեան ժամանակաշրջանում աստիճանաբար պակասում է և ծերութեան հասակում կազմում ընդամենը 6 գ:

Ա Ղ Յ Ա Մ Ա Կ 12

Ուրցագեղձի գանգվածի փոփոխությունը տարիքի հետ

Հասակը (տարիներով)	Գեղձի միջին գանգվածը (գ)	Գեղձի գանգվածը մարմնի գանգվածի համեմատութեամբ (գ/կգ)
Նորածին	13,3	4,2
1—5	23,0	2,2
6—10	26,4	1,2
11—15	37,5	0,9
16—20	25,6	0,5
21—25	24,7	0,4
26—35	19,9	0,3
36—46	16,3	0,3
46—55	12,8	0,2

Ուրցագեղձի հիմնական գործառութիւնն է սեռական գեղձերի վաղաժամ զարգացումը և սեռական հորմոնների վաղաժամ արտադրութիւնը: Ուրցագեղձի հորմոնը մասնակցում է լիմֆոցիտների՝ արյան սպիտակ գնդիկների մի տարատեսակի հաստունացման պրոցեսին, կարգավորում է կալցիումական աղերի պարունակութիւնը ոսկրերում: Մակերիկամային գեղձերի հորմոնների ազդեցութեան տակ ուրցագեղձը փոքրանում է, իսկ վահանաձև գեղձը՝ մեծանում:

Վահանաձև գեղձը տեղադրված է շնշափողի երկու կողմերում՝ վահանաձև աճառների վրա: Այն կազմված է պարանոցից և երկու կողմնային բլթակներից: Նորածնութեան և կրծքային ժամանակաշրջանում այն կշռում է 1,5—3 գ, վաղ մանկութեան ժամանակաշրջանում՝ 5,0—5,5 գ, առաջին մանկութեան ժամանակաշրջանում՝ 9—10 գ: Դեռահասութեան ժամանակաշրջանում այն աճում է շափաղանց արագ,

հասնելով 20—22 գ: Հասուն տարիքում և ծերունական ժամանակաշրջանում վահանաձև գեղձի աճը պակասում է, ընդ որում, տղամարդկանցը՝ ավելի, քան կանանցը:

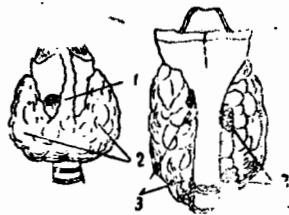
Վահանաձև գեղձն արտազատում է տիրոքսին և տրիյոդթրոնին հորմոնները, որոնք մեծացնում են թթվածնի կլանումը հյուսվածքներում և բարձրացնում ջերմազոյացման մակարդակը: Վահանաձև գեղձի հորմոնները նկատելիորեն ազդում են սպիտակուցային փոխանակության վրա, բայց այդ ազդեցությունը հասուն մարդու և մանկան օրգանիզմում հակառակ բնույթի է:

Հատկանշական են այդ գեղձի գործառական խանգարումները երեխաների և հասուն տարիքի մարդկանց մոտ: Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների վահանաձև գեղձի թերգործառության պայմաններում նվազում է սպիտակուցի համադրումը, դանդաղում է օրգանիզմի աճն ու զարգացումը, խիստ կերպով իջնում է հիմնական նյութափոխանակությունը, պակասում են արյան կարմիր գնդիկները, մաշկը ենթարկվում է լորձային այտուցի, նվազում է հոգեկան զարգացումը՝ մինչև ծայրաստիճան թուլամտություն:

Վահանաձև գեղձի թերգործառությունը նորածնության ժամանակաշրջանում հասցնում է գաճաճության: Նման երեխայի դատողությունը համարյա չի զարգանում:

Գեղձի գործառության դեպքում բարձրանում է երեխայի հիմնական նյութափոխանակությունը, չնայած արագանում է օրգանների աճը, սակայն նրանց քաշը պակասում է: Երեխան են զալիս վեզիտատիվ երևույթներ՝ սրտի աշխատանքի խիստ արագացում, ջերմության բարձրացում, քրտնարտադրություն, զարկերակային ճնշման բարձրացում: Աղջիկների և կանանց մոտ այդ խանգարումներն ավելի հաճախ են պատահում, քան տղաների և տղամարդկանց մոտ: Վահանաձև գեղձի հյուսվածքի մեջ և նրա հտին մասերում տեղադրված են հարվահանաձև գեղձերը, որոնք զարգանում են մանկության և դեռահասության ժամանակաշրջաններում: Անընդհատ արտադրող պարատհորմոնը կարգավորում է կմախքի զարգացումը, պայմանավորում է կալցիումական աղերի պարունակությունը ոսկրերում:

Մակերիկամները տեղադրված են երիկամների վերին մասերում: Հասուն տարիքի մարդկանց երիկամները կշռում են 10—14 գ: Կա-

Նկ. 23. Մտրդու վաճաճած գեղձն առկից (I) և ետևից (II).
1— պարանոց (перешеек), 2— ձախ և աշ բլթեր, 3— հարվահանաձև գեղձեր:

նանց այդ գեղձերը համեմատաբար ավելի մեծ են, քան տղամարդկանցը: Երեխաների մակերիկամների հարաբերական քաշը ավելի է, քան հասուն մարդունը: Նորածնի կրծքային ժամանակաշրջանի երեխայի մակերիկամները կշռում են 6—8 գ, երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում՝ 6,5 գ, դեռահասության ժամանակաշրջանում՝ 8—9 գ, հասուն տարիքում՝ 13 գ: Մակերիկամը կազմված է կեղևային՝ միջերիկամային և միջուկային՝ քրոմաֆինային շերտերից:

Մակերիկամային գեղձի արագ աճ նկատվում է 0-ից մինչև 1 տարեկանը, ապա այն դանդաղում է և նորից ավելանում 3—4 տարեկանում: Այս տարիքում ավելանում է կեղևային և միջուկային նյութը: 7 տարեկանում միջուկային նյութը զգալիորեն ավելի շատ է աճում, հասնելով կեղևային նյութի շափին:

Մակերիկամի տարիքային փոփոխությունները երկրորդ մանկության, նախարբուլքային ժամանակաշրջանում բնութագրվում է միջուկային նյութի ինտենսիվ աճով: Դեռահասության ժամանակաշրջանում արագ աճում է կեղևային նյութը:

Մակերիկամի այս երկու շերտերը կատարում են տարբեր գործառույթուն: Կեղևային շերտը արտադրում է կորտիկոստերոիդային հորմոններ, որոնք իրենց քիմիական կառուցվածքով նման են սեռական հորմոններին: Հատկանշական է, որ ավելի քան 40 տեսակի կորտիկոստերոիդներից միայն 8-ն են ակտիվ, բայց այդ կեղևային շերտում միայն ստեղծվում են ինչպես սեռական՝ արական և իգական հորմոններ, որոնք մասնակցում են երեխաների սեռական օրգանների զարգացմանը: Կեղևային շերտի սեռական հորմոնների քանակությունն ամենաշատն է 18—35 տարեկանում:

Բացի կորտիկոստերոիդներից արտադրվում են նաև գլյուկոկորտիկոիդներ և հանքակորտիկոիդներ: Առաջինները մասնակցում են ածխաջրատների, սպիտակուցների և ճարպերի ճեղքմանը, արագացնում են սպիտակուցների անցումը ածխաջրատների, մեծացնում են կմախքային՝ մկանունքի աշխատունակությունը, արգելակում են հակամարմինների գոյացումը: Գլյուկոկորտիկոիդներից հայտնի են կարտիկոստերոնը, հիդրոկորտիզոնը, կորտիզոնը և 11-դեհիդրոկորտիկոստերոնը: Գլյուկոկորտիկոիդներից շատ ակտիվ է հիդրոկորտիզոնը:

Հանքակորտիկոիդները մասնակցում են հիմնականում հանքային փոխանակությանը: Այս խմբի հորմոնների քանակությունը կարգավորվում է նատրիումական և կալիումական աղերի պարունակությամբ օրգանիզմում:

Մակերիկամի կեղևային շերտի թերգործառույթունը հանգեցնում է հյուծման, մկանային թուլության և բրոնզախտ կամ ադիսոնյան հիվանդության: Կեղևային շերտի գերգործառույթունը հանգեցնում է սե-

ռական գեղձերի հորմոնների վաղաժամ արտադրության: 14—16 տարեկանում տղաների դեմքին մազեր են աճում, զարգանում սեռական օրգանները, երեան են գալիս սեռական ռեֆլեքսները: Աղջիկների մոտ 12—13 տարեկանում երեան են գալիս դաշտանային ցիկլերը:

Մակերիկամի միջուկային շերտում թիրոգլին նյութից ստեղծվում են ադրենալին և նորադրենալին հորմոնները: Ադրենալինը դրդում է սիմպաթիկ նյարդային համակարգի գործառույթունները՝ նեղացնում արյան անոթները, արագացնում բրտի աշխատանքը, բարձրացնում զարկերակային ճնշումը, արգելակում ստամոքսաաղիքային համակարգի գործունեությունը և լայնացնում աչքի բիբը:

Ծրեխաների և դեռահասների մկանային աշխատանքի և հուզումների ընթացքում ռեֆլեկտոր կերպով դրդվում է սիմպաթիկական նյարդային համակարգը: Դրա հետևանքով շատ է ադրենալինի պարունակությունն արյան մեջ: Ադրենալինի արտադրությունը այս պայմաններում մեծացնում է կմախքային մկանուների ուժն ու դիմացկունությունը՝ մկանների արյան մատակարարման և սնուցող ազդեցության ավելացման շնորհիվ:

Ստորին մակուղեղը (հիպոֆիզը) ներգատական կարևորագույն գեղձն է: Այն իր ազդեցությունն է թողնում բոլոր ներգատական գեղձերի գործունեության վրա: Տեղադրված է գլխուղեղի հիմնային մասում, թուրքական թամբ կոչվող գանգագոյացություն մեջ: Նորածին ստորին մակուղեղը կշռում է 0,1—0,15 գ, 10 տարեկան երեխայինը՝ 0,32 գ, դեռահասության վերջերին՝ 0,4—0,5 գ:

Ներգատական այս դեղձը կազմված է երեք մասերից՝ առաջային (գեղձային), ետին (նյարդային) և միջին բլթից: Վերջինս զարգացած է միայն երեխաների մոտ:

Ստորին մակուղեղի նյարդային բիլթը կապված է միջանկյալ ուղեղի (առաջնային ենթախմբի)՝ հետ: Ինչպես առաջային, այնպես էլ ետին բլթերը նյարդավորվում են սիմպաթիկական նյարդային համակարգից, որը կարգավորում է ստորին մակուղեղի արյան մատակարարումը: Ստորին մակուղեղն արտազատում է 22—23 տեսակի հորմոններ, որոնց մեծ մասը ստեղծվում է գեղձային բլթում: Հիպոֆիզը պարանոցի միջոցով միացած է ենթատեսաթմբի հետ և կազմում է մի ամբողջակամ ենթատեսաթմբ-մակուղեղային համակարգ: Հիպոֆիզի ռեֆլեկտոր գործունեությունը կարգավորում է ենթատեսաթմբը:

Մարմնային կամ սոմատոտրոպ հորմոնն արագացնում է մարմնի աճը: Գոնադոտրոպ հորմոններն արագացնում են սեռական գեղձերի զարգացումը, խթանելով սեռական գեղձերի հորմոնալ ներգատական գործունեությունը:

Ստորին մակուղեղի կաթնաստեղծ հորմոնը դրդում է կաթի գո-

յացումը, իսկ թիրեոտրոպ հորմոնը՝ վահանագեղձի հորմոնալ գործու-
նեութունը: Հարվահանագեղձային հորմոնը քարձրացնում է կալցիու-
մի մակարդակն արյան մեջ, իսկ ադենոկորտիկոտրոպ հորմոնը խթա-
նում է մակերիկամային գլյուկոկորտիկոիդների արտազատումը:
Պանկրեոտրոպ՝ ենթաստամոքսային գեղձի հորմոններն ազդում են
ենթաստամոքսային գեղձի ներզատական բաժնի զարգացման և գոր-
ծունեության վրա: Բացի այդ, ստորին մակուղեղն արտադրում է սպի-
տակուցային, ճարպային, ածխաջրային նյութափոխանակության վրա
ազդող հորմոններ:

Ստորին մակուղեղի նյարդային բլթում գոյանում են վազոպրեսին
և օքսիտոցին հորմոնները:

Գեղձային ստորին մակուղեղի ներգործառութունը նորածնության,
կրծքային, առաջին և երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում
ուղեկցվում է մարմնի համաշափ գերաճով՝ գիգանտիզմով, իսկ թեր-
գործառութունը նույն ժամանակաշրջանում ուղեկցվում է հասակի
թևրզարգացմամբ (լիլիպոտոութուն): ԾՎ գիգանտների, և՛ լիլիպոտնե-
րի ֆիզիկական և մտավոր աճն ու զարգացումը համեմատաբար համա-
շափ են: Ապագա գիգանտները (2 մետրից ավելի բարձրութուն ունե-
ցող մարդիկ) սկսում են աճել 4, 8, 11, 13 տարեկանում, ստորին
մակուղեղի առաջային բլթի ներգործառության հետևանքով: Երբեմն
երեխանների մոտ դիտվում է աճի ինտենսիվացում, սակայն նման աճը
դադարում է և չի անցնում գիգանտիզմի:

Գեոահասաների մոտ բնական պայմաններում տեղի ունի ստորին
մակուղեղի առաջային բլթի գերգործառութուն, որն արտահայտվում
է ստորին և վերին վերջույթների՝ ռտքի և ձեռքի թաթերի կամ ականջ-
ների անհամաշափ գերաճով: Գեոահասության ժամանակաշրջանի
վերջերին, սակայն, ստորին մակուղեղի գերգործառութունը վերանում
է և ծայրամասերի աճը դառնում է համաշափ:

Առաջային ստորին մակուղեղի գերգործառութունը հասուն տարի-
քում ուղեկցվում է միմիայն ծայրանդամների անհամաշափ զարգաց-
մամբ (ակրոմեգալիա) և նյութափոխանակության խանգարումներով՝
ճարպակալում կամ հյուծվածութուն:

Ստորին մակուղեղի ետին՝ նյարդային բլթի ներգործառութունը 13
տարեկանից հետո ուղեկցվում է շաքարախտի երևույթներով (կեղծ
դիաբետ): Հատկանշական է, որ սեռական գեղձի հորմոնները նվա-
զեցնում են ստորին մակուղեղային աճի հորմոնի ազդեցութունը, իսկ
այդ գեղձի հեռացումը կանխում է սեռական գեղձերի զարգացումը:

Ստորին մակուղեղը կարգավորում է երեխաների և դեոահասաների
քունը՝ քնի և արթուն վիճակի տևողության հարաբերակցութունը:

Սեռական գեղձեր

Սեռական գեղձերն ըստ գործառույթյան խառը տիպի գեղձեր են, այսինքն՝ ունեն և՛ արտաքին, և՛ ներքին սեկրեցիայի հատկություններ: Արական հասուն օրգանիզմում սեռական գեղձերն արտադրում են սերմնաբջիջներ, որոնք արտազատվում են դեպի արտաքին միջավայրը: Իգական հասուն օրգանիզմում սեռական գեղձերն արտադրում են ձվաբջիջներ, որոնք՝ արտազատվում են որովայնի խոռոչի մեջ: Սեռական գեղձերը ծառայում են տեսակի բազմացմանը և պահպանմանը, հանդիսանում են վերարտադրական օրգաններ:

Սեռական գեղձերի ներզատական, հորմոնալ գործունեությունն անհրաժեշտ է այդ գեղձերի ուժի և զարգացման համար: Սեռական գեղձերի անհատական զարգացման առանձին փուլերն ունեն տարբեր կարգավորումներ:

Ինչպես իգական, այնպես էլ արական սեռական գեղձերն իրենց անհատական ամենավաղ զարգացման պրոցեսում անցնում են երկսեռ փուլ:

Սեռական գեղձերի սաղմնադրումը կատարվում է ներարշանդային կյանքի 4-րդ շաբաթում: Այս գեղձերը զարգանում են այսպես կոչված սեռական ձգանից, որի միջուկային շերտից զարգանում են արական սեռական գեղձերը, իսկ կեղևային մասից՝ իգական սեռական գեղձերը, ձվարանների գործառական ակտիվ մասը:

Սեռական տարբերակման այս առաջին փուլը տեղի է ունենում ժնողների սեռական քրոմոսոմների ներգործության տակ: Ինչպես արդեն հայտնի է, սեռահասուն իգական օրգանիզմում ստեղծվում են X սեռական քրոմոսոմներ, իսկ արական օրգանիզմում՝ Y քրոմոսոմներ:

Եթե բեղմնավորման պրոցեսում ապագա օրգանիզմը ստանում է քրոմոսոմներ և չորս սեռական ձգանում զարգանում է կեղևային շերտը, ապա սաղմնադրվում է ձվարանը:

Իսկ այն դեպքում, երբ ապագա օրգանիզմի մեջ ընկնում են քրոմոսոմներ և սեռական ձգանում զարգանում է միջուկային շերտը, ապա զարգանում է սերմնարանը: Նման տարբերակման մեջ որոշակի դեր են խաղում և մարմնական քրոմոսոմները:

Տարբերակման հաջորդ՝ երկրորդ փուլը պայմանավորված է սաղմի սեռական գեղձի հորմոնալ ակտիվացմամբ: Հետագայում այս հորմոնալ ակտիվացումը դադարում է:

Սեռական գեղձերի զարգացման երկրորդ փուլում տարբերակվում են ներքին սեռական օրգանները: Նախ այս փուլում՝ ներարգանդային կյանքի 6-րդ շաբաթում, սաղմնային շեղոք գոյացությունից զարգա-

նում են մյուսներից և վոլֆյան ծորանները: Իսկ ավելի ուշ, 7—8-րդ շաբաթում, վոլֆյան ծորաններից զարգանոյմ են սերմնատար ուղինները՝ ամորձին և մակամորձին: Մյուսներից զարգանում են ֆալոպյան փողերը, արգանդն ու հեշտոցը:

Պտղի սեռական գեղձերն սկսում են իրենց ներզատական, հորմոնալ ակտիվ գործունեությունը դեռ ներարգանդային կյանքի 7—8-րդ շաբաթից:

Անդրոգենների՝ արական սեռական հորմոնների ազդեցության տակ հետաճում են մյուսներից ծորանները: Դրա հետևանքով արական սեռական գեղձերը սկսում են տարբերակվել: Հատկանշական է, որ 12 շաբաթական պտղի մոտ արդեն գոյություն ունի սեռական հորմոն՝ տեստոստերոն արտադրող զարգացած ամորձիներ:

Սեռական տարբերակման երրորդ փուլում տարբերակվում և զարգանում են արտաքին սեռական օրգանները: Ամորձային անդրոգենային հորմոնների ազդեցության տակ տարբերակվում են արական արտաքին օրգանները, իսկ ձվարանային հորմոնների՝ էստրոգենների ազդեցության տակ զարգանում են իգական արտաքին օրգանները:

Ներարգանդային կյանքի 20—25-րդ շաբաթում պարզորոշ արտահայտված են արական սեռի պտղի արտաքին սեռական օրգանները:

Ա ղ յ ու ս ա կ 13

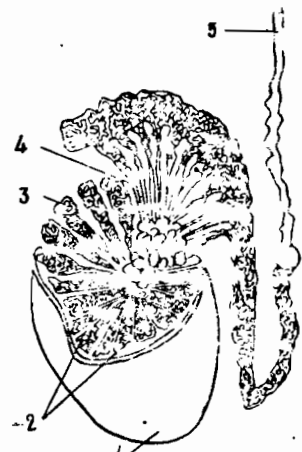
Տղաների սեռահասունացումը

Առաջնային և երկրորդային սեռական նշաններ	Տարիք
Սեռական օրգանների գերաճում	10
Ցայրային մազարուսում	12
Զայնափոխում և անութային մազարուսում	13
Սպերմատոգենեզ	15
Դեմքի մազարուսում	15

Սեռական գեղձերի ներզատական գործունեությունն արտահայտվում է պտղի մոտ ինչպես արական, այնպես էլ իգական սեռական հորմոնների արտադրությամբ: Արական գեղձերը մեծ քանակությամբ են արտադրում այրածին՝ անդրոգենային հորմոններ և փոքր քանակությամբ կտղուցածին՝ էստրոգեն հորմոններ: Իգական գեղձերը, ընդհակառակը, արտադրում են շատ կտղուցածին և քիչ այրածին հորմոններ:

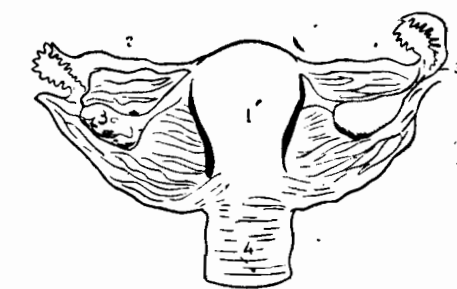
Ամորձին՝ սերմնարանն ունի տափակ էլիպսոիդի ձև: Նորածնի ամորձին կշռում է 0,5 գ, 8—10 տարեկանում՝ 0,8 գ, 12—14 տարեկանում՝ 1,5 գ, 15—16 տարեկանում՝ 7—8 գ, իսկ հասուն

տարիքում՝ 20—30 գ: Հոծ ֆիբրոզային թաղանթով այն բաժանված է 200—300 բլթակների: Բլթակներում տարբերակում են սերմնածորանիկները և միջանկյալ շարակցական հյուսվածքը: Սերմնածորանիկները ոլորուն, ուղիղ և ցանցաձև են: Սրբանց ընդհանուր խողովակիկները բացվում են մակամորձու մեջ: Ամորձու ինտերստիցիալ, շարակցահյուսվածքային բջիջների կողմից ստեղծված սերմնաբջիջներն անցնում են ոլորուն և ուղիղ խողովակիկներով մակամորձու մեջ, իսկ այնտեղից՝ սերմնատար ծորանի մեջ և շագանակագեղձի միջով, սերմնածայթքային ծորաններով լցվում են միզուկի մեջ:

Նկ. 24. Արական սեռական գեղձը. 1—ամորձի արտաքին մակերեսը, 2—բլթիկներ, 3—սերմնային խողովակիկներ, 5—սերմնարտահանող ծորան:

Մինչև դեռահասության ժամանակաշրջանը սերմնարաններն աճում են դանդաղ: Մինչև երկրորդ մանկության սկիզբը ամորձին և մակամորձին բոլորովին չեն գործում և աճում ու զարգանում են աստիճանաբար: Սեռահասունացման ժամանակաշրջանում սերմնարաններն աճում և զարգանում են շատ արագ:

Նկ. 25. Իգական սեռական օրգանները. 1—արգանդ, 2—խողովակներ, 3—ձվարան, 4—հեշտոց:

Դեռահասության ժամանակաշրջանում ակտիվանում է արական սեռական գեղձերի արտազատական և ներզատական գործունեությունը: Վերջինս ունի ինչպես յուրահատուկ սեռազգայական ազդեցություն, այնպես էլ ոչ սպեցիֆիկ անարտիկ ազդեցություն, որն արտահայտվում է երկրորդային սեռային հատկանիշներում:

Իգական սեռական գեղձը՝ ձվարանը, սկսում է աճել և զարգանալ երեխայի ծնվելու օրվանից մինչև հասուն տարիքը:

Նորածին աղջկա մեկ ձվարանը կշռում է 0,5 գ, երկու-երեք տարեկանում՝ 3 գ, իսկ դեռահասության ժամանակաշրջանում և հասուն տարիքում՝ 4—6 գ: Այն կազմված է կեղևային և միջուկային նյութից:

Կեղևային նյութն իր հերթին կազմված է տարբեր հասունության դրաֆյան բշտերից: Նորածին աղջկա ձվարանը պարունակում է բազմաթիվ տհաս, առաջային բշտիկներ: 18—20 տարեկան առողջ աղջկա ձվարաններում պարունակվում են մոտ 400 հազար նման առաջային բշտիկներ, որոնցից 20—22 տարեկանում հասունանում են 500-ը: Նրանց մեջ հասունանում են ձվաբջիջները: Խոշոր հասուն բշտիկները մոտենում են ձվարանի մակերեսին ամեն լուսնամասին և պատվում: Դրա հետևանքով ձվաբջիջը դուրս է գալիս որովայնի խոռոչը, այստեղից ընկնում է ֆալոպյան փողի մեջ: Զբեղմնավորված ձվաբջիջն անցնում է արգանդը և արտազատվում, որն ուղեկցվում է դաշտանային արյունահոսությամբ, իսկ եթե ձվաբջիջը հանդիպում է սերմնաբջջին, այն բեղմնավորվում է ֆալոպյան փողում և ապա ընկնելով արգանդը, կպչում է վերջինիս փխրեցված պատին և սաղմը շարունակում է զարգացումը:

Աղյուսակ 14

Աղբիկների սեռահասունացումը

Առաջնային և երկրորդային սեռական նշաններ	Տարիքը
Կոնքի ձևակերպում	7
Հեշտոցի էպիթելավորում	8
Կաթնագեղձերի զարգացում	10
Ֆալոպյան մազաբուսնում	11
Անոթային մազաբուսնում	12
Դաշտան	13

Պատված բշտիկի տեղում գոյանում է հատուկ դեղին մարմինը: Բեղմնավորված պրոցեսում դեղին մարմինը չի անհետանում, այլ սկսում է արտադրել դեղին մարմնի հորմոնը (պրոգեստերոնը), իսկ եթե բեղմնավորում չի կատարվում, դեղին մարմինը սկսում է հետաճել, կլանվում է ֆագոցիտների՝ արյան սպիտակ գնդիկների կողմից: 28—29 օրից հետո առաջ է գալիս նոր ձվարկում՝ հոսք:

Սեռական պարբերությունը սովորաբար առաջ է գալիս ձվարկմամբ և դաշտանով: 28—29 օրվա այդ պարբերությունը բաժանվում է չորս ժամանակաշրջանի՝

1. Արգանդի լորձաթաղանթի վերականգնման՝ 8 օր տևողությամբ,
2. Արգանդի լորձաթաղանթի աճման կամ նախաձվարկման՝ 7—8 օր,
3. Արտազատական կամ ձվարկման՝ 7—8 օր,
4. Արգանդի լորձաթաղանթի գլլման կամ ետձվարկման՝ միջինը 3—5 օր, որը տեղի է ունենում միմիայն բեղմնավորման բացակայության դեպքում:

Առաջին և երկրորդ ժամանակաշրջանները կատարվում են ստո-

րին մակուղեղային հոնադոտրոպ (ֆոլիկուլոտրոպ) և ձվարանային (էստրոգենային կամ ֆոլիկուլյար) հորմոնների ներգատումով: Չորրորդ ժամանակաշրջանի սկզբից ձվարանն արտադրում է դեղին մարմնի՝ լյուտեինային հորմոններ, որոնք արգելակում են ստորին մակուղեղի հոնադոտրոպ հորմոնների արտադրությունը, որի հետևանքով պակասում է ձվարանային հորմոնների գոյացումը:

Սեռական հորմոնների յուրահատուկ ազդեցությունը կարգավորվում է ենթատեսաթմբային նյարդաարտազատական ռեիլզինգ գործոններով: Գլխուղեղի սեռական կենտրոնը՝ ենթատեսաթումբը, ինչպես հայտնի է, արտազատում է ռեիլզինգ գործոններ, ֆոլիկուլադրոդ և լյուտեինադրոդ հորմոնանման նյութեր, որոնց ազդեցության տակ ստորին մակուղեղը արտադրում է իր հոնադոտրոպ հորմոնները:

Արական սեռական գեղձի ենթատեսաթմբային նյարդահորմոնալ կարգավորումն իրականացվում է ոչ պարբերայնորեն, իսկ իգական գեղձի ենթաթմբային կարգավորումն ունի պարբերական բնույթ:

Արական օրգանիզմում սեռական զարգացման պրոցեսում գործում են հիմնականում արական հորմոնները: Ընդամին, էստրոգենային հորմոնների ազդեցության պայմաններում սովորաբար նկատվում են անցողական երևույթներ՝ պտուկների մեծացում և նրանց ցավոտություն:

Աղջկա սեռական զարգացման բոլոր փոփոխությունները տեղի են ունենում միայն իգական սեռական հորմոնների ազդեցության տակ: Որոշակի դեր են խաղում նաև մակերիկամային հորմոնները:

Ե՛վ արական, և՛ իգական սեռական հորմոնները էական ազդեցություն են թողնում նյութափոխանակության վրա: Անտրոգենային հորմոնները խթանում են սպիտակուցի սինթեզն օրգանիզմում, նպաստելով մկանային և ոսկրային զանգվածի մեծացմանը: Անտրոգենների ազդեցության տակ պակասում է գլիկոգենի գոյացումը լյարդում, իսկ էստրոգենային հորմոնները, ընդհակառակը, մեծացնում են գլիկոգենի համադրումը, նպաստում են ճարպի կուտակմանն օրգանիզմում: Նրանք պայմանավորում են արական և իգական նյութափոխանակության քանակական ու որակական առանձնահատկությունները: Այս առանձնահատկությունները, ի դեպ, որոշում են արտաքին ու ներքին սեռական օրգանների զարգացումը՝ առաջնային սեռական հատկանիշները:

Սեռական հորմոններով են պայմանավորված նաև երկրորդային սեռական հատկանիշները՝ տղամարդու բնորոշ կառուցվածքը, համեմատաբար բարձր հասակը, առնականությունը, բեղն ու մորուքը, կրծքի, ձեռքերի և ոտների մազոտությունը, ցածր ձայնը: Կնոջը նույնպես բնորոշ է յուրահատուկ կառուցվածքը՝ համեմատաբար ցածր

հասակը, լայն կոնքը, զարգացած կրծքագեղձերը, ճարպի կուտակումը ցայլքին և նստատեղերում, բարձր ձայնը, կրծքի, ձեռքերի և ոտների մազազրկությունը:

Երեխաների և դեռահասների սեռական դաստիարակությունը

Սեռական դաստիարակությունն անբավարարուն կապված է ընդհանուր բարոյական դաստիարակության հետ և այդ պատճառով պետք է սկսվի երեխայի վաղ տարիքում:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ երեխային լողացնելիս, մասածի և նրա հետ խաղալու ընթացքում պետք է խուսափել մաշկային տարփածին գոտիները գրգռելուց, որովհետև սեռական անպայման ռեֆլեքսի համապատասխան մաշկային ընդունիչ մակերեսների մեխանիկական գրգռումը կարող է հանգեցնել շատ վնասակար ունակությունների վաղ զարգացման:

Վաղ թե ուշ երեխան հարց է տալիս ծնողներին կամ շրջապատող մարդկանց՝ ինչպե՞ս են ծնվում երեխաները: Ամենևին ճիշտ չէ պատասխանել, որ երեխային այդ մասին վաղ է գիտենալը կամ ջղայնանալ, կամ շփոթություն ցուցաբերել: Նման հարցին անհրաժեշտ է պատասխանել հանգիստ և շատ պարզորեն: Պատասխանի բովանդակությունը, պետք է հիշել, կախված է երեխայի տարիքից, նրա ֆիզիկական և մտավոր զարգացման աստիճանից: Բոլոր դեպքերում պատասխանը պետք է իր մեջ ընդգրկի ճշմարտության այն մասը, որն ընդունակ է ընկալելու երեխան: Մնողը, դաստիարակն ու մանկավարժը պետք է ձգտեն արժանանալու երեխայի հավատին: Այս դեպքում երեխան երկրորդ մանկության և դեռահասության ժամանակաշրջանում և՛ ծնողի, և՛ մանկավարժի նկատմամբ կլինի անկեղծ, շիտակ, իր ապրումները կկիսի իր ուսուցչի հետ: Այս պայմաններում մանկավարժի համար հեշտ կլինի լավ դաստիարակել ու կրթել իր սաներին: Կարևոր է պառչին մանկության ժամանակաշրջանում երեխայի մեջ դաստիարակել ընկերական բարեկամական փոխհարաբերություններ տղաների և աղջիկների միջև: Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանում ընկերասիրությունն անհրաժեշտ է սիստեմատիկաբար ամրապնդել: Այս ժամանակաշրջանում տղային պետք է սովորեցնել, որ աղջիկը ֆիզիկապես թույլ է նրանից. աղջկա մեջ անհրաժեշտ է ամրապնդել այն գաղափարը, որ տղան, չնայած ֆիզիկապես ուժեղ է աղջկանից, մեծ կարիք ունի բարեկամական վերաբերմունքի:

Սեռերի փոխադարձ հարաբերությունների վերաբերյալ ճիշտ պատկերացումների մշակման վրա շատ մեծ շափով ազդում է ընտանեկան մթնոլորտը:

Դպրոցում բնական գիտությունների ուսումնասիրության պրոցես-
սում, աշակերտները, ինչպես հայտնի է, ժանոթանում են տղամարդու
և կնոջ ընդհանուր ֆիզիոլոգիական օրինաչափություններին: Եվ շատ
հաճախ ծնողները վախով պատմում են մանկավարժին, որ իրենց դե-
ռահաս զավակներն ու դուստրերը կարդում են գիտահանրամատչելի (և
նույնիսկ, զուտ գիտական) գրականություն սեռերի փոխհարաբերու-
թյունների, սեռական կյանքի, վեներական հիվանդությունների վերա-
բերյալ: Այս պայմաններում մանկավարժը պետք է հանգստացնի
երեխաների ծնողներին, բացատրելով, որ այդ հետաքրքրությունն
օրինաչափ է, որ արգելել նման գրականություն կարգալր դեռահաս-
սին օգուտ չի բերի, քանի որ, ինչ կերպ էլ լինի, դեռահասը կաշխա-
տի բավարարել իր հետաքրքրությունը:

Արդի ժամանակաշրջանում դեռահաս տղաների և աղջիկների սե-
ռահասունացումը բնականոն դեպքերում տեղի է ունենում կենսական
հակասության պայմաններում՝ նրանց ընդհանուր և հոգևոր զարգա-
ցումից 4 տարի առաջ: Փաստացի լրիվ սեռահասունացումն ավագ դե-
ռահասության տարիքում (14—15 տարեկանում) և նրա առաջադրած
պահանջները, անշուշտ, անիրագործելի են ամուսնության ձևով, չնա-
յած այդ տարիքում է ստեղծվում իսկական, զգացմունքային սերը:

Կենտրոնական նյարդային համակարգի և գլխուղեղի մեծ կիսագնդ-
ղերի կեղևի՝ սեռական գործունեության կարգավորման մեջ իրավասու
բաժինների լարվածությունն անհրաժեշտ է որոշ չափով թուլացնել
սեռական օրգաններից եկող ազդակներից: Այդ հնարավոր է և անհրա-
ժեշտ է կատարել՝ գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևի վրա ազդելով:
Անհրաժեշտ է բարձր տարիքի աշակերտների ուշադրությունը շեղել
իրականության առավել հետաքրքիր երևույթների իմացությանը: Ար-
տաղասարանական, արտադպրոցական, գիտական խմբակներում (բնա-
գիտական, մաթեմատիկական, ֆիզիկայի, տեխնիկայի, նկարչության,
քանդակագործության, գրական կամ երաժշտական) դեռահաս աշա-
կերտի մասնակցելը, սպորտով և ֆիզկուլտուրայով զբաղվելը, ինչպես
նաև հասարակական գործունեության մեջ աշակերտի սեփական ստեղ-
ծագործական ուժերը փորձելն այնքան է շեղում դեռահասի ուշա-
դրությունը սեռական ապրումներից, որ դեռատի տղաներն ու աղջիկ-
ները հեշտությանմբ հաղթահարում են դրանք:

Դեռահասի սիրո զգացմունքները կառավարելու, ունակություն
և պայմանական ռեֆլեքս մշակելու համար շափազանց կարևոր է ակա-
դեմիկոս Պ. Կ. Անոսինի հանձնարարած «արգելակող դրդումը» (կամ
«արգելակող գրգռումը»), որն անհրաժեշտ է դեռահաս աշակերտի սի-
րային, միասնավորապես, սեռական սիրո զգացմունքների դաստիարա-

կության համար: Այդ ունակութիւնը մշակել պարտադիր է, քանի որ
ավագ դպրոցականի սեռական պահանջը ավելի շուտ է զարգանում,
քան իսկական սերը: Ընդ որում, մանկավարժը պետք է ունենա բա-
վականաչափ զարգացած կալունութիւն՝ դեռահասի աճող սիրո
զգացմունքը չրիվ շարգելակելու, միաժամանակ շմանրացնելու:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
Գլուխ առաջին	
ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԴԵՐԸ ՄԱՆԱՎԱՐԹԱԿԱՆ ԿԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	6
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԵՎ ԴԵՌԱՎԱՍԵՐԻ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑ-	
ՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ	11
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԵՎ ԴԵՌԱՎԱՍԵՐԻ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՆ ՍՍՀՄ-ՈՒՄ	13
Գլուխ երկրորդ	
ՄԱՐԴՈՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	13
Ժառանգականություն և զարգացում	13
Սաղմի առաջացումը և զարգացումը	15
Երեխայի օրգանիզմն ու միջավայրը	20
Գլուխ երրորդ	
ՄԱՆԿԱՆ ՕՐԳԱՆԻԶՄԻ ԱՃՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁԻՆ	
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ	24
Հյուսվածքների և օրգանների աճն ու զարգացումը և կառուցվածքային ձևա-	
գոյացումը	24
Աճի ու զարգացման արագացումը՝ ակսելերացիան	26
Երեխաների տարիքային պարբերացումը	31
Հենաշարժողական սարքի կազմարանությունը և ֆիզիոլոգիան	33
Երեխաների և դեռահասների շարժումների զարգացումը	42
Մարժողական գործառնությունների կատարելագործումն անհատական զարգացման	
պրոցեսում	42
Երեխաների և դեռահասների մկանների դրդելիության ու շարժունակության փո-	
փոխությունները	44
Հյուսվածքներ	49
Գլուխ չորրորդ	
ՆՅԱՐԴԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ	53
Նյարդային գործունեության տարիքային առանձնահատկությունները	53

Կենտրոնական և ծայրամասային նյարդային համակարգի տարիքային կազմա- բանաֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները	60
Վեգետատիվ նյարդային համակարգը և նրա գործառույթունը	69

Գլուխ հինգերորդ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ՆՅԱՐԴԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ	74
Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիական հիմունքները	74
Ժամանակավոր նյարդային կապեր	76
Պայմանական ռեֆլեքսների բնույթը	94
Սերտաքին արգելակման տեսակները	101
Ներքին արգելակման տեսակները	105
Բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպաբանական առանձնահատկու- թյունները	106
Բարձրագույն նյարդային գործունեության հարմարվողականությունը	111
Երեխաների և զեռահասաների բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները	116
Բարձրագույն նյարդային գործունեության զարգացման առանձնահատկությունները նորածնության ու կրծքային ժամանակաշրջանում	120
Վաղ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գոր- ծունեության առանձնահատկությունները	156
Առաջին մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները	176
Երկրորդ մանկության ժամանակաշրջանի երեխաների բարձրագույն նյարդային գործունեության առանձնահատկությունները	183
Գեռահասաների բարձրագույն նյարդային գործունեության հիմնական առանձնահատ- կությունները	185

Գլուխ վեցերորդ

ՎԵՐԱՈՒԾՉՆԵՐԻ (ԱՆԱԽԻՉԱՏՈՐՆԵՐԻ) ՅԻԶՈՒՂԱԳԻՄՆ	196
✓ Վերլուծիչների գործառույթունների ընդհանուր օրինաչափությունները	196
✓ Տեսողական վերլուծիչ	198
✓ Նկատողական վերլուծիչ	204
✓ Շոտառական վերլուծիչ	208
✓ Համի վերլուծիչ	209
✓ Մաշկային վերլուծիչ	211
✓ Հազատարակչության վերլուծիչ	213
Շարժողական, սեփականաընկալչության (սեփականազգայունակ) վերլուծիչ	214
✓ Երեխաների շարժողական վերլուծիչի զարգացումը	215

Գլուխ յարերորդ

ԱՐՅԱՆ ԵՎ ՍՐՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ	217
Արյան գործառական համակարգ	217

Պլախ ուրերորդ

ՇՆՉԱՌՈՒԹՅԱՆ, ՄԱՐՍՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԹՈՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐԳԱՆՆԵՐ	227
Շնչառութիան օրգաններ	227
Մարսողութիան օրգաններ	236
Արտաթորութիան օրգաններ	244

Պլախ իններորդ

ՆԵՐՉԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՍԵՌԱԿԱՆ ԳԵՂՉԵՐ	246
Ներզատական գեղձեր	246
Սեռական գեղձեր	253
Ֆրեխաների և ղեռաճաների սեռական դաստիարակությունը	258

Սահակ Կարապետի Կարապետյան, Սայրապ Արուշեակի Հայերրյան-

ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ

Ծանազետ խմբագիր՝ Ռ. Ա. Հարությունյան

Հրատ. խմբագիր՝ Ժ. Գ. Միրզոյան
Նկարիչ՝ Բ. Վ. Մազմանյան
Գեղ. խմբագիր՝ Խ. Հ. Գյուլամիրյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Կ. Տառնյան
Վերատուգող արագրիչ՝ Ա. Հ. Գանչեգուլյան

Պատվեր 2252

ՎՋ 07029

Տպաքանակ 20

Հանձնված է շարվածքի 9. 12. 1980 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 9. 04. 1981 թ.:

Քուլք № 3, 60×90¹/₁₆: Բարձր տպագրություն, տառատեսակը՝ գրքի սովորական
Գրատ. 15,4 մամ., տպագր. 16,5 մամ.: Գինը՝ 90 կոպ.:

ИБ № 918

«Լույս» հրատարակչություն, Երևան—9, Կիրովի 19 աս

Издательство «Луйс», Ереван-9, ул. Кирова 19а.

ՀՍԾՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. № 65:

Типография №1 Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговлеи Армянской ССР, Ереван, Алавердяна,